МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАРАЩУК ЛІЛІЯ ГЕОРГІЇВНА

УДК 340.12:340.132]:347](477)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

12.00.12 – філософія права

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ **Л.Г. Паращук**

Науковий керівник: **Братасюк Марія Григорівна**, доктор філософських наук, професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Паращук Л.Г. Філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена необхідністю комплексного філософсько - правового аналізу цивільного законодавства України на предмет його відповідності принципу верховенства права як основоположного принципу, що виражає фундаментальні зв'язки людського буття, стверджує і захищає загальнолюдські правові смисли. Досліджено ґенезу верховенства права, розкрито його зміст з позицій основних типів праворозуміння. Значну увагу приділено висвітленню аспектів, пов'язаних з реалізацією принципу верховенства права у цивільному законодавстві, зокрема в частині регулювання особистих немайнових відносин, відносин власності, договірних відносин.

У Розділі 1 «Джерельна база та методологія дослідження принципу верховенства права як засади правового розвитку», який складається з двох підрозділів, розкривається ряд основних питань, які необхідно висвітлити у дисертаційному дослідженні, ступінь наукового опрацювання різних аспектів дисертаційної теми у сучасних правових джерелах. Плюралізм наукових позицій у визначенні концептів права, верховенства права створює якісне підґрунтя для дослідження феномену верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства.

Обґрунтовано необхідність застосування у дослідженні принципу методологічного плюралізму. Важливими елементами комплексу методологічних підходів, необхідних для проведення аналізу дотичних до права характеристик, які у своїй сукупності дають можливість встановити характер та ступінь відображення та реалізації принципу верховенства права в цивільному

законодавстві, є антропологічний, аксіологічний, феноменологічний, екзистенціальний, герменевтичний підходи.

Розділ 2 «Принцип верховенства права в контексті реформування правової реальності України: ціннісно-смисловий вимір» містить три підрозділи, у яких доводиться, що основою правової реформи в нашій державі має бути історично виправданий світогляд, відповідно до якого центром правової реальності як цілісного комплексного багатогранного процесу загалом і нормотворчого зокрема, має бути автономна людина, її буття, інтереси та потреби.

Аргументовано, що принцип верховенства права є фокусом усіх фундаментальних засад людського буття, зосередженням загальнолюдських цінностей, що є смислами права. Змістовно-смислові характеристики цього принципу розкрито через взаємозалежні підпринципи, однаково значимі для реалізації верховенства права в суспільстві. Доведено, що реалізація верховенства права як концентрованого втілення стандартів права є сутністю, стрижневою проблемою і правого реформування, і нормотворчості.

У Розділі 3 «Цивільне законодавство України: експлікація ціннісно-смислового виміру верховенства права» в межах чотирьох підрозділів здійснено філософсько-правовий аналіз цивільного законодавства на його відповідність вимогам принципу верховенства права.

Обґрунтовано, що засади цивільного законодавства відповідають основним вимогам принципу верховенства права, через норми цивільного законодавства простежується вплив смислів та цінностей як української, так і західної правових традицій на становлення сучасної цивільно-правової традиції в Україні. Доведено, що одними із ключових причин гальмування процесу реалізації ідеї верховенства права у сфері цивільного права є втрата зв’язку між нормами-принципами цивільного законодавства та іншими нормами; низький рівень правосвідомості, правової культури, неконструктивні дії влади.

На підставі проведеного наукового дослідження, автором, з-поміж іншого:

аргументовано позицію, що оптимальним для буття людини, становлення та розвитку її як особистості, розвитку права приватної власності як підстави

реальної особистої свободи є доктринальне тлумачення принципу верховенства права як природно-правового, антропоцентричного феномена;

доведено необхідність творення в сучасній Україні цивільно-правового законодавства, безпосередньо узалежненого від ціннісних орієнтирів змісту феномену верховенства права, від усіх суб'єктів нормотворчого процесу, їх взаємодії, прямого звернення громадян до суб'єктів влади, сучасних інформаційних технологій тощо;

з'ясовано, що чинний ЦК України, з позицій природно-правового підходу, некласичних філософсько-правових підходів постає формою вираження духовно-культурного, раціонально впорядкованого людського цивільно-правового досвіду, спрямованого на становлення повноцінної людської особистості, приватної особи, що є опорою правопорядку та демократії;

обґрунтовано, що засади цивільного права, будучи втіленням природного права, концентрують основні вимоги принципу верховенства права, а в нормах цивільного законодавства простежується вплив смислів та цінностей як української, так і західної правових традицій на становлення сучасної цивільно-правової галузі України;

показано, що застосоване ЦК України словосполучення «тісний зв'язок» особистих немайнових прав з людиною, не розкриває в достатній мірі онтологічно-аксіологічних характеристик цих прав. Запропоновано концепт «невід'ємність особистих немайнових прав від людини-особистості», оскільки саме ці права є базовими засадами становлення людини-особистості, що відповідає сучасній філософії людини, а не просто стандартної особи. В ЦК України виявлено низку норм, які зумовлюють дисбаланс прав та обов'язків у договірних відносинах, що є відступом законодавця від вимог верховенства права;

доведено, що в сучасній Україні спостерігається втрата зв'язку між ґрунтованими на принципі верховенства права засадами цивільного законодавства та іншими нормами, створення яких не завжди увідповіднено таким правовим критеріям як: загальнолюдські принципи права, стандарти права, правові цінності та смисли; розкрито основні чинники гальмування практичної реалізації

принципу верховенства права у відносинах власності, особистих немайнових та договірних відносинах, серед яких: залишки законницьких стереотипів мислення суб'єктів правозастосування, правовий нігілізм, пасивність громадян, неконструктивні дії влади тощо;

удосконалено:

положення про необхідність активного використання принципу верховенства права та його змістових складових у правозастосовній діяльності, що значною мірою мінімізує порушення прав людини з боку владних структур, сприятиме вдосконаленню правового регулювання цивільних правовідносин;

положення про те, що ключові інститути (підгалузі) цивільного права, зокрема особисті немайнові права, договірне право, інститут права власності тощо, матимуть можливість розвитку лише у разі визнання природного права першоджерелом позитивації даних правовідносин;

розвинено:

позицію, що право, безвідносно до існуючого плюралізму теорій його розуміння, залишається найбільш оптимальним регулятором міжособистісних відносин, оскільки лише правові цінності, будучи закріпленими позитивним правом, мають здатність до запобігання свавіллю та є передумовою гідного буття людини;

ідею про те, що верховенство права є не самоціллю держави, а ефективним інструментом досягнення у неоднорідному суспільстві компромісу на засадах гуманізму, справедливості, рівності, свободи тощо.

Ключові слова: принцип верховенства права, людина, правові цінності, власність, договір, особисті немайнові права, свобода, рівність, справедливість, гідність, цивільне законодавство, природне право.

ANNOTATION

Parashchuk L.H. Philosophical and legal substantiation of the principle of the rule of law as a conceptual basis for the development of civil legislation of Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on obtaining a scientific degree of the candidate of legal sciences on a specialty 12.00.12 – philosophy of law. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2021.

The actuality of the dissertation research is due to the need for a comprehensive philosophical and legal analysis of civil law of Ukraine for its conformity with the principle of the rule of law as a fundamental principle that expresses the fundamental connections of human existence, affirms and protects universal legal meanings. It investigates the genesis of the rule of law, reveals its content from the standpoint of the main types of legal understanding. Considerable attention is paid to the issues related to the implementation of the aspects of the rule of law in civil law, in particular in the regulation of personal non-property relations, property relations, contractual relations.

Chapter 1 «Source base and methodology of research of the rule of law as a basis of legal development», which consists of two chapters, reveals a number of key issues that need to be addressed in the dissertation research, degree of scientific elaboration of various aspects of the dissertation topic in modern legal sources. Pluralism of scientific positions in defining the concepts of law, the rule of law creates a qualitative basis for the study of the phenomenon of the rule of law as a conceptual basis for the development of civil law.

The necessity of application of the principle of methodological pluralism in research is substantiated. Anthropological, axiological, phenomenological, existential approaches are important elements of the set of methodological approaches necessary for the analysis of characteristics related to law, which together allow to establish the nature and degree of reflection and implementation of the rule of law in civil law.

Chapter 2 «The principle of the rule of law in the context of reforming the legal reality of Ukraine: value-semantic dimension» contains three chapters, which argue that the basis of legal reform in our country should be historically justified worldview, according to which the center of legal reality as a holistic complex multifaceted process in general and rule-making in particular, there must be an autonomous person, his existence, interests and needs.

Based on the analysis of semantic characteristics of the principle of the rule of law, it is argued that the implementation of the rule of law as a concentrated implementation of legal standards is the essence, the core problem of both legal reform and rule-making.

In Chapter 3 «Civil Legislation of Ukraine: Explication of the value-semantic dimension of the rule of law» within four chapters it is done a philosophical and legal analysis of civil law for its compliance with the requirements of the rule of law.

It is substantiated that the principles of civil law meet the basic requirements of the rule of law, through the rules of civil law the influence of meanings and values of both Ukrainian and Western legal traditions on the formation of modern civil law tradition in Ukraine. It is proved that one of the key reasons for slowing down the process of realization of the idea of the rule of law in the field of civil law is the loss of connection between the norms-principles of civil law and other norms; low level of legal awareness, legal culture, unconstructive actions of the authorities.

Based on the research, the author, among other things:

it is argued the position that the optimal for human existence, formation and development as a person, the development of private property as a basis for real personal freedom is a doctrinal interpretation of the principle of the rule of law as a natural law, anthropocentric phenomenon;

it is proved the need to create in modern Ukraine civil law, directly dependent on the values of the phenomenon of the rule of law, from all subjects in the rule-making process, their interaction, direct appeal to the authorities, modern information technologies, etc.;

it is found that the current Central Committee of Ukraine, from the standpoint of natural law approach, non-classical philosophical and legal approaches is a form of expression of spiritual and cultural, rational human rights civil law experience, aimed at becoming a full-fledged human personality, a private person, which is the backbone of law and order and democracy;

it is substantiated that the principles of civil law, being the embodiment of natural law, concentrate the basic requirements of the rule of law, and in the norms of civil law

the influence of meanings and values of both Ukrainian and Western legal traditions on the formation of modern civil law;

it is shown that the phrase «close connection» of personal non-property rights with a person used by the Central Committee of Ukraine does not sufficiently reveal the ontological and axiological characteristics of these rights. The concept of «inseparability of personal inalienable rights from a human-person» is proposed, because these rights are the basic principles of becoming a human-person, which corresponds to modern human philosophy, and not just a standard person. The Central Committee of Ukraine has identified a number of norms that cause an imbalance of rights and obligations in contractual relations, which is a departure of the legislator from the requirements of the rule of law;

it is proved that in modern Ukraine there is a loss of connection between the principles of civil law based on the rule of law and other norms, the creation of which does not always meet such legal criteria as: universal principles of law, legal standards, legal values and meanings; the main factors hindering the practical implementation of the rule of law in property relations, personal non-property and contractual relations, including: remnants of legal stereotypes of law enforcement, legal nihilism, passivity of citizens, unconstructive actions of government, etc.;

it is improved:

provisions on the need to actively use the principle of the rule of law and its substantive components in law enforcement, which significantly minimizes human rights violations by the authorities, will improve the legal regulation of civil relations;

provisions that key institutions (subsectors) of civil law, in particular personal non-property rights, contract law, the institution of property rights, etc., will have the opportunity to develop only if natural law is recognized as a primary source of positivity of these legal relations;

it is developed:

the position that law, regardless of the existing pluralism of theories of its understanding, remains the most optimal regulator of interpersonal relations, because

only legal values, being enshrined in positive law, have the ability to prevent arbitrariness and are a prerequisite for a dignified human existence;

the idea that the rule of law is not an end in itself of the state, but an effective tool for achieving a compromise in a heterogeneous society on the basis of humanism, justice, equality, freedom, and so on.

Key words: principle of the rule of law, person, legal values, property, contract, personal non-property rights, freedom, equality, justice, dignity, civil law, natural law.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Паращук Л. Приватне право як форма втілення і вираження свободи суб'єкта. *Науковий вісник КНУВС.* 2010. № 4. С. 63–71.

2. Паращук Л. Забезпечення особистих немайнових прав людини як умова практичної реалізації принципу верховенства права. *Верховенство права: традиція і потенціал практики* / за заг. ред. М. Г. Патей-Братасюк. Київ : Європ. ун-т, 2010. С. 410–440.

3. Паращук Л. Втілення принципу верховенства права в інституті власності. *Верховенство права: традиція і потенціал практики* / за заг. ред. М. Г. Патей-Братасюк. Київ: Європ. ун-т, 2010. С. 450–468.

4. Паращук Л. Принципи та цінності цивільного права. *Наукові праці Національного авіаційного університету.* 2011. № 1 (18). С. 62–65. (Серія «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право»).

5. Паращук Л. Теоретико-прикладні аспекти реалізації принципу верховенства права в особистих немайнових правах. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 115–123.

6. Паращук Л. Свобода договору як один із засобів реалізації принципу верховенства права в Україні. *Юридичний журнал*. 2011. № 11. С. 62–66.

7. Паращук Л. Принцип верховенства права как концептуальная основа развития гражданского законодательства Украины. *Закон и жизнь*. 2013. № 10/2 (262). С. 180–184.

8. Паращук Л. Дотримання вимог принципу верховенства права в процесі створення та функціонування ОСББ – шлях до становлення інституту ефективного власника житла. *Актуальні проблеми правознавства.* 2017. Вип. 4. С. 216–222.

9. Паращук Л. Філософсько-світоглядні засади творення правової норми. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 5. С. 24–27.

10. Паращук Л. Основні проблеми реформування правової системи в Україні. *Guarantee and protection of fundamental human rights as an integral element of the integration of Ukraine in the EU* / Redakcja Mieczysław Różański, Serhiy Banakh, Oksana Koval. Olsztyn : Zakład Poligraficzny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego. 2019. S. 287–296.

11. Паращук Л. Аксіологічне осмислення особистих немайнових прав фізичної особи. *KELM*. (Республіка Польща). 2020. № 5. С. 191–196.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

12. Паращук Л. Основні засади здійснення права власності в Україні. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи* : матеріали XI Всеукр. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 24 квіт. 2009 р.). Тернопіль : Вектор, 2009. С. 154–156.

13. Паращук Л. Свобода як особисте немайнове благо. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи* : матеріали XII Всеукр. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 9 квіт. 2010 р.). Тернопіль : Вектор, 2010. С. 236–239.

14. Паращук Л. Вплив принципу рівності суб’єктів права власності на законодавче визначення форм (видів) права власності. *Dynamika naukowych badac* : VI Miedzynarodowa naukowi-praktyczna konferencja (Przemysl, 07–15 lipca 2010). С. 84–86.

15. Паращук Л. Гносеологічні засади реалізації принципу верховенства права. *Методологічні проблеми вітчизняного правознавства* : матеріали III щоріч. міждисциплінар. теоретико-методолог. колоквіуму (Київ, 2010 р.). Київ : ЮВЕТА, 2010. С. 81–85.

16. Паращук Л. Справедливість, добросовісність та розумність як засада цивільного законодавства. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи* : матеріали XIII Всеукр. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 15 квіт. 2011 р.). Тернопіль, 2011. С. 193–195.

17. Паращук Л. Багатоаспектність свободи в принципі свободи договору. *Ключови въпроси в съвременната наука* : материали на VII Международна научно-практическа конференция (България, 17–25 април 2011 г.). Т. 21. С. 71–73.

18. Паращук Л. Деякі аспекти захисту прав учасників договірних відносин. *Правові реформи в Україні* : матеріали III Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 6 жовт. 2011 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2011. С. 79–81.

19. Паращук Л. Місце правочину, який порушує публічний порядок, в системі недійсних правочинів. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи* : матеріали XIV Всеукр. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 20 квіт. 2012). Тернопіль : Вектор, 2012. С. 158–161.

20. Паращук Л. Верховенство права – необхідна умова існування інституту договору. *Верховенство права та права людини* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 21–22 квіт. 2012 р.). Київ : Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.», 2012. Кн. 1. С. 207–208.

21. Паращук Л. Аксіологія нормативно-знакової реальності інформаційного суспільства. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали II Міжнар. науково-практична конференція (Тернопіль, 21–22 квіт. 2017 р.). Тернопіль: ТНЕУ, 2017. С. 256–259.

22. Паращук Л. Вплив права на процес реформування в Україні. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (5–6 квіт. 2019 р.). Тернопіль, 2019. С. 91–93.

23. Паращук Л. Антропологічні аспекти обмеження цивільних прав у період пандемії COVID-19. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права* : матеріали VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 26 листоп. 2020 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 219–221.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

24. Паращук Л. Компенсація моральної шкоди при захисті честі та гідності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2012. Вип. 1 (2). С. 182–189.

25. Паращук Л. Теоретичні аспекти співвідношення свободи договору та публічного інтересу. *Актуальні проблеми правознавства.* 2013. Вип. 3. С. 184–191.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 15

ВСТУП 16

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ 26

1.1. Ступінь наукового опрацювання дисертаційної проблеми 26

1.2. Методологічні засади дослідження 49

Висновки до розділу 1 65

РОЗДІЛ 2. ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ УКРАЇНИ: ЦІННІСНО-СМИСЛОВИЙ ВИМІР 66

2.1. Верховенство права: філософсько-правовий зміст концепту й основні характеристики 66

2.2. Світоглядно-смислові засади творення сучасного українського законодавства 84

2.3. Правова реформа в Україні: гуманізація правової реальності як стрижнева проблема 96

Висновки до розділу 2 107

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ: ЕКСПЛІКАЦІЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОГО ВИМІРУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА 110

3.1. Загальнолюдські цінності та принципи як програмно-орієнтаційні засади якісної трансформації цивільного права України 110

3.2. Втілення аксіологічно-смислових характеристик верховенства права як детерміністичної парадигми розвитку інституту власності 127

3.3. Філософсько-правове осмислення інституту особистих немайнових прав людини в контексті реалізації вимог верховенства права 151

3.4. Договірне право як форма ствердження верховенства права: інтегративний підхід 177
Висновки до розділу 3 200
ВИСНОВКИ 202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 208
ДОДАТКИ 243

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГК України – Господарський кодекс України

ГПК України – Господарський процесуальний кодекс України

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗК України – Земельний кодекс України

КК України – Кримінальний кодекс України

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

ОСББ – об’єднання співвласників багатоквартирного будинку

СК України – Сімейний кодекс України

ЦК України – Цивільний кодекс України

ЦК УРСР – Цивільний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Характерною рисою сучасного світу є утвердження людини як найвищої цінності, орієнтація всіх процесів на забезпечення найсприятливіших умов для її буття. Активна міжнародна співпраця, що триває в цьому напрямі, має на меті створити оптимальний правовий простір, який фокусуватиме найістотніші демократичні досягнення в цій сфері, сприятиме приведенню у відповідність до міжнародних стандартів права законодавства країн, які прагнуть стати частиною європейської спільноти.

Трансформація України в реально правову та демократичну державу актуалізує питання, пов'язані з реформуванням правової системи, увідповідненням її нормативної основи демократичним принципам. На противагу державоцентризму, людиноцентрична спрямованість державної політики є особливо значущою у сфері приватноправових відносин, оскільки саме в цій сфері індивіди, реалізовуючи власні концепції життя, активно взаємодіють задля повноцінного реального становлення кожного як зрілого особистісного «я», котре є суб'єктом і запорукою утвердження демократії, розбудови правової держави, утілення євроінтеграційних прагнень, забезпечення конкурентоздатності країни, національної безпеки тощо. Втручання держави в цю сферу має бути мінімальним і передбачати застосування оптимальних для учасників приватних правовідносин засобів впливу.

Принцип верховенства права має гуманістичну сутність та актуалізується у відносинах між суб'єктами цивільних правовідносин, акцентуючи на пріоритетності людини з її правами, які є первинними й визначальними стосовно державно-владної діяльності, що зумовлює фундаментальність феномену верховенства права як засади розвитку цивільного законодавства.

Філософсько-правові та цивільно-правові аспекти верховенства права як засади правого розвитку слугували предметом дослідження С. Алексєєва, Т. Багрія, О. Бандури, М. Братасюк, Ф. Гаєка, С. Головатого, О. Грищук, А. Довгерта, Л. Заморської, М. Козюбри, М. Костицького, В. Кравця,

Н. Кузнєцової, С. Максимова, Ю. Мірошниченка, А. Нєкрасова, В. Нерсесянца, У. Олійник, Т. Оноре, О. Павлишина, С. Погребняка, П. Рабіновича, П. Рікера, А. Романової, Ж.-П. Сартра, В. Селіванова, С. Сливки, О. Скрипнюка, Р. Стефанчука, М. Цимбалюка, Ю. Шемшученка та інших науковців, у працях яких доведено, що відповідність правових норм принципам права є передумовою втілення верховенства права в суспільстві, забезпечення ефективності права як соціального регулятора та форми буття загальнолюдських цінностей.

Водночас поза увагою вчених залишилося комплексне філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України. З огляду на зазначене, принцип верховенства права потребує дослідження з позицій основних типів праворозуміння, некласичних філософсько-правових методологічних підходів. Крім того, слід розкрити його зміст крізь призму ціннісно-смислового виміру, низки підпринципів, дослідити сутність принципу верховенства права в окремих інститутах, підгалузях цивільного законодавства, виробити позиції, необхідні для розв'язання проблем, пов'язаних з реалізацією вказаного принципу в цивільних правовідносинах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено відповідно до законів України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. № 1556-VII, «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII, Національної стратегії розвитку освіти на 2012–2021 роки (Указ Президента України від 25 червня 2013 р. № 344/2013), Концепції реформування освіти в Міністерстві внутрішніх справ України (наказ МВС України від 25 листопада 2016 р. № 1252), Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 р., схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р; планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ.

Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Національної академії внутрішніх справ 29 вересня 2009 р. (протокол № 16) та уточнено 24 лютого 2021 р. (протокол № 5).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є висвітлення з позицій поліметодологізму та природно-правового підходу змістовних характеристик принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі *задачі:*

– визначити на основі аналізу вітчизняних і зарубіжних теоретико-правових, філософсько-правових, цивільно-правових напрацювань стан наукового розроблення дисертаційної проблеми;

– сформувати методологічні основи дослідження концепту верховенства права, повноти його відображення в цивільному законодавстві України з використанням сучасних філософсько-правових підходів: антропологічного, феноменологічно-екзистенціального, аксіологічного, природно-правового тощо;

– розкрити феноменальну сутність верховенства права з позицій класичної та некласичної раціональності, зокрема крізь призму основних типів праворозуміння – легістського та природно-правового;

– з’ясувати філософсько-світоглядні засади творення сучасного українського законодавства, їх вплив на змістове наповнення норми;

– виявити концептуальні проблеми правового реформування сучасної України, можливі шляхи та способи гуманізації правової реальності;

– висвітлити метафізично-аксіологічний вимір принципів права як програмно-орієнтаційних засад цивільного законодавства;

– визначити вплив змістово-смислових і функціональних характеристик принципу верховенства права на розвиток інституту власності в Україні;

– обґрунтувати потребу в забезпеченні особистих немайнових прав людини як втілення реальної повноти ціннісного виміру верховенства права;

– здійснити філософсько-правове осмислення інституту договірного права в контексті нормативного закріплення необхідної міри свободи як вияву верховенства права.

Об'єктом дослідження є принцип верховенства права як фундаментальна засада правового буття.

Предметом дослідження є філософсько-правове осмислення принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України.

Методи дослідження. Методологічну базу наукового дослідження становлять філософські, загальнонаукові та спеціально-правові методи й підходи. Завдяки використанню *феноменологічного підходу* верховенство права розкрито як складну феноменальну конструкцію, що означена різними гранями та слугує підґрунтям реалізації прав та інтересів суб'єктів правовідносин (підрозділи 2.1–2.3, 3.1–3.3). Для дослідження правової природи цивільних правовідносин, динаміки їх розвитку під впливом дії принципу верховенства права застосовано *діалектичний підхід* (підрозділи 1.2; 2.1–2.2, 3.1–3.4). З позицій *антропологічного підходу* обґрунтовано роль людини як найвищої цінності й активного учасника цивільних правовідносин (підрозділи 1.2; 3.1–3.4). *Аксіологічний підхід* дав змогу розкрити гуманістичний зміст верховенства права, цивільного права, принципів права, трактування права як форми буття загальнолюдських цінностей (підрозділи 1.2; 2.1–2.3, 3.1–3.4). *Екзистенціальний підхід* уможливив висвітлення особистісно-духовного виміру приватного права, розуміння цивільно-правових відносин як невід'ємних екзистенціалів людського буття (підрозділи 1.2; 3.1–3.4). Використання *філософсько-комунікативного підходу* дало змогу презентувати людину як суб'єкта права крізь призму співвідношення «я та інші», визначити цивільно-правові відносини як раціонально впорядкований дискурс (підрозділи 3.2–3.4), представити ЦК України як своєрідний наратив, форму організованого людського досвіду. *Герменевтичний метод* застосовано для тлумачення низки ідей, положень, понять і категорій, таких як «верховенство права», «принципи права», «стандарти права», «інститут цивільного права», «відносини власності»,

«договірні правовідносини», «особисті немайнові права» тощо (підрозділи 2.1–2.3, 3.1–3.4). Домінуючим у дослідженні став *природно-правовий підхід*, завдяки якому вдалося дослідити верховенство права як відмінний від верховенства закону мегапринцип (С. Головатий); на противагу легістській позиції, дослідити цивільні права не як «надані державою», а як зумовлені природою людини; довести первинність і визначальність приватних прав людини над їх унормованістю (підрозділи 1.2; 2.1, 2.2, 3.1–3.4). Крім того, застосовано *загальнонаукові методи* системного аналізу, логічного моделювання, системно-структурний метод та інші, завдяки яким принцип верховенства права розкрито як системне, структурно-функціональне явище, закріплене в нормах цивільного законодавства; *спеціально-правові методи,* зокрема історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-догматичний та інтегративно-правовий підхід, які дали змогу простежити виникнення й розвиток принципу верховенства права, шляхи вдосконалення положень цивільного законодавства, приведення його у відповідність до вимог зазначеного принципу, а також дослідити національну судову практику та практику Європейського суду з прав людини задля виявлення основних недоліків національного законодавства та правозастосування.

Емпіричну базу дослідження становлять міжнародні й вітчизняні нормативно-правові акти, юридичні прецеденти, рішення Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, матеріали опитування та анкетування студентів юридичного факультету Західноукраїнського національного університету (105 осіб), юридичного факультету Національного авіаційного університету (10 осіб) та інших громадян України, які проживають в Україні та за її межами (50 осіб).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота за характером і змістом розглянутих питань є першою у філософсько-правовій науці спробою комплексно обґрунтувати принцип верховенства права як концептуальну засаду розвитку цивільного законодавства України. Унаслідок наукового дослідження сформульовано положення, які містять елементи новизни та виносяться на захист, а саме:

вперше:

– аргументовано позицію, згідно з якою оптимальним для буття людини, становлення її як особистості, розвитку права приватної власності як підстави реальної особистої свободи є доктринальне тлумачення принципу верховенства права як природно-правового, антропоцентричного феномену;

– доведено необхідність творення в сучасній Україні цивільно-правового законодавства на підставі ціннісних орієнтирів феномену верховенства права з урахуванням позицій усіх суб'єктів нормотворчого процесу, їх взаємодії, прямого звернення громадян до суб'єктів влади, сучасних інформаційних технологій тощо;

– з'ясовано, що, на противагу легістському підходу, у межах якого ЦК УРСР базувався на принципі державоцентризму та був системою «наданих державою» цивільних прав, чинний ЦК України з позицій природно-правового підходу й некласичних філософсько-правових підходів постає формою вираження духовно-культурного, раціонально впорядкованого людського цивільно-правового досвіду, спрямованого на становлення повноцінної людської особистості, приватної особи, що є підґрунтям правопорядку та демократії; на підставі філософсько-комунікативного підходу та ідеї динамічних норм Г. Кельзена ЦК України презентовано як своєрідний наратив, де норми-принципи стають засадою розгортання норм, що трансформуються у факти, забезпечуючи формування раціонально-прагматичного цивільно-правового дискурсу;

– доведено, що засади цивільного права як утілення природного права концентрують основні вимоги принципу верховенства права, а в нормах цивільного законодавства простежується вплив смислів і цінностей як української, так і західної правових традицій на становлення сучасної цивільно-правової галузі України;

– зазначено, що відображений у ЦК України тісний зв'язок особистих немайнових прав з людиною не розкриває достатньою мірою онтологічно-аксіологічних характеристик цих прав. Запропоновано концепт «невід'ємність особистих немайнових прав від людини-особистості», оскільки саме ці права є базовими засадами становлення людини-особистості, що відповідає сучасній

філософії людини, а не лише стандартної особи. У ЦК України виявлено низку норм, які зумовлюють дисбаланс прав та обов'язків у договірних відносинах, що є відступом законодавця від вимог верховенства права, зокрема норми щодо встановлення типових договорів і договорів приєднання, які порушують принципи правової рівності та справедливості, будучи заангажованими через певні групові інтереси;

– доведено, що в сучасній Україні спостерігається втрата зв'язку між ґрунтованими на принципі верховенства права засадами цивільного законодавства та іншими нормами, створення яких не завжди відповідає таким правовим критеріям, як загальнолюдські принципи права, стандарти права, правові цінності та смисли; розкрито основні чинники гальмування практичної реалізації принципу верховенства права у відносинах власності, особистих немайнових і договірних відносинах, серед яких: залишки законницьких стереотипів мислення суб'єктів правозастосування, правовий нігілізм, пасивність громадян, неконструктивні дії влади тощо;

удосконалено:

– положення про необхідність активного використання принципу верховенства права та його змістових складових у правозастосовній діяльності, що значною мірою мінімізує порушення прав людини з боку владних структур, сприятиме вдосконаленню правового регулювання цивільних правовідносин;

– твердження, згідно з яким передумовою розвитку ключових інститутів (підгалузей) цивільного права, зокрема особистих немайнових прав, договірного права, інституту права власності тощо, є визнання природного права першоджерелом позитивації цих правовідносин;

дістало подальший розвиток:

– позиція, згідно з якою право, безвідносно до наявного плюралізму теорій його розуміння, залишається найбільш оптимальним регулятором міжособистісних відносин, оскільки лише правові цінності, будучи закріпленими позитивним правом, мають здатність до запобігання свавіллю та є передумовою гідного буття людини;

– ідея про те, що верховенство права є не самоціллю держави, а ефективним інструментом досягнення компромісу в неоднорідному суспільстві на засадах гуманізму, справедливості, рівності, свободи тощо.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в роботі теоретичні положення можуть бути використані в:

– *нормотворчій діяльності* – у межах удосконалення чинного цивільного законодавства. Зокрема, урахування конкретних висновків дисертації щодо необхідності побудови позитивного права з урахуванням основних вимог принципу верховенства права сприятиме зменшенню можливості втручання влади у сферу приватного життя людини (довідка Тернопільської районної ради від 25 лютого 2021 р. № 11);

– *правореалізаційній діяльності* – для підвищення рівня професійної кваліфікації суб'єктів правозастосування, якості роботи суб'єктів правового регулювання, підвищення ефективності правозастосування, зокрема в судовій практиці (довідка Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 3 лютого 2021 р. № 7/29/2021);

– *науково-дослідній діяльності* й *освітньому процесі* – для вдосконалення знань щодо ролі принципу верховенства права в цивільно-правових відносинах, зокрема під час дослідження таких, дотичних до предмета дослідження аспектів, як: взаємозв'язок приватних і суспільних інтересів крізь призму антропоцентричного спрямування сучасного нормотворення; відповідність вимогам верховенства права інституту власності з акцентом на позитивації можливості власника або особи, яка володіє власністю на правовій підставі, досягнення максимальної особистої свободи; встановлення відповідно до верховенства права та його складових дієвих правових механізмів регулювання цивільних правовідносин, мінімізація можливих зловживань з боку влади та ін. Положення дисертаційної роботи можуть бути використані при підготовці навчальних програм, під час проведення лекційних і практичних занять з дисциплін: «Філософія права», «Актуальні проблеми філософії», «Актуальні проблеми філософії права», «Цивільне право», «Сімейне право», «Право». Окремі

результати дослідження впроваджено в освітній процес (акт впровадження Західноукраїнського національного університету від 22 лютого 2021 р. № 126-29/342; акт про впровадження Національної академії внутрішніх справ від 18 лютого 2021 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим доробком автора, здійсненим з урахуванням актуальних досягнень вітчизняних і зарубіжних філософсько-правових наукових досліджень, норм національного та міжнародного законодавства та практики застосування. Сформульовані в роботі положення та висновки обґрунтовано на основі власних досліджень автора. Особисті теоретичні розробки дисертанта викладено в таких наукових працях: Верховенство права: традиція і потенціал практики / за заг. ред. М. Г. Патей-Братасюк. Київ : Європ. ун-т, 2010. 536 с. (15 %); Guarantee and protection of fundamental human rights as an integral element of the integration of Ukraine in the EU / Redakcja Mieczysław Różański, Serhiy Banakh, Oksana Koval. Olsztyn: Zakład Poligraficzny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2019. 412 s. (2 %).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації апробовано під час виступів на конференціях, серед яких: XI Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи» (24 квітня 2009 р., м. Тернопіль), XII Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи» (9 квітня 2010 р., м. Тернопіль), VI Міжнародна науково-практична конференція «Динаміка наукових досліджень» (07–15 липня 2010 р., м. Перемишль, Польща), III щорічний міждисциплінарний теоретико-методологічний колоквіум (2010 р., м. Київ), XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи» (15 квітня 2011 р., м. Тернопіль), VII Міжнародна науково-практична конференція «Ключові питання сучасної науки» (17–25 квітня 2011 р., м. Софія, Болгарія), III Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Правові реформи в Україні» (6 жовтня 2011 р., м. Київ), XIV Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування правової держави в Україні:

проблеми і перспективи» (20 квітня 2012 р., Тернопіль), науково-практична конференція «Верховенство права та права людини» (21–22 квітня 2012 р., м. Київ), ІІ Міжнародна науково-практична конференція «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (21–22 квітня 2017 р., м. Тернопіль), IV Міжнародна науково-практична конференція «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (5–6 квітня 2019 р., м. Тернопіль), VIII Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (26 листопада 2020 р., м. Київ).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено в 25 наукових публікаціях, серед яких: шість статей, опублікованих у юридичних фахових виданнях України, перелік яких затверджено Міністерством освіти і науки України; дві – у зарубіжних виданнях, одна з яких у зарубіжному періодичному виданні іншої держави, що входить до Європейського Союзу, з наукового напряму, за яким підготовлено дисертацію здобувача; три – у монографіях; дванадцять тез доповідей, опублікованих у збірниках матеріалів наукових і науково-практичних конференцій; дві статті – у періодичних виданнях України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять дев’ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (410 найменувань на 35 сторінках) і додатків (сім додатків на 11 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 253 сторінки, з них основного тексту – 191 сторінка.

РОЗДІЛ 1
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ

1.1. Ступінь наукового опрацювання дисертаційної проблеми

Стаття 8 Конституції України проголошує, що в Україні існує і діє принцип верховенства права [156]. Його зміст відображено в ряді інших принципів та положень, закріплених в Основному законі, галузевих нормативно-правових актах, що регулюють відносини як у публічній, так і у приватній сферах. «Ці принципи, наголошують М. Братасюк та О. Росоляк, треба прочитувати в контексті природно-правової доктрини, яка стала підґрунтям української Конституції 1996 р.» [60, с. 13].

У цивільному законодавстві ідейно-смислове навантаження принципу верховенства права віднаходимо у основних засадах цивільного законодавства, інших принципах, положеннях, на яких ґрунтуються особисті немайнові та майнові правовідносини, і які відтворюють конституційні норми щодо закріплення людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки найвищою соціальною цінністю в нашій державі.

Значення принципу верховенства права для цивільних правовідносин важко переоцінити, його ґенеза пов'язана з природою існування людини, її інтересами, прагненням, співіснуючи у соціальному середовищі, досягти свободи, автономії. Диспозитивний метод правового регулювання зазначених правовідносин, на який, як слушно зазначає Р. Гентош, вказують положення ст. 1 ЦК України щодо юридичної рівності, вільного волевиявлення, майнової самостійності учасників цивільних правовідносин [84, с. 13], відображає прагнення нашої держави до демократичних ідеалів, цінностей, втілення природно-правовової доктрини праворозуміння у позитивному праві.

Попри значущі досягнення зазначеного нормативного акта, таких як закріплення формальної рівності усіх учасників цивільних правовідносин;

формування норм не від об’єктивного до суб’єктивного, а навпаки; встановлення джерелами цивільних прав, окрім норм, договорів, звичаїв тощо, – все це потребує переосмислення феномену верховенства права в бік його природного походження, а не як інструмента державної влади.

Установлення принципом верховенства права демократичного вектора розвитку нашої держави потребує інтенсивного розвитку соціальної та політичної системи, формування високого рівня правосвідомості та правової культури українців, становлення громадянського суспільства, яке, як доречно зазначає І. Бекешкіна, «на всіх переломних етапах розвитку країни виступало рушієм прогресивних змін і гарантом демократії та європейського розвитку» [34, с. 14]. За результатами опитування, 39,1 % майбутніх юристів та 44 % інших громадян вважають, що саме повільний темп розвитку громадянського суспільства гальмує розвиток демократії в Україні (Див. Додаток Б, Додаток В).

Важливим кроком щодо сприяння у становленні громадянського суспільства з боку держави стала затверджена Указом Президента України від 26 лютого 2016 р. № 68/2016 Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 р.р. Стратегія мала на меті створення державою сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, різноманітних форм демократії участі, налагодження ефективної взаємодії громадськості з органами державної влади та органами місцевого самоврядування [223]. Окреслені цим документом проблеми розвитку громадянського суспільства вбачаються у недоліках діяльності влади: недосконалості взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування з громадськістю, чинного законодавства, недостатності рівня гармонізації законодавства України із законодавством Європейського Союзу тощо. Однак, процес створення громадянського суспільства є двостороннім, без запуску механізму недирективного мислення громадян, підвищення рівня їх правосвідомості, правової культури він є гальмівним та безуспішним. За результатами проведеного нами опитування, лише 38% громадян вважають, що вони систематично

підвищують рівень своєї правової культури та правосвідомості й активно відстоюють не лише свої права, а й права інших осіб (Див. Додаток В).

Сьогодні Україна потребує комплексної роботи усіх причетних до процесу державотворення суб'єктів. Значна увага до теоретичних та практичних аспектів підгалузей, інститутів цивільного права (Л. Баранова [382], Н. Безсмертна [33], С. Бервено [37], Ю. Білоусов [296], Н. Бондаренко [49], В. Борисова [382], Є. Вавілін [66], В., М. Домашненко [110], В. Графський [339], А. Довгерт [108], І. Жилінкова [382], Ж. Завальна [116], С. Іванова [129], О. Клименко [142], О. Кохановська [163], Н. Кузнєцова [171], А. Лесько [181], Д. Луспеник [187], Р. Майданик [195], Л. Мамут [339], Г. Миронова [203], Є. Мічурін [213], М. Мороз [216], С. Немченко [225], В. Нерсесянц [227], С. Осадчук [234], С. Погрібний [279], І. Покровський [280], В. Пуль [382], О. Пунда [301], В. Рубаник [110], Є. Скрипильов [339], І. Спасибо-Фатєєва [382], В. Старженецький [346], Р. Стефанчук [348], Р. Ханик-Посполітак [377], Ю. Хома [379], В. Шестіріков [402], С. Шимон [403], О. Щупінська [405], О. Яворська [407], В. Яроцький [382]) потребує збагачення галузі цивільного права філософсько-правовими знаннями. Новаторські для донедавна державоцентриського суспільства ідеї, принципи та цінності, закріплені у цивільному законодавстві, ще не віднайшли належного місця у свідомості українців. Відсутність суттєвих досягнень на шляху до впровадження даного принципу в життя, неефективність національного цивільного законодавства є свідченням спрощення тлумачення даного принципу, його недооцінювання, декларативність. Філософсько-правове обґрунтування проникнення духом верховенства права норм цивільного права є вкрай важливим, «в основних засадах врегулювання цивільних правовідносин відповідними правовими нормами втілюються перш за все ознаки громадянського суспільства, які характеризуються високим ступенем гарантованості прав і свобод людини, наскрізною ідеєю принципу верховенства права, забезпеченням свободи людини у всіх її проявах» [172, с. 52].

Філософський підхід у цивільно-правовій сфері застосовували: С. Алексєєв [14], М. Братасюк [56], О. Грищук [94], В. Мадіссон [194], С. Максимов [197], А. Мучник [218], П. Рабінович [307], А. Романова [322] та інші. Разом з тим, проблема філософсько-правового обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства на дисертаційному рівні поки що розкрита не була.

Ядром дослідження принципу верховенства права є окреслення концепту права. Вітчизняна та зарубіжна юриспруденція помітно збагачена науковими здобутками (С. Алексєєв [14], Т. Багрій [27], О. Бандура [30], В. Братасюк [50], М. Братасюк [56], Ф. Гаєк [78], С. Головатий [89], А. Довгерт [108], Л. Заморська [122], А. Карась [139], В. Кравець [165], Н. Кузнєцова [172], С. Максимов [200], Ю. Мірошниченко [212], С. Мигаль [202], А. Нєкрасов [224], В. Нерсесянц [227], О. Павлишин [238], О. Петришин [271], С. Погребняк [277], П. Рабінович [308], П. Рікер [310], В. Селіванов [330], О. Скрипнюк [336], М. Цимбалюк [387], С. Шевчук [398] та ін., що стосуються права.

Щоб зрозуміти феномен права, необхідно звернутись до його осмислення з позицій позитивного та природного типів праворозуміння. На значенні природного права наголошують: М. Антонович [20], С. Алексєєв [14], О. Бандура [29], М. Братасюк [56], С. Головатий [85], А. Довгерт [108], І. Ільїн [132], М. Козюбра [150], В. Кравець [165], С. Максимов [200], А. Нєкрасов [224], В. Нерсесянц [227], О. Петришин [271], П. Рабінович [306], М. Цимбалюк [387], Ціцерон [388], С. Шевчук [400] та інші. В рамках природно-правової доктрини природа права розкривається через ряд культурних цінностей. О. Бандура [31], М. Братасюк [56], М. Козюбра [149], В. Нерсесянц [227], М. Цимбалюк [387] осмислюють право як свободу. О. Бандура вважає право «засобом оптимальної реалізації інших цінностей культури, насамперед свободи» [31, с. 93]. Ціцерон [388], І. Ільїн [132] наголошували на зв'язку права і розуму. Ціцерон у філософських трактатах «Про закони; Про державу; Про природу богів» звертав увагу на природне право як на «певний трансцендентний, метафізичний порядок, основа якого – не норми, зафіксовані людьми, а в самій природі, і яке

ототожнюється з людським розумом» [388, с.169-170]. С. Мигаль трактує право як форму духу. «Дух (якщо його розуміти як систему підвалин людської активності, які не можуть бути виведені з чистого досвіду), за словами автора, через послідовність криз рухається ланцюгом релігія – мораль – звичай – право» [202, с. 255].

Природному типу праворозуміння притаманне нескінченне природне багатство людської натури – її творчий розвиток, духовність, прагнення свободи тощо. Для цього необхідним є існування права, яке кожна людина має в собі, а не таке, що дароване державою. Природне право не виключає позитивного права, завдяки позитивному праву воно отримує свою зовнішню форму, без якої неможливо врегулювати неоднорідні правовідносини, що виникають в державі. Закони перевіряються природним правом на їх відповідність правовим критеріям. Прибічники школи природного права, критикуючи позитивістський підхід, зазначали, що для особистості мають значення не норми самі по собі, а ті цінності, які за їх допомогою закріплюються, реалізуються, відображаються [407, с. 194].

Право як феномен заперечується прихильниками позитивізму (І. Бентам [368], Г. Гарт [79], Л. Заморська [123], Г. Кельзен [368], О. Конт [157], Т. Кун [173], Дж. Остін [368], К. Поппер [282], Г. Шершеневич [401]). При трактуванні права крізь призму позитивістського типу праворозуміння, поза увагою залишається людина-особистість, культура, мораль. В межах зазначеного типу праворозуміння відбувається ототожнення права і позитивного права, закону, єдиним джерелом права визнається державна воля, яка апріорі є справедливою. Логоцентр позитивізму складають поняття обов’язок, команда, дисципліна, порядок, санкція. Все, що виходить за рамки цих понять, не є правом, людина в межах цього типу є лише інструментом влади. В межах позитивістського типу праворозуміння адекватного розуміння права і верховенства права бути не може.

На перевагах позитивістського (нормативістського) підходу робить акцент Л. Заморська у дисертаційному дослідженні «Правова нормативність в умовах

становлення та розвитку українського права: загальнотеоретичне дослідження». На думку авторки, такий підхід є засобом демістифікації права [122, с. 13].

Проти протиставлення природного та позитивного права був правознавець І. Ільїн. Він характеризував природне право як «реальний логос позитивного права», реальність якого означає, що природне право повинно набути зовнішнього виразу та конкретної юридичної форми, якою виступає право позитивне. У результаті цього кожен закон і правопорядок загалом має бути «зрілим втіленням природно-правової розумності» [298, с. 20]. Гегель підкреслював, що «істинний закон адекватно відображає глибоке самовизначення вільної волі. Тому кожен індивідуум знаходить в ньому волю свого серця, а кожне серце знаходить в ньому самого себе» [133].

Здоланням монологізму традиційних типів праворозуміння є, пов'язаний із гносеологічним напрямом розвитку інтеграційного праворозуміння, принцип інтерсуб'єктивності, – вважає І. Коваленко [143, с. 137]. С. Максимов у монографічному дослідженні «Правова реальність: досвід філософського осмислення» виділяє рівні (форми) буття права (з акцентом на вищезазначений принцип): «а) світ ідей: ідея права; б) світ знакових форм: правові норми та закони; в) світ взаємодій між соціальними суб'єктами: правове життя» [200, с. 177]. В. Братасюк принцип інтерсуб'єктивності вважає «доволі ефективним засобом дослідження світу права. Він дозволяє в одному випадку поєднати суб'єктивний та об'єктивний підходи до права, відносячи до нього і світ ідей, і світ норм, тобто примиряючи юснатуралізм з аналітичною юриспруденцією (позитивізмом)» [50, с. 51].

Людина в рамках природного типу праворозуміння є найвищою цінністю права, своїм існуванням право завдячує людині. На значенні людини як цінності у найбільш вагомих для суспільства аспектах (усвідомлення людиною своєї цінності для суспільства; формування цінностей окремої людини та їх вплив на розвиток суспільства; людина як найвища цінність суспільства, правові цінності, їх зв'язок із принципами права тощо) наголошувалось у працях: М. Антоновича [20], О. Бандури [29], М. Бердяєва [38]. В. Бігуна [43], С. Бобровника [48],

В. Братасюка [51], М. Братасюк [57], О. Грищук [94], Д. Гудими [98], І. Ільїна [132], М. Козюбри [148], В. Кравця [21], Н. Кузнєцової [171], В. Кушерця [21], Р. Майданика [195], В. Мадіссона [194], С. Максимова [200], С. Мигаля [202], С. Мосьондза [21], А. Мучника [218], А. Нєкрасова [224], С. Нерсесянца [227], В. Плавич [273], П. Рікера [311], А. Романової [323], М. Цимбалюка [387], П. Рабіновича [305], В. Селіванова [330], О. Скрипнюка [336], Б. Чміля [365], Ю. Шемшученка [155] та ін. На людині як особливій, абсолютній цінності наголошував М. Бердяєв. Філософ з її інтересами як родової та соціальної істоти співвідносив решту, пов'язаних з нею цінностей [38].

Втіленню права в життя, набуття ним нормативної форми передує формування відповідних принципів, ідеалів, на основі яких надалі створюються моделі конкретних норм, які забезпечують існування правовідносин. Принципи є відображенням змісту та сутності права, і тому, попри численність його визначень, поняття принципів права, як і права, зводиться до двох основних підходів: як основоположних засад, що закріплені в нормах права (позитивістський), та як керівних ідей, відображених в праві (природний). Проблеми принципів права досліджувалися: С. Алексєєвим [15], Н. Бондаренко [49], Ф. Гаєком [78], С. Головатим [85], І. Жукевичем [114], М. Козюброю [148], А. Колодієм [152], Н. Кузнєцовою [172], Є. Мічуріним [213], О. Петришиним [271], С. Погребняком [278], П. Рабіновичем [303], О. Старчук [347], О. Скрипнюком [336], Є. Скурко [337], В. Тертишніком [356], В. Толстенком [358], Т. Фулей [372] та ін. Ґрунтовним доробком, у якому розкривається поняття та зміст принципів, є монографія А. Колодія «Принципи права України» [152]. Дане автором визначення принципів права найбільш повно охоплюють їх зміст. «Принципи права – це головні ідеї, такі, що визначають найважливіші, структурні зв'язки у предметі, методі, механізмі правового регулювання всередині правової системи і поза нею, які отримують офіційне, і навіть неофіційне, відображення у загальносоціальному і юридичному праві» [152, с. 37].

Формування принципів відбувається у свідомості людей і за наявності їх суспільного визнання вони отримують законодавче закріплення. Однак

«нормативність» не є принциповою ознакою принципів права, оскільки їх реалізація можлива також у суспільних відносинах та у юридичній практиці. Т. Фулей у дисертаційному дослідженні «Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні» [373] до основних ознак принципів відносить ознаки, що властиві праву в цілому як регулятору суспільних відносин (нормативність, об'єктивна обумовленість, фіксація у зовнішніх формах права, забезпеченість) і ознаки принципів права, що відображають їхню специфіку як особливої юридичної категорії (засадничість, сконцентрованість, високий ступінь абстрагування, внутрішня єдність, стабільність, примат щодо норм права, зворотна дія в часі), тощо [373, с. 7]. І. Жукевич у доробку «Механізм взаємодії явних та неявних принципів права» [114] принципи права поділяє на явні та неявні. Відмінність між ними вбачає в тому, що явні принципи знаходять вираження в нормах права у формі норм-принципів, а сферою дії неявних принципів є юридична практика, правосвідомість [114, с. 66-67].

С. Погребняк в монографії «Основоположні принципи права (змістовна характеристика)» [277] особливе місце відводить основоположним принципам, які є засобом, що гарантує свободу. Їх ознаками, на думку С. Погребняка, є: концентрований вираз найважливіших сутнісних рис та цінностей, що властиві певній системі права; найбільш загальний характер; можливість визначати змістовний характер системи права і напрями її подальшого розвитку тощо [277]. Наведеним дослідником ознакам відповідає принцип верховенства права як принцип, що максимально наближений до фундаментальних засад людського буття.

Для досягнення мети дисертаційного дослідження нам необхідно з'ясувати зміст концепту верховенство права, який, будучи закріпленим на рівні Основного закону та ряду законодавчих актів, є дуже затребуваним українським суспільством, вже існує у його свідомості, однак ще не осягнений ним. Американський правник Брайан Таманага у відкритій лекції наголосив на значенні саме практиків у подоланні декларативності верховенства права. Професор наголосив, що: «…практики в сфері права вибудовують саме право

через свою роботу» [72]. А підґрунтям результативної практики, на наше переконання, слугує філософське осмислення права, верховенства права. Дослідження українських науковців базуються на працях попередників (Аристотеля, Платона, Ціцерона, Дайсі, Монтеск'є, І. Бентама, Дж. Остіна, Г. Кельзена тощо) та на сучасному зарубіжному досвіді щодо реалізації даного принципу. Вітчизняними та зарубіжними дослідниками верховенства права є: Т.Р.С. Аллан [18], Т. Багрій [27], В. Буткевич [65], М. Братасюк [60], Р. Гаврилюк [267], Ф. Гаєк [77], В. Гвоздецький [71], Г.В.Ф. Гегель [82], Е. Геллнер [83], С. Головатий [85], В. Градова О. [71], А. Довгерт [108], Я. Зейкан [125], А. Карась [139], М. Козюбра [148], А. Лазовскі [176], Д. Луспеник [187], Л. Макаренко [196], С. Максимов [198], О. Мурашин [71], П. Пацурківський [267], С. Погребняк [278], П. Рабінович [304], О. Росоляк [60], Л. Рябошапко [326], С. Серьогін [332], Б. Таманага [354], М. Цимбалюк [387], Т. Чепульченко [389], Ю. Шемшученко [155] та ін.

Глибокий аналіз філософських та теоретико-методологічних основ вчення про верховенство права зроблено у колективній монографії за загальною редакцією М. Патей-Братасюк «Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики» [71]. М. Патей-Братасюк стверджує, що в умовах здійснення принципу верховенства права «людина отримує правовий простір, де рівна міра справедливості, добра, свободи, істини тощо для суб'єктів права стає типовим явищем, правилом життя, безвідносно до того, чи ця правова рівність закріплена законодавчо чи ні [71].

Верховенство права одними з них досліджується у своїй сукупності, як єдине ціле (С. Головатий [87]), іншими, як сполучення двох термінів, що потребує з'ясування змісту двох понять – «верховенство» та «право» (П. Рабінович [306]). С. Головатий таке співставлення вважає зведенням до прямолінійно-механістичного та обмежувально-звужувального (характеризується тим, що автори вибудовують розуміння верховенства права та пояснюють його в рамках співвідношення: «мале-велике» або «частка-ціле»). На думку науковця, уніфіковане розуміння верховенства права ґрунтується на новому світогляді, в

рамках якого виникла нова філософія права [87, с, 68]. В результаті проведеного і опублікованого у ґрунтовній монографії «Верховенство права» [86-88] наукового дослідження доктрини «the rule of law», яка історично формувалась під впливом ідеї заперечення сваволі й тиранії як породжених всевладдям людини явищ, автор прийшов до думки, що найкраще сутність чи філософсько-юридичний зміст конструкції «the rule of law» передає українське слово-новотвір – «правовладдя» [88, с. 1367].

В. Буткевич, проаналізувавши сукупність національних здобутків щодо дослідження концепту верховенства права, дійшов до висновку, що юридична наука знаходиться в стані пошуку і з'ясування даного принципу, і погоджується з думками про марність спроб представників юридичної науки дати визначення поняття верховенства права [65, с. 61]. Така позиція не позбавлена раціонального змісту, про що наголошувала й Венеціанська комісія у доповіді (Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеціанською Комісією на 86-му пленарному засіданні [70]), відмічаючи, що і на міжнародному, і на національному рівні законодавчі положення стосовно верховенства права «мають дуже загальний характер та не визначають цього поняття докладно» [70, с. 182].

Зазначене не позбавляє можливості розкрити концепт верховенства права через його змістовні характеристики. Як і при дослідженні права, підходам щодо розуміння концепту верховенства права також притаманна плюралістичність. Основні підходи С. Серьогіним у монографічному дослідженні «Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування» [332] окреслені у шести позиціях [332, с. 65-66]. М. Козюбра звертає увагу на звуженні останніми роками спектру думок у підходах та виключенні з них тих, що ототожнюють право і закон або право та усі нормативні акти [117, с. 160]. Зазначене вказує на позитивну тенденцію у трактуванні верховенства права, зміну напряму досліджень у бік природного походження зазначеного феномену.

Однією із головних вимог принципу верховенства права і гарантією його існування є обмеження влади у своїх діях правом. Такої позиції притримуються Т.Р.С. Аллан [18], М. Братасюк [71], Ф. Гаєк [77], Г.В.Ф. Гегель [82], Е. Геллнер

[83], С. Головатий [86], А. Довгерт [108], М. Козюбра [149], С. Максимов [199], С. Погребняк [278], П. Рабінович [304], С. Серьогін [332], Б. Таманага [354], М. Цимбалюк [387], Ю. Шемшученко [155] та ін. М. Патей-Братасюк наголошує, що державна влада, керована принципом верховенства права, позбавлена будь-яких власних інтересів, відмінних від інтересів власного народу, відповідно, не використовує владу у своїх цілях; об'єктивно виконує волю народу і перебуває у нього на службі, і підпорядкована народу, і відповідальна перед ним [71].

Принцип верховенства права є мегапринципом, що втілює правові підпринципи, які є елементами зазначеної юридичної конструкції. Це підтверджує також практика ЄСПЛ. В його рішеннях наголошується, що принцип верховенства права розкриватиметься у співвідношенні з іншими правовими принципами, які є його складовими. Зокрема: пропорційності, правової визначеності, справедливості, поваги до людини та її гідності, субсидіарності, народного суверенітету тощо. Цей аспект проблеми верховенства права досліджували: М. Бем [36], П. Гуйван [99], Ю. Зінченко [127], М. Козюбра [150], Р. Майданик [195], Ю. Мірошниченко [212], С. Осадчук [234], С. Погребняк [277], Т. Фуфалько [374], С. Шевчук [398], І. Ярошенко [409] та ін.

С. Шевчук («Принцип субсидіарності у діяльності Європейського Суду з прав людини та необхідність узгодження судової практики» [398]) акцентує увагу на ролі принципу субсидіарності у діяльності ЄСПЛ, що полягає у зведенні до мінімуму його втручання у внутрішні справи країн-учасниць, наданні таким чином можливості на національному рівні самостійно максимально усунути порушення прав та свобод, втручаючись лише у виняткових випадках [309]. Окремим питанням принципу пропорційності приділяли увагу: Ю. Зінченко [127], Дж. Локк [185], Р. Майданик [195], Ш.-Л. Монтеск'є [127], С. Осадчук [234], С. Погребняк [277], Ж.-Ж. Руссо [127], І. Ярошенко [409] тощо. Представники ліберальної традиції, серед яких Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо пов'язують ідею пропорційності з обмеженням прав людини, яка виступає однією із гарантій правомірності обмеження таких прав і урівноважує співвідношення приватного і публічного інтересу [127]. С. Осадчук наголошує на праві держави

обмежити у ряді випадків права людини. «Це обмеження можливе лише в тих межах, які продиктовані гостротою становища і з обов'язковим врахуванням того, що запроваджені заходи не суперечать зобов'язанням цієї держави відповідно до принципів міжнародного права» [234, с. 36]. Невід'ємним елементом принципу верховенства права і, як справедливо відмічає у доробку «Правова визначеність як складова частина принципу верховенства права» П. Гуйван [99], одним із найважливіших західноєвропейських демократичних здобутків є принцип правової визначеності [99, с. 13]. Зазначений принцип різноплановий і слугує вимогою до різних видів діяльності у сфері права, зокрема у правотворчій, правозастосовній діяльності суб'єктів владних повноважень та ін.

Принцип народного суверенітету є фундаментом інститутів народовладдя. Ю. Мірошниченко зазначений принцип вважає не лише «ідеєю», «ідеалом», а «головним стрижнем конституційно-правового регулювання суспільних владних відносин у державі» [212, с. 34].

У праці «Дорога до рабства» [376] Ф. Гайєк, розкриваючи зміст принципу верховенства права, наголошує, що цей принцип передбачає, що влада має бути обмежена у своїх діях заздалегідь встановленими та оголошеними правилами, які дають можливість передбачити з великою точністю, які примусові заходи будуть застосовувати представники влади в тій чи іншій ситуації. Виходячи з цього, індивід може впевнено планувати свої дії [376, с. 90]. Таким чином автор окреслив позицію, що зміст верховенства права розкривається через підпринципи, в тому числі через принцип правової визначеності, які є його складовими.

У нашому дослідженні важливий акцент буде зроблено на базових для принципу верховенства права, в тому числі в процесі його утвердження у приватноправових відносинах, категоріях. Справедливість в дисертаційній роботі необхідно розкривати з двох позицій – з одного боку як правову цінність, з іншого – як однієї із засад цивільного законодавства. Роль справедливості полягає у підтримані рівноваги при взаємодії індивідуальних цінностей, вирішенні конфліктів при їх зіткненні.

Справедливість взаємопов’язана із свободою. Вона врівноважує свободу кожного, обмежує свободу там, де в цьому є потреба. Поза справедливістю свобода є свавіллям. За Кантівським підходом «яскравим проявом і доказом свободи є здатність людини добровільно, усвідомлено, розумно підпадати під примус морального закону, а значить самостійно чинити згідно обов’язку» [55]. О. Грищук зазначає, «якщо в суспільстві є реальне забезпечення свободи його членів, дотримуватись вимог правової свободи не складно. Кожен розумітиме необхідність обмеження власних потреб задля загального блага» [94]. Загалом, наголошує М. Гайдеґґер («Буття і час») [375], «індивідуальна свобода – це екзистенціал людського буття» [375].

Досягнення зовнішньої свободи не значить, що людина внутрішньо є вільною, незалежною. Значення для неї має, перш-за-все, задоволення своїх духовних потреб, а вони можуть бути досягнуті і за відсутності зовнішньої свободи. Людина, якщо вона не має внутрішньої свободи, навіть за наявності її зовнішнього прояву, ніколи не почуватиметься вільною. М. Братасюк у науковій публікації «Власність як засада формування особистості - суб’єкта приватного права» [55], розкриваючи глибокий зміст свободи, вбачає в цій філософській категорії не лише самореалізацію та самоздійснення. Авторка наголошує на тому, що свобода має розглядатися і як внутрішня свобода, і як вільний вибір, і як реалізація його в процесі розгортання людської активності, людської творчості, феномену людини [55]. Обґрунтування фундаментального значення внутрішньої свободи знаходимо і у праці І. Ільїна «Шлях духовного оновлення» [132], який вбачав мету «зовнішньої свободи» у «внутрішньому самозвільненні» [132, с. 77]. Узгодити прагнення свободи кожним окремим членом суспільства покликане право, яке, на думку О. Бандури, є потужним засобом організації, регулювання суспільного життя [29, с. 103].

З античних часів синонімом справедливості є рівність, оскільки справедливість пов’язувалася з розподіленням рівних чи нерівних часток у тому змінюваному значенні, яке ми називаємо кваліфікативним. П. Рікер («Право і

справедливість») пише, що справедливість у дистрибутивному сенсі ідентифікує ідею рівності з ідеєю справедливого розподілу [310, с. 122].

Рівність, як ще один смисл, який є характерним для права, розкриватиметься як рівність правова (формальна), а не фактична. Фактична рівність була властива радянському періоду і характеризувалася позбавленням громадян майже всіх ознак індивідуальності. У сучасний період законодавчо закріплена юридична рівність вказує на надання рівних можливостей всім без виключення. А їх реалізація залежить від прояву індивідуальних можливостей кожного. Втрата суспільством жагучої потреби в існуванні свободи, рівності та справедливості вказує на «стирання» ознак людини-особистості, неповторної істоти, відсутність розвитку її індивідуальності. Уникнути цього можливо за умови формування громадянського суспільства. Цей шлях, наголошував у доробку «Залишаюсь українцем: спогади» український патріот Б. Гаврилишин [75], передбачає щоденну працю, неспокій, бажання досягнути свободи, розвитися як особистість. І таке прагнення має бути у більшої, прогресивної частини населення нашої держави [75, с. 283-286].

Повноцінне громадянське суспільство характеризується наявністю самодостатніх, незалежних особистостей, які у своїх діях обмежуються лише правом, оскільки тільки вони здатні до конструктивної взаємодії із собі подібними, а також здатні стати прикладом для інших (Платон. Діалоги) [274, с. 139]. Щоб стати особистістю, важливо не вишукувати ідеали, а прагнути знань, постійно працювати над собою, бути вимогливим не лише до оточуючих, а, перш-за-все, до себе. До творення людини-особистості причетним є існування приватної власності як результату її творчої та практичної діяльності. Власність допомагає людині реалізувати її потенційні можливості, набути самовпевненості, значущості у суспільстві.

На значенні власності як чинника, що зумовлює творення людини-особистості, наголошували: С. Алексєєв [16], М. Братасюк [55], Е. Геллнер [83], М. Домашенко [110], Ж. Завальна [116], О. Клименко [142], Й. Колєр [39], Л. Мамут [339], В. Нерсесянц [227], В. Рубаник [110], В. Сємьонов [331],

В. Старженецький [346], О. Щупінська [405], О. Яворська [407] та ін. Е. Геллнер («Умови свободи. Громадянське суспільство та його історичні суперники») [83] власність загалом вважає одним із рушіїв суспільного розвитку, оскільки за її посередництвом створювалось класове суспільство, держави, політичні інституції та ін. [83]. Власність, за Й. Колєром, надає людині можливість самостійно, незалежно від інших досягати своїх цілей, сприяє розвитку енергії та господарських здібностей [39]. Р. Перрі пов'язує речі з цінністю та інтересом. Єдиним джерелом цінності вбачав інтерес. Його позиція полягала в тому, що речі стають для нас цінними лише тоді, коли вони бажані [10, с. 9].

У ЦК України відсутнє закріплення принципу верховенства права, однак його конституційне проголошення реалізується в цивільному законодавстві через низку галузевих, підгалузевих та інституційних принципів. Беззаперечна обов'язковість відповідності норм, які регулюють конкретні відносини, нормам-принципам є гарантією дотримання верховенства права в суспільстві, забезпечення ефективності права як соціального регулятора.

Однією із нагальних проблем, пов'язаних з досягненням в Україні принципу верховенства права, є проведення правової реформи. В. Багрій у доробку «Впровадження правової реформи в Україні. Етап перший: формування ідеології правової реформи» [26] сформулював поняття правової реформи як діяльність держави, інституцій громадянського суспільства та громадян країни, результатом якої має стати впровадження законодавчим шляхом (шляхом прийняття відповідного пакету законів) єдиного розуміння права для цілей правотворчої, законотворчої та правозастосовчої практики; визначення необхідних дій (заходів), які мають забезпечити впровадження (дієвість) права в суспільному житті; визначення правил формування та використання права як соціального регулятора; формулювання основних вимог до суб'єктів права (критеріїв суб'єкта права) як учасників правовідносин, в результаті чого має бути стверджене верховенство права в суспільстві [26, с. 15].

На проблеми, пов'язані із проведенням правової реформи в Україні, в тому числі цивільного законодавства, звертали увагу: В. Багрій [26], І. Бекешкіна [35],

М. Братасюк [56], А. Довгерт [109], А. Заєць [119], Б. Малишев [201], О. Миронюк [205], В. Мірошниченко [212], О. Ющик [406] та ін. Найбільш істотною рисою правової реформи, на думку Б. Малишева («Правова реформа: поняття, ознаки, види») [201], є те, що вона передбачає істотну зміну встановлених основоположних засад, принципів, завдань, цілей правового регулювання тих чи інших суспільних відносин [201, с. 22]. Реформи, що останніми роками проводилися в нашій державі, стосувалися, зокрема, удосконалення законодавства відповідно до вимог конституційно визначеного принципу верховенства права, узгодження законів з його змістом. Однак, попри конституційне закріплення положення про те, що в Україні існує і діє принцип верховенства права, його реального забезпечення не відбулося. Дослідники, оцінюючи неефективність таких змін, їх причину вбачають, по-перше, в законодавчому закріпленні широкого спектру декларативних норм; по-друге, в неготовності самого суспільства до таких змін; по-третє, як виявилося, цінності, які лежать в основі принципу верховенства права, є цінностями прогресивного західного світу і не можуть досі віднайти належного місця в посттоталітарній Україні. Ще однією причиною є псевдонародовладдя в нашій державі.

В межах досліджуваного питання необхідно зупинитися на взаємозв'язку держави, права та закону. До цієї проблеми зверталися: П. Бергер [342], Ж. де К. Волкер [4], С. Головатий [88], К. Горобець [91], А. Денисова [105], Л. Заморська [122], С. Іванова [128], А. Козловський [145], І. Лозинська [183], Т. Лукман [342], С. Максимов [200], С. Моісеєнкова [215], В. Нерсесянц [228], П. Рабінович [308], О. Росоляк [60], О. Скрипнюк [336], М. Терлюк [355], О. Шаган [394], С. Шевчук [399], О. Ющик [355] та ін.

У правовій державі закон має універсальну сферу застосування, яка поширюється не лише на суспільство, але й на саму державу, яка також підпорядковується вимогам закону. Держава, яка проголосила себе правовою, потребує не лише правових законів. Право не обмежується законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені його

історично досягнутим культурним рівнем. Усі ці елементи права, на думку О. Скрипнюка («Принцип законності як фундаментальна умова формування правової держави» [336]), об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості [336, с. 9]. Крім того, зазначає С. Максимов, законодавче встановлення норм не має бути самоціллю, а повинне проводитись для здійснення справедливості, прав людини [200, с. 45]. Закон має бути своєрідним компромісом між суспільством та владою; законотворчий процес – динамічним, чутливим до актуальних потреб суспільства, під пильним контролем якого перебуває законодавча влада. Т.Р.С. Аллан («Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права») [18] звертає увагу на місце закону у суспільстві, де діє верховенство права: «верховенство права означає ідеальну згоду, в процесі якої закон передбачає прийняття громадянином його вимог як морально виправданих: громадянина запрошують визнати, що його дотримання закону є адекватною реакцією у світлі зобов'язань легітимізувати дії, спрямовані на досягнення суспільного блага» [18, с. 15].

Мають здатність оптимально мотивувати діяльність населення орієнтовані на його більшість основоположні цінності. Тут визначальну роль відіграє саме суспільство, а саме – його правосвідомість. Проблему правової свідомості як елемента правової реальності досліджували: В. Бесчасний [40], В. Братасюк [53], Г. Гребеньков [40], І. Ільїн [132], Л. Макаренко [196], Д. Прокопов [298], О. Скакун [334], В. Тимошенко [357], М. Цимбалюк [386], В. Швачка [395] тощо. Дослідники зазначають, що суспільна правосвідомість об'єктивується у системі права, діючому законодавстві, правовій культурі тощо. Суспільна правосвідомість не може існувати поза індивідуальною правосвідомістю. Вони є взаємопов'язаними та взаємовизначальними категоріями, оскільки сутність індивідуальної правосвідомості – в усвідомленні людьми цінностей природного права, співставленні чинного права із загальнолюдськими цінностями, закріпленими в законодавстві.

Щоб зрозуміти, чи втілено у цивільному законодавстві ідеї доктрини верховенства права, актуальним є аналіз ЦК України – основного нормативно-

правового акта цивільного законодавства, який детально регулює сферу приватних правовідносин. Дія принципу верховенства права реалізується в законодавстві через гарантовані державою права людини. Б. Чміль права людини виділяє як безпосередній вираз особистісної цінності права і слушно вважає, що цінність права реалізується в правовій державі [362].

Основні питання забезпечення цивільних прав та свобод досліджували: А. Довгерт [109], Ж. Завальна [116], О. Кохановська [163], Н. Кузнєцова [172], Д. Луспеник [188], Р. Майданик [195], Є. Мічурін [213], М. Мороз [216], С. Немченко [225], В. Нерсесянц [227], Й. Покровський [280], С. Погрібний [279], І. Спасибо-Фатєєва [343], Р. Стефанчук [349], Р. Ханик-Посполітак [377], О. Яворська [407] та ін. З огляду на природний характер цивільних правовідносин, завдання законодавця полягає у тому, переконаний А. Довгерт, щоб пізнати природну суть цих відносин й у встановленні адекватного регулювання [296, с. 107]. Так, один із законодавчих принципів цивільного права – принцип свободи договору – забезпечив динаміку розвитку договірних відносин, враховуючи їх змінний характер. Нагальною потребою сьогодні є звуження ролі держави у приватноправових відносинах, залишення її повноважень в межах забезпечення прав та свобод. К. Забоєв у доробку «Правові та філософські аспекти цивільно-правового договору» [115] відмічає, що одна із основних теорій доктрин приватного права полягає в тому, що, «оскільки основним завданням правопорядку є створення та забезпечення свободи та саморегулювання індивіда, кожен повинен мати свободу дій, незалежно від впливу держави та інших владних структур. Тому йому має бути надана можливість будувати свої взаємовідносини з іншими індивідами, а не у відповідності із обов’язковими, заздалегідь установленими приписами» [115, с. 20-21].

Аналізуючи втілення принципу верховенства права в цивільному законодавстві України, важливим буде дослідити цінності цивільного права, які є віддзеркаленням основних людських цінностей: гідності, справедливості, власності, рівності, свободи тощо. Дотичними до питань, пов’язаних із цивільно-

правовими цінностями є дослідження О. Бандури [32], Н. Гартмана [7], О. Грищук [94], А. Довгерта [108], С. Максимова [197], В. Нерсесянца [227], М. Патей-Братасюк [265], Р. Перрі [10], М. Цимбалюка [387], М. Шелера [6] та ін.

Беззаперечно, і це закріплено в Конституції України, що абсолютною цінністю є людина. Використовуючи в дослідженні антропологічний підхід, всі інші цінності розглядатимемо крізь призму людини. Серед вагомих наукових праць, у яких досліджувались цінності людини, доробок О. Грищук «Людська гідність у праві: філософські проблеми» [94], у якому автор доводить що людська гідність є «базовою соціальною цінністю, оскільки та ґрунтується на автономії людини. Кінцевою метою науковець вважає автономію, і стосовно неї всі інші цінності є або її складниками, або ж засобами її досягнення» [94, с. 390]. М. Апранич у дисертаційному дослідження «Проблеми цивільно-правового регулювання особистих немайнових прав, непов'язаних з майновими», досліджуючи множинність особистих немайнових прав фізичної особи» [23], в результаті доводить, що, попри множинність особистих немайнових прав, «належне правове регулювання особистих немайнових відносин передбачає наділення уповноваженої особи лише одним суб'єктивним правом – правом особистої свободи [23, с. 4]. Р. Стефанчук у монографії «Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту)» [348], висвітлюючи різні позиції щодо множинності особистих немайнових прав, які можуть належати людині, дотримується позиції, що для реальної можливості охорони особистого немайнового інтересу фізичних осіб виправданим є підхід закріплення широкого переліку немайнових прав [348, с. 117].

Для держави, яка визнає себе людиноцентристською, пріоритетним завданням є втілення основних людських цінностей в законодавстві. Аналізуючи цивільне законодавство, зокрема ЦК України, на його відповідність принципу верховенства права ми дослідимо, чи відповідають закріплені в ньому засади принципу верховенства права, і чи вони реально забезпечені в нашій державі. Оскільки однією із основних засад цивільного законодавства є свобода договору,

не тільки на законодавця покладається обов'язок забезпечення дії принципу верховенства права. Всі учасники договірних правовідносин зобов'язані дотримуватись вказаного принципу. А. Довгерт у науковій публікації «Дія принципу верховенства права у сфері приватного права» [108] наголошує на тому, що загалом ЦК України найбільше відповідає принципу верховенства права, оскільки він розроблявся на основі природно-правових теорій, згідно з якими закони держави не регулюють відносини, а лише здебільшого прагнуть наблизитися до конфігурації правовідношення, що походить безпосередньо від «Космосу», «Бога», «Розуму» чи «Логосу» [108, с. 84].

Питання, пов'язані з договірними правовідносинами, в тому числі принцип свободи договору досліджували: С. Бервено [37], К. Забоєв [115], Ф. Гаєк [78], Е. Геллнер [83], Ж. Завальна [116], В. Мадіссон [193], Дж.С. Міл [210], А. Мучник [218], Н. Кузнєцова [172], В. Нерсесянц [227], С. Погребняк [277], С. Погрібний [279], Р. Ханик-Посполітак [377], А. Чорноморець [390], С. Шимон [403], О. Яворська [407] та ін.

Крім принципу свободи договору, в дисертаційному дослідженні потрібно розкрити й інші засади цивільного законодавства з метою їх співставлення з основними людськими цінностями, – на цьому акцентують С. Алексєєв [17], А. Довгерт [108], С. Максимов [200], С. Погрібний [279] та ін.

Аналіз положень цивільного законодавства на предмет їх відповідності принципу верховенства права надасть можливість зробити висновки: відображає зміст норм концепцію верховенства права чи вона відтворена лише у нормах-принципах. Такими, що підтримують концепцію, можуть бути не лише диспозитивні, але й імперативні норми, які, на перший погляд, йдуть усупереч загальним засадам цивільного законодавства (наприклад, обмежують свободу договору), однак відповідають критеріям природного права – суспільній необхідності, розумності тощо. Філософсько-правові та цивільно-правові аспекти у контексті зазначених питань досліджували: К. Забоєв [115], Ж. Завальна [116], Є. Мічурін [213], С. Немченко [225], В. Нерсесянц [228], С. Осадчук [234], С. Погребняк [277] та ін.

Серед засад цивільного законодавства від інших принципів відрізняється принцип, який поєднав в собі декілька складових – це принцип справедливості, добросовісності та розумності. Оскільки складові зазначеного принципу є оціночними категоріями, вони, зазначає С. Погрібний у монографії «Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України» [279], «не визначаються позитивним правом» [279, с. 267]. Їх застосування має ґрунтуватися не стільки на нормах закону, скільки на нормах моралі.

Предметом цивільного права, а отже й об'єктом нашого дослідження будуть не лише правовідносини, що виникають з приводу матеріальних благ, а й правовідносини, об'єктом яких є особисті немайнові блага. ЦК України, враховуючи пріоритетність особистих немайнових прав по відношенню до майнових, тим самим визнав духовні людські потреби первинними щодо матеріальних. Основну увагу в роботі буде приділено особистим немайновим правам, що забезпечують природне існування фізичної особи, оскільки вони виникають з приводу найбільш необхідних людині благ – життя, свободи, гідності, честі, здоров'я тощо, ними людина володіє не в силу їх закріплення в законі, а в силу того, що вона є частиною природи. Мета законодавця лише забезпечити їх належну реалізацію, зокрема захист у разі порушення. Завдяки природно-правовій доктрині, яка лежить в основі цивільного законодавства, в ньому простежується орієнтація на вищі цінності природного права – немайнові права людини. Проблеми особистих немайнових прав розглядають такі вчені: М. Антонович [20], М. Апранич [23], О. Бандура [29], В. Бігун [43], М. Братасюк [56], С. Головатий [86], О. Грищук [95], Д. Гудима [98], О. Данильченко [102], В. Кожан [144], А. Колодій [151], О. Кохановська [164], В. Кушерець [21], В. Кравець [21], І. Лагутіна [174], С. Мосьондз [21], О. Посикалюк [283], О. Пунда [301], С. Сліпченко [338], Р. Стефанчук [349] та ін.

Використання сучасної постмодерній методології, яка поступово збагачується філософським, загальнонауковим та спеціально-правовим методологічним інструментарієм, сприяло висвітленню верховенства права та

інших правових феноменів, дотичних до реалізації принципу верховенства права у цивільних правовідносинах.

Вирішенню актуальних проблем методології у праві, аналізу методології юридичної науки та наукових досліджень займалося багато вітчизняних та зарубіжних вчених: С. Алексєєв [14], О. Бандура [30], В. Бігун [42], Г. Бірта [46], С. Бобровник [48], В. Братасюк [51], М. Братасюк [58], Ю. Бугру [46], С. Головатий [89], Д. Гудима [98], О. Данильян [368], А. Козловський [146], М. Козюбра [150], М. Костицький [160], В. Кравець [165], В. Мадіссон [194], С. Максимов [200], Г. Наставна [221], В. Нерсесянц [229], О. Павлишин [236], В. Плавич [273], П. Рабінович [306], В. Селіванов [330], С. Серьогін [332], Р. Шевчук [397] та ін. Опрацьовані наукові джерела свідчать про значний науковий інтерес до методолого-правової проблематики, пов’язаний, зокрема зі зміною викликаних глобалізаційними та євроінтеграційними процесами світоглядними орієнтирами нашого суспільства. Вибір методологічної основи обумовлений проблемою філософсько-правового осмислення принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України. Нами були використані вагомі положення, відображені у працях: «Антропологія права» за загальною редакцією В. Кушерця [21], О. Бандури «Єдність цінностей та істини у праві» [30], С. Бобровника «Антрополого-комунікативний метод як засіб пізнання компромісу і конфлікту у трансцендентній та іманентній складовій права» [48], В. Мадіссона «Право і влада: людина в правовому полі (до методологічних проблем філософії приватного права)» [194], Д. Гудими «Права людини: антрополого-методологічні підходи до їх дослідження» [98], В. Бігуна «Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема» [42], А. Пуховської «Філософсько-антропологічний підхід дослідження прав людини: становлення та значення» [302], О. Павлишина «Права людини та методологія їх досліджень крізь призму семіотико-правового підходу» [236], П. Рабіновича «Людські потреби – глибинний визначальний чинник праворозуміння» [305], Ю. Сайфуліної «Феноменологічний підхід щодо розуміння права» [328],

А. Луцького «Екзистенціалістський підхід до правової ідеології» [189], Р. Шевчука «Ще раз про діалектичний метод у правознавстві» [397], С. Максимова «Правова реальність: досвід філософського осмислення» [200].

Головною ідеєю дисертаційного дослідження є розкриття філософсько-правого змісту верховенства права як фундаментальної засади розвитку цивільного законодавства в Україні. Досягнення зазначеної ідеї передбачає розвиток концепції права з позиції саме юснатуралізму, оскільки його ототожнення із законом нівелює людину, не визнає її цінності для суспільства в цілому. Негативні глобалізаційні процеси, які відбуваються сьогодні в світі, свідчать про хитке становище людини, яка, з одного боку є центральною фігурою, а з іншого сама стала жертвою власної поведінки. Демократичні перетворення в Україні початку XXI ст., в тому числі і прийняття низки нормативних актів, в яких законодавець намагався втілити основні правові цінності, останні роки зазнали кардинальних змін, які свідчать про зворотні процеси в Україні, які є наслідком малоефективних кроків з боку влади. Крім того, великий законодавчий масив, суперечливість нормативних актів, невизначеність норм часто взагалі унеможливлює регулювання цивільних правовідносин. Все це призводить до виникнення правового нігілізму. Незважаючи на це, необхідність в праві залишається, криза цінностей права не є свідченням того, що право втратило свою актуальність.

Отже, дослідження стану розробленості дисертаційної проблеми дає підстави зробити наступні висновки. Українськими та зарубіжними авторами немало уваги приділено розробці таких аспектів дисертаційної проблеми як: поняття та зміст права, основні підходи до праворозуміння, ціннісний аспект права, принцип верховенства права та його основні складові тощо. Проте, низку питань з досліджуваної проблеми можна віднести до недостатньо розроблених. Серед них такі, як: дослідження цивільно-правового законодавства з позицій некласичних філософсько-правових методологічних підходів, трактування феноменальної природи верховенства права, філософсько-правове висвітлення вираження змістовно-смислових характеристик принципу верховенства права в

інституті власності, інституті договору, підгалузі особистих немайнових прав людини як індикатора реалізації принципу верховенства права в Україні.

Результати наукового дослідження, висвітлені у розділі третьому «Цивільне законодавство України: експлікація ціннісно-смислового виміру верховенства права», ґрунтовані на положеннях міжнародно-правових актів, текстах Конституції України, цивільного законодавства України, УРСР, рішеннях Конституційного Суду України, судової практики судів України та Європейського Суду з прав людини.

1.2. Методологічні засади дослідження

Вибір підходів та методів, застосування яких сприятиме всебічному розкриттю об'єкта та предмета розвідки, має бути передумовою здійснення будь-якого наукового дослідження. Чітко сформульоване завдання та правильний вибір прийомів та засобів, які дозволять віднайти оптимальні шляхи розв'язання поставлених завдань – запорука успіху дослідника. Г. Бірта та Ю. Бугру методом називають «систему розпоряджень, принципів, вимог, які повинні орієнтувати в рішенні конкретної задачі, досягненні визначеного результату в тій або іншій сфері діяльності. Він, на думку авторів, служить своєрідним компасом, по якому суб'єкт пізнання і дії прокладає свій шлях, дозволяє уникати помилок» [46, с. 19].

Вивчення різноманітних проявів права у суспільному житті, його змісту стає можливим завдяки філософії права – методологічній юридичній науці, яка зосереджує свою увагу на праві у всіх його аспектах. І. Чеснов філософію права вважає ««верхнім» рівнем юриспруденції, що забезпечує онтологічне та методологічне обґрунтування права» [391, с. 51].

Право є міцним фундаментом, основою співіснування індивідів. Завдяки йому утворюються рівні для кожного суб'єкта соціально неоднорідного суспільства можливості розвитку як особистості. Попри те, що суспільство, як цілісне утворення, для забезпечення своїх функцій потребує самообмеження індивідів, взаємоузгодження приватних та публічних інтересів, пріоритет

залишається за індивідом, який володіє природними, не дарованими державою благами – життям, здоров'ям, гідністю, власністю тощо, правами на які обмежується влада. Б. Кістяківський зазначав, що «обмеженість влади у правовій державі створюється визнанням за особистістю невід'ємних, непорушних та недоторканих прав» [362, с. 468].

Складність та багатоаспектність процесів, пов'язаних з реалізацією принципу верховенства права в нашій державі, обумовлюють необхідність використання в наукових дослідженнях сучасної постмодерної методології, яку становить плюралізм філософських, загальнонаукових та спеціально-правових методів та підходів дослідження. М. Костицький, будучи прихильником поліметодологічного підходу в теорії та практиці, відкидає ієрархію методологій, методик та методів [162, с.18] і пропонує «розташувати» їх по горизонталі, за вибором дослідника [161, с. 10].

Сьогодні правова система України потребує гуманізації. «Досвід суспільного життя свідчить, що право природним чином виникає у суспільстві як ефективний (у єдності з державою – найефективніший) засіб цивілізованого регулювання процесу самоорганізації, саморозвитку суспільства, самозбереження життя на рівні людини, самовиживання людства» [134, с. 299]. Тому, від того, наскільки суспільство буде орієнтоване на людину, її потреби, права залежить можливість повноцінної реалізації принципу верховенства права у ньому. Наукове дослідження має ґрунтуватись, найперше, на пізнанні природи людини. С. Бобровник вірно наголошує, що «для всебічного пізнання права необхідно досліджувати його з позицій внутрішнього (антропологічного) та зовнішнього (комунікативного) буття людини» [48, с. 126].

Дослідження феномену людини сприятиме об'єктивному розкриттю пов'язаних з нею правових явищ – правових принципів, цінностей, норм, приватноправових відносин тощо, існування яких неможливе поза людиною. Крім того, неврахування сутності людини, її фізичних, духовних якостей, здатності до комунікації, яка проявляється у прагненні повелівати, підкорюватись або бути рівним щодо інших суб'єктів суб'єктом відкриває шлях державоцентризму. Так,

одним із проявів людської природи є бажання ««прилаштувати» норми природно-правового простору під власні потреби і амбіції» [323, с. 17], що сприяє створенню законницького простору, в межах якого і сама людина перестає бути суб'єктом. В межах людиноцентриської парадигми, навпаки, індивід є центром буття, частиною природи, тому природні закони, так би мовити, зумовлюють свободу, автономію людини як основу людського співжиття, роблять її незалежною від волі держави, оскільки «свобода, благоустрій і щастя народів становлять мету людських суспільств, а організація політична є тільки засіб» [194, с. 11].

Антропологічний підхід у праві розробляли такі автори як: О. Бандура [29], В. Бігун [42], С. Бобровник [48], В. Братасюк [51], М. Братасюк [56], Л. Гудим [97], Д. Гудима [98], Є. Івашев [134], В. Кравець [21], В. Кушерець [21], В. Мадіссон [194], С. Мосьондз [21], О. Петриківська [269], А. Пуховська [302], А. Романова [323] та ін. Д. Гудима під антропологічними підходами вбачає «засновані на висновках певних видів антропології світоглядні ідеї стосовно природи та сутності людини, які визначають особливості встановлення, відбору і систематизації науковцем досліджуваних фактів, а також їх інтерпретації й оцінки» [98, с. 43]. О. Петриківська відмічає, що «у рамках антропологічного підходу людина розглядається в контексті внутрішньо властивих людському існуванню сфер і факторів, а не виходячи з об'єктивного уявлення про світ, космос, розум та ін.» [269, с. 13].

Антропологічне дослідження має свої етапи. Ми погоджуємося з думкою В. Бігуна, що методологічними засадами (принципами) наукового дослідження правового людинорозуміння є дослідження від філософського до елементного людинорозуміння і визнання плюралістичності підходів, вихідної складності та суперечності джерел [42, с. 126-128].

Застосування *антропологічного підходу* розкриває шлях пізнання сутності людини, природою обдарованої внутрішнім, до кінця непізнаваним духовно-душевним світом, який складає її почуття, цілі, мотиви діяльності та прагнення забезпечити особисту автономію, гідність. «Головна ідея цього підходу, зазначає

А. Пуховська, полягає у тому, що людина з її потребами та інтересами, з формуванням своїх можливостей і заборон, сама визначає межі персональної свободи» [302, с. 163]. Існування та розвиток верховенства права є продуктом її особистісної рефлексії. Верховенство права знаходиться в антропологічній площині, істинна сутність цього концепту розкривається в рамках природного праворозуміння, яке формується «розумовою природою самої людини (І. Ільїн)», і не лише розумовою, а всім духовно-душевним світом особистості, на чому ми будемо наголошувати далі.

Застосування даного підходу сприятиме трактуванню верховенства права як суто гуманістичного феномену, програмно-орієнтаційної засади людського буття, правового розвитку загалом, утвердженню позиції, що дієвість принципу верховенства права у цивільному законодавстві визначається нормативно закріпленою можливістю кожного формально рівного індивіда реалізувати власну особистісну свободу, яка максимально відтворена у цивільному законодавстві у вигляді прав, обов'язків та відповідальності.

Розкриттю змісту цивільного законодавства як засобу правового впливу на суспільні відносини сприятиме застосування *філософсько-комунікативного підходу.* Серед авторів, які у наукових розвідках розробляли окремі його апекти: К-О. Апель [22], С. Бобровник [48], Ю. Габермас [74], Д. Гудима [98], А. Єрмоленко [112], А.-М. Лучак [191], Г. Наставна [221], П. Рабінович [305], П. Рікер [311] та ін. Так, Г. Наставна наголошує на комунікативній парадигмі як такій, що «дає змогу трансформувати ракурс вивчення правових явищ у бік їх суб'єктивності, особливо акцентуючи на пізнанні суб'єктних аспектів, ролі і значенні індивіда як центрального суб'єкта правової реальності» [221, с. 23]. Цей підхід дозволяє дослідити правову реальність зокрема і соціальну загалом як форму «буття взаємозв'язків між індивідами, групами та націями. Вона уособлює в собі синергію всіх відомих нам типів взаємодії та складність їх поєднання» [192]. Саме застосування цього підходу забезпечує розуміння верховенства права як процесу і наслідку спільної комунікації та взаємодії суб'єктів права,

трактування правового життя як процесу раціонально аргументованого вироблення, прийняття і реалізації ними рішень.

Зазначений підхід надасть змогу розкрити правову природу, перш за все, диспозитивних норм цивільного законодавства України як унормованої форми дозвільної поведінки незалежних, автономних, майново самостійних індивідів, здатних добровільно підпадати під самостійно встановлені правила, обмежуючи власну свободу задля досягнення спільних цілей у немайновій та майновій сферах, брати на себе відповідальність за невиконання зобов'язань, досягати компромісу, програмувати власні дії наперед з метою подальшого уникнення конфліктів між заінтересованими особами. Ступінь правової свободи людини, врегульованої нормативно-правовими актами, є показником рівня антропологічної спрямованості суспільства та держави, досягнення верховенства права у ньому. Філософсько-комунікативний підхід допоможе також виявити трансцендентне та іманентне у зв'язках особистості з різними сторонами об'єктивної та суб'єктивної реальності. В світлі цього підходу людина постає як суб'єкт права крізь призму співвідношення «я та інші», ЦК України ж виступає своєрідним наративом, формою організованого людського досвіду і трактування цивільно-правових відносин як раціонально впорядкованого дискурсу, що було поза увагою цивільно-правових досліджень, ґрунтованих на класично-науковій методології.

Дослідження принципу верховенства права передбачає з'ясування питання, чи потребує індивід того, що забезпечує таке верховенство, чи існує у суспільстві необхідність дії даного принципу. Право є засобом реалізації свободи кожного індивіда, можливостями, які забезпечують гідне буття, тому роль та місце права, його верховенства визначається потребами окремого індивіда та суспільства в цілому. За даних обставин у пригоді стає *потребовий метод*, застосування якого дозволить виявити потреби приватних суб'єктів, а через них і природу самого права, дослідити його роль та значення у задоволенні всього спектру приватних потреб кожного суб'єкта, який перебуває у соціальному середовищі, суспільства як єдиного цілого. П. Рабіновичем на основі потребового дослідницького підходу

було сформульовано авторську концепцію потребового праворозуміння, в основу якого «покладено уявлення, згідно з яким спільною властивістю субстаційно різних явищ (свободи людини, справедливості, комунікації, норм тощо, які об'єднані терміно-поняттям «право») є те, що вони виявляються, так чи інакше, корисними (можуть послужити засобами) для задоволення матеріальних та інших важливих потреб людей, їхніх груп, об'єднань, а в якихось випадках – потреб усього суспільства» [305, с. 16]. Зазначений підхід сприятиме виявленню шляхів досягнення компромісу між приватними та публічними інтересами, можливостей мінімального втручання держави у приватне життя, що є особливо актуальним для сучасної України.

У філософсько-правовому дослідженні важливо використовувати *герменевтичний метод,* на що звертають увагу К.-О. Апель [22], В. Вовк [73], Ю. Габермас [74], Г.-Г. Гадамер [76], М. Гайдеґґер [375], С. Максимов [200], У. Олійник [73], М. Патей-Братасюк [265], П. Рікер [310], та ін. «Герменевтичний метод акцентує увагу на праві як на причинно-наслідковій обумовленості, що виростає із визначеної наукової традиції, повсякденного досвіду, розуміння права, виховання, спілкування, культури тощо» [73, с. 29]. Зазначений метод є ефективним засобом інтерпретації різних правових явищ, у тому числі норм цивільного законодавства, дослідження їх змістовно-смислових характеристик. Застосування герменевтичного кола, яким є «взаємообумовленість розуміння елементів якоїсь ситуації загальним усвідомленням цієї ситуації, і навпаки; оскільки і саме загальне усвідомлення визначається з'ясуванням його компонентів» [369, с. 116], дозволить розкрити правові норми не як санкціоновані державою правила поведінки, які людина повинна виконувати, таким чином вивищуючись над нею, а як продовження її буття. Тобто сама людина стає ключем до нормотворчого процесу, а її цінності, потреби і прагнення формують змістовне наповнення норми, яка має бути динамічною, такою, що об'єктивно відображає процеси, що відбуваються у суспільстві.

Герменевтичний метод у нашому дослідженні стане у пригоді при спробі тлумачення низки ідей, положень, понять і категорій, пов'язаних із реалізацією

принципу верховенства права у цивільному законодавстві України. Зокрема, для розкриття концепту верховенства права тлумаченню піддаватимуться його складові-підпринципи: пропорційності, народного суверенітету, правової визначеності, субсидіарності та ін., які, взаємодіючи та взаємодоповнюючи один одного, дозволяють зрозуміти глибинний зміст даного концепту. Також герменевтичний метод використовуватимемо у досліджені понять принципи права, стандарти права, інститут цивільного права, відносини власності, договірні правовідносини, особисті немайнові права тощо.

Для західної традиції правової антропології при дослідженні права характерним є використання *методу прецедентного права* «case (system) method» – «вивчення права на основі досліджень рішень у конкретних судових справах (прецедентів), корисність якого, зокрема, полягає у тому, що судовий прецедент, як правило, ґрунтується на фактичних обставинах» [21, с. 32]. Цей метод дає змогу, ґрунтуючись на рішеннях конкретних судових справ, розкрити практичну сторону принципу верховенства права, виявити зазначений принцип у дії, а також сприятиме висвітленню найпоширеніших проблем, пов’язаних із порушенням цивільних прав та інтересів, у правозастосовній діяльності.

Для розкриття змісту принципу верховенства права всебічного аналізу потребує концепт права як змістової складової зазначеного принципу. В залежності від світоглядно-філософської позиції дослідника право, а отже і верховенство права можуть набувати різних значень. В світлі законницького підходу з позицій класичної раціональності право постає витвором держави, системою її приписів, обов’язкових до виконання, безвідносно до правового чи неправового змісту (М. Кравчук, О. Осауленко, А. Поляков, Дж. Остін, Г. Кельзен, Х. Харт, Г. Шершеневич та ін.). Верховенство права ототожнюється з верховенством закону, оскільки тотожними виступають право та закон. Тобто, розглянути верховенство права як відмінний від верховенства закону принцип з позицій цього підходу практично неможливо, це «науковий тупик» (С. Головатий). *Природно-правовий підхід* надає можливість розкрити верховенство права як трансцендентальний принцип - вимогу, свого роду «Закон

Життя» (С. Головатий), що має витоки в бутті загалом, є зовнішнім виявом внутрішнього природного прагнення кожною людиною свободи, справедливості, гідного буття і тому важко піддається однозначному трактуванню. Завдання ж людини реалізувати свій потенціал, розкрити свою духовність, те добре, чим природа обдарувала кожного. Для цього мало її навчити, оскільки знанням не завжди знаходиться корисне практичне застосування, завдання права допомогти їй відчути причетність до правових феноменів, зрозуміти сутність правових явищ, що стане для неї можливим за умови, якщо вона, заглибившись у власну свідомість, інтуїтивно пізнає сутність цих правових явищ-феноменів [408]. Саме в межах цього підходу можливе трактування прав людини як природних, бо вони зумовлені людською природою, а тому невідчужуваних (М. Братасюк [265], Г.В.Ф. Гегель [82], С. Головатий [87], Г. Градова [71], І. Кант [138], М. Козюбра [150], М. Костицький [161], В. Кравець [21], Дж. Лок [184], В. Нерсесянц [228], О. Павлишин [236], Г. Радбрух [309], С. Шевчук [399] та ін.). Сучасна концепція прав людини ґрунтована саме на природно-правових засадах. Всі найважливіші міжнародно-правові акти ґрунтовані на природно-правовій парадигмі. Розгляд приватного права з позицій антропологічного підходу в контексті природно-правої парадигми дозволяє побачити його як невід'ємну від людини сферу її буття, де вона може бути самою собою, здійснюватися, самовизначатися, творити себе як унікальну самодостатню істоту, що органічно поєднана з іншими, подібними собі, природою, космосом, Богом тощо. До того ж, саме в рамках природно-правової парадигми право мислиться системою загальнолюдських, загальнозначимих, а тому загальнообов'язкових принципів, що відображають фундаментальні зв'язки та цінності людського буття і є первинними стосовно позитивного (державного) права [228].

Природно-правовий підхід немислимий без використання *аксіологічного підходу до права*, оскільки з цієї позиції йому притаманні моральність, ірраціональність, релігійність тощо. «Нинішній світ взагалі зважується цінностями», – слушно наголошує Н. Неновськи [226]. Використовували аксіологічний (ціннісний) підхід у дослідженнях природи права О. Бандура [30],

В. Братасюк [52], М. Братасюк [57], О. Грищук [95], Є. Івашев [134], М. Козюбра [150], С. Максимов [200], Н. Неновськи [226], В. Нерсесянц [229], В. Плавич [273], В. Селіванов [330] та ін. С. Максимов звертає увагу на те, що «цінності, або очевидні ціннісні принципи, покладено в основу прав та обов'язків, правових норм. <...> Завдяки цінностям право отримує свій зміст, формуються дозволи, заборони, зобов'язання. Вони знімають момент байдужості в поведінці правового суб'єкта, і без них феномен права був би неможливим [200, с. 275]. В. Плавич ціннісну орієнтацію відносить до компонентів права. Якість права, на думку науковця, залежить від того, на основі якого рівня суспільної свідомості воно сформувалося – буденного або теоретичного. З відривом свідомої сфери від чуттєво-емоційної, несвідомої сфери «випаровується» і саме аксіологічне поле сприйняття суб'єкта [273, с. 30-31].

Найвищою соціальною цінністю в Україні, і це було закріплено чинною Конституцією, є людина. Всі інші цінності мають значення і повинні розглядатися тільки крізь її призму, що сприятиме позитивній трансформації суспільних відносин, створенню нових якісних систем національного права та законодавства. Існування правових феноменів супроводжується плюралізмом думок, зокрема щодо природи їх походження, які, попри свою об'єктивність, не позбавлені суб'єктивізму. Разом з тим, такий суб'єктивізм безпосередньо пов'язаний зі шкалою цінностей автора, його власного бачення. Підтримуємо думку, що особистісно-ціннісний підхід не заперечує об'єктивності пізнання правових феноменів. Навпаки, він їх розглядає з різних позицій, забезпечує повніший, адекватніший їх аналіз [265, с. 157]. Однак, будь-яка позиція, побудована на власних цінностях, втрачає зміст при перенесенні питання в площину особистих інтересів, що, однак, не позбавлене взаємозалежності.

Ціннісний (аксіологічний) підхід особливо актуальний у дослідженнях, пов'язаних з нормативним регулюванням приватноправових відносин, ключовими для яких є справедливість, свобода, гідність, формальна рівність, власність. За посередництвом аналізу норм цивільного законодавства України здійснюватиметься пошук ідей справедливості, свободи, рівності тощо, як

загальних засад права, цивільного права в їх змісті. Аналіз категорій, дотичних до права, допоможе розкрити ідею права в її сучасній інтерпретації, як прояв свободи, волі, домінування над людиною-особою людини-особистості, яка є самодостатньою, відповідальною.

Розкриттю цивільного законодавства як форми осмислення соціальної реальності, відображеної у нормах, сприятиме *феноменологічний підхід*, який досліджувався Л. Байрачною [366], М. Гайдеґґером [375], Г-Г. Гадамером [76], О. Данильяном [366], М. Козюброю [150], С. Максимовим [200], О. Мінченко [211], Ю. Сайфуліною [328] та ін. Прихильники феноменологічного підходу щодо правової проблематики вважають основою права конкретну життєву ситуацію чи правовідносини, право знаходить свою реалізацію з прийняттям рішення у конкретній юридично значущій ситуації. При прийнятті такого рішення відбувається становлення постійно мінливого права. При цьому право регулює поведінку в процесі правової взаємодії, а типові ролі визначає індивідуалізована норма поведінки, яка виводиться з розуміння суб'єктів взаємодії [328, с. 43].

Саме феноменологічний підхід подає трактування права як духовно-культурного феномена, форми буття духовного досвіду людства у правовій формі. Право з позицій цього підходу має витоки у підсвідомості людини, потім воно розгортає себе на рівні здорового глузду, виражається в поняттях, на наступному рівні розгортання ідеї права відбувається на рівні розуму і оформляється в норми, кодекси, концепції, вчення тощо. Зумовлює застосування феноменологічного підходу також метафізичний характер деяких засад цивільного законодавства, зокрема принципу справедливості, добросовісності та розумності, у яких втілено принцип верховенства права, який також не позбавлений трансцендентного, метафізичного виміру і належить до явищ, які «даються у чуттєвому сприйнятті» [211, с. 15].

До *екзистенціального* підходу зверталися у своїх працях: М. Гайдеґґер [375], Д. Гудима [98], С. К'єркегор [369], А. Луцький [189], М. Патей -Братасюк [265] Ж.-П. Сартр [329] та ін. Поняття «екзистенція» – «специфічно людське існування у світі, що характеризується як «позамежове» (трансцендентальне)

відносно натуралістично-психологічних параметрів буття і як посутньо незагальне – однократне, унікальне було запроваджене датським християнським мислителем Сьореном К'єркегором [369, с. 187]. У контексті *екзистенціального підходу* людина є духовно-душевною істотою, вона мислиться як прояв різних екзистенціалів правового буття, зокрема «буття-в-праві», «буття-для-себе, «буття-для-іншого», «буття-в-свободі», буття-в-якості», «буття-відповідальним», «буття-зобов'язаним» тощо. Вона прагне задовольняти лише свої потреби, однак розуміє, що така поведінка в майбутньому поставить і її у невигідне становище. Тому змушена виходити за рамки свого буття, шукати шляхи узгодження не лише власних інтересів, але й чужих. Людина протиставляє себе іншим, вступаючи у правовідносини, часто балансує на межі, прагне формальної рівності, визнання її гідності, свободи як почуття впевненості у збереженні її внутрішнього світу, від'єднаного від світу об'єктивації. Роль права – у координації поведінки суб'єктів. Збагачення природного права зазначеними екзистенціалами, на думку А. Луцького, «у законодавчій інтерпретації може виглядати як природний порядок правовідносин, що функціонує завдяки ідеологічним установкам права на дотримання правових свобод щодо суб'єкта правовідносин» [189, с. 12].

Застосування *діалектичного методу,* важливість якого підкреслюють О. Валевський [67], Г. Гегель [82], М. Костицький [160], М. Патей-Братасюк [265], Р. Шевчук [397] тощо, сприятиме дослідженню феномену верховенства права з позиції двох найбільш полярних типів праворозуміння – позитивістського та природного. Ототожнення права і закону в межах одного типу праворозуміння, та трактування права як прояву свободи, справедливості, заснованих на формальній рівності у рамках іншого, сприятиме виявленню природної обумовленості цивільного законодавства. Р. Шевчук підтверджує доречність використання діалектичного методу «у якості інструменту дослідження окремих процесів правової реальності, що дійсно спричиняються суперечливими протилежностями, які необхідно виокремити і зняти віднаходженням об'єднуючих соціально-правових реалій, що здатні примирити протилежності на вищому рівні духовно-матеріального правового універсаму» [397, с. 218]. Використання методу

діалектики також допоможе виявити характерні для цивільного права протилежні, але взаємопов'язані поняття, такі як право та обов'язок, свобода та самообмеження, правопорушення та відповідальність. В результаті здійснення аналізу норм цивільного законодавства, що регулюють особисті немайнові та майнові відносини, в контексті їх відповідності вимогам принципу верховенства права та з урахуванням позицій, що існують сьогодні, має бути вироблена власна позиція щодо природи права.

Всебічному висвітленню досліджуваної нами проблеми також сприяють *спеціально-правові методи,* зокрема: історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-догматичний та інтегративно-правовий підхід.

Історико-правовий метод стане у пригоді під час простежування витоків та передумов виникнення верховенства права, шляхів формування і розвитку правової доктрини верховенства права на теренах Європи. Від природної людської потреби гідного буття, крізь тернистий шлях постійної боротьби за свободу, рівність і справедливість, обмеження свавілля влади сформувався фундаментальний мегапринцип, який у сучасному світі слугує гарантією існування свободи і гідного буття сучасної людини. Сьогодні він є «основним рушійним чинником розвитку нашого суспільства, оскільки пройшов тривалий шлях розвитку – від ідеї до основоположного цілісного складника сучасних правових систем» [232, с. 264]. Крім того, використання історико-правового методу сприяє розкриттю динаміки механізму правового регулювання принципу верховенства права в Україні та його впливу на розвиток цивільного законодавства.

Для дослідження змісту норм цивільно-правових актів, що регулюють особисті немайнові відносини, відносини власності, а також договірні відносини на їх відповідність принципу верховенства права, а також практики їх застосування використовуватиметься *формально-догматичний* метод. Увагу зазначеному методу у своїх дослідженнях приділяли: Ю. Білас [45], В. Братасюк [50], О. Гвоздік [80], О. Грищук [95], С. Гусарєв [101], Т. Кириченко [140], А. Козловський [145], М. Костицький [160], В. Кравець [165], О. Мінченко [211],

О. Павлишин [236], А. Романова [323], О. Скакун [334], Р. Шевчук [397] та ін. За допомогою цього підходу стає можливим встановлення особливостей цивільно-правового регулювання, виявлення його ключових недоліків та окреслення шляхів їх усунення. До того ж, зазначає Т. Кириченко, пов'язаність цього методу з правилами логіки та мови (О. Скакун) сприятиме з'ясуванню текстового значення нормативних приписів та виявленню сутності цих норм, дозволить витлумачити як значення окремих слів-термінів, так і категорій-словосполучень [140, с. 400].

Незважаючи на постійну увагу вчених до права, воно залишається феноменом, до кінця не пізнаним, що є наслідком різноманітності форм його буття, які постійно видозмінюються. Право як регулятор суспільних відносин зумовлює існування в межах правової системи України множинності норм, які завдячують своїй появі глибинним явищам, що відбуваються в процесі взаємодії автономних, майново самостійних, юридично рівних учасників суспільних правовідносин в приватній сфері. Право може визначатись через принципи, норми, певний порядок суспільних відносин, який захищається державою, через систему правовідносин [135]. У процесі пізнання змісту норм цивільного законодавства буде використано *інтегративно-правовий підхід*, який вимагає врахування і наступного синтезу тих концепцій, ідей, положень, понять, категорій, які сприятимуть всебічному висвітленню предмета дослідження, осмисленню права як цілісного феномена. На думку В. Мішегліної, інтегративне праворозуміння здатне виконати важливу роль у процесі пізнання права, оскільки саме в ньому є місце для концептуальних позицій кожного з відомих типів праворозуміння [214, с. 36]. І. Чеснов вважає, що «постмодерн диктує необхідність перегляду основних характеристик сучасного соціума (через зміни уявлень про нього) і, відповідно, зміни правової реальності одночасно з традиційними уявленнями про право» [392]. І. Коваленко та інші автори звертають увагу на взаємопроникнення ідей юридичного позитивізму та природного права упродовж історичного розвитку права. «Зміст права формується в процесі осмислення проблеми соціального відповідно до цих типів

праворозуміння. Принципи та результати такого осмислення втілюються в уявленнях про належне, які згодом або формалізуються і стають, наприклад, правовими нормами, або зберігають статус моральних вимог» [143, с. 135]. Звісно, класичний юридичний позитивізм містить ідеї, які несумісні з положеннями юснатуралізму (принцип тотожності права та закону, заперечення природних прав людини, принцип держави як найвищої цінності та ін.), проте *динамічну теорію правових норм* Г. Кельзена може бути застосовано при досліджені цивільно-правових норм.

Дослідженням даного підходу займались: В. Братасюк [50], М. Братасюк [265], В. Графський [339], І. Коваленко [143], М. Козюбра [149], С. Максимов [200], В. Мішегліна [214], П. Рабінович [306], І. Чеснов [392] та ін. Застосування інтегративного підходу робить можливим дослідження норм ЦК України як формалізованого вираження ціннісних установок права, пов'язаних з природними потребами людини у самовизначенні, власності, комунікації, які необхідно скоординувати. Нормативне відтворення у кодифікованому акті стало можливим на засадах некласичної раціональності із застосуванням інтегративно-правового підходу з домінуванням природно-правової парадигми. Виразно це простежується у підгалузі особистих немайнових прав, зобов'язальному праві, інституті власності тощо.

Право є набагато більшим, ніж збірка норм, оскільки норми є лише «соціальним тілом» права, за яким криється його душа [94, с. 209]. Воно не обмежується лише нормою, оскільки вона не може врегулювати всього розмаїття зв'язків. Регулювання лише за допомогою норм вкрай недостатньо. Звичаї, які є усталеною, повторюваною поведінкою в тій чи іншій сферах також можуть регулювати суспільні відносини. Однак, застерігає Дж. С. Міл, наслідування навіть хороших звичаїв не виховує і не розвиває в людині жодної з притаманних їй якостей, що відрізняють її від інших істот. «Людські здатності до сприйняття, судження, розрізнення, розумової активності й навіть моральних уподобань виявляються лише при здійсненні вибору» [210, с. 69]. Як нормативний акт індивідуальної дії найбільшою мірою може виявити індивідуальні якості

конкретних суб'єктів договір, тим самим розкриваючи буття права, сприяючи свободі індивідів, що проявляється у вільному визначенні контрагентами умов договору. В договірних правовідносинах проявляється спрямованість, бажання особистості взаємодіяти один з одним, добровільно обмежити свою свободу для досягнення спільної мети. Втілення права в такі форми є свідченням його прогресивності, змінності, актуальності.

Важливим в нашому дослідженні методом є *порівняльно-правовий метод*, який дозволить побачити відмінності між кодексом, ґрунтованим на принципі державоцентризму (ЦК УРСР) та чинним ЦК України, що ґрунтований на природно-правових, антропоцентричних засадах. Перший постає системою приписів влади, що забезпечують державно-владний інтерес, другий же має витоки в людському бутті, є формою духовно-культурного досвіду приватного життя, що забезпечує повноцінне становлення людини-особистості. Відстеження концептуальних змін, які відбулись у правовому регулюванні відносин власності (порівняти необхідно чинний ЦК України 2003 р. та ЦК УРСР 1963 р.) і пов'язані зі зміною внутрішньої логіки цінностей, яких потребувало суспільство, дозволить визначити місце і роль людини-власника у сучасному українському суспільстві. Обрання для порівняння інституту власності ґрунтується на позиції, що саме власність слугує матеріальним підґрунтям свободи людини, без якої людина не може зреалізуватись як повноцінний суб'єкт права. Звичайно, «задача та сутність права полягає в охороні особистої свободи, але для здійснення цієї цілі необхідна і турбота про матеріальні умови свободи; без цього свобода деяких може залишитися порожнім звуком, недосяжним благом, закріпленим за ним юридично та відібраним фактично» [362, с. 430]. Порівняльно-правовий підхід буде використано для пошуку концептів принципу верховенства права в різних правових системах з метою виявлення залежності між його змістом, ефективністю впливу на законодавчі норми та рівнем суспільного життя, розвитком приватної власності, забезпеченням основних прав та свобод людини тощо. З його допомогою стає можливим уникнення помилок у позитивному врегулюванні цивільно-правових відносин, усунення з найменшою шкодою для суспільства існуючих погрішностей у цивільному законодавстві під час приведення у

відповідність законодавчих норм принципу верховенства права та його ствердження у суспільстві.

Із загальнонаукових методів нами застосовуватимуться методи системного аналізу, логічного моделювання, системно-структурний метод та інші, завдяки яким принцип верховенства права розкрито як системне, структурно-функціональне явище, закріплене в нормах цивільного законодавства.

Так, кожна правова категорія може бути розглянута тільки у поєднанні з іншими, пов'язаними з нею поняттями. Право повинно розглядатися у послідовному зв'язку з явищами, які існують в цьому ж емпіричному середовищі і є для права основою. Оскільки право має вплив на законотворчий та правозастосовний процеси, його необхідно дослідити і в цих аспектах, здійснюючи системний аналіз розвитку та становлення права, в тому числі і на теренах України, розкриваючи його взаємозв'язок з розвитком правової свідомості, правової культури та громадянського суспільства. Така можливість з'являється в силу того, що використання відповідних ключових абстракцій, наприклад ідея права, правосвідомість, правова культура передбачає можливість широкого використання понять-деривативів, наприклад індивідуум, особистість, правова особа, обов'язок, відповідальність та ін.

Системно-структурний метод буде продуктивним для розкриття смислового змісту принципів цивільного законодавства, зокрема принципів свободи договору, справедливості, добросовісності та розумності, непорушності права власності та ін., які впливають на зміст цивільно-правових норм і є відображенням принципу верховенства права у цивільному законодавстві.

Отже, підсумовуючи, можемо констатувати, що наш предмет дослідження вимагає застовування поліметодологічного підходу, який передбачає використання низки філософських підходів, загальнонаукових та спеціально-правових методів. Шляхом їх взаємодоповнення буде забезпечено всебічне філософсько-правове дослідження феномену верховенства права у цивільному законодавстві України.

Висновки до розділу 1

Аналіз джерельної бази та методологічних підходів до проблеми дослідження дає змогу зробити наступні висновки:

1. В постмодерному правовому мисленні переважає антропологічний підхід, що значною мірою спостерігається і в українському правовому знанні. Людина, її життя, честь, гідність та невідчужувані права і свободи в цьому контексті є найбільшими цінностями. Більшість дослідників притримуються позиції, що закріплення та ствердження на конституційному та на галузевих рівнях системи загальнолюдських цінностей має бути запорукою реального забезпечення державою прав людини.

2. Принцип верховенства права є втіленням загальнолюдських цінностей, показником визнання у суспільстві самоцінності, автономності кожної людини, її унікальності, засобом її самоздійснення. Науковці підкреслюють його статус як мегапринципу, що змістовно наповнений низкою смислових характеристик, наголошують на взаємозв'язку права та істини, розуму, моралі. Діючий принцип верховенства права у сукупності з іншими правовими принципами є гарантією свободи суб'єктів цивільних правовідносин, що знаходить прояв також у можливості регулювання цивільних правовідносин не лише нормами, але й звичаями, договором.

3. Досягненню мети при дослідженні проблематики філософсько-правового обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства сприятиме використання філософських, загальнонаукових та спеціально-правових методів та підходів: антропологічного, філософсько-комунікативного, потребового, прецедентного права, природно-правового, феноменологічного, інтегративно-правового, екзистенціального, діалектичного, аксіологічного, герменевтичного, історико-правового, порівняльно-правового, формально-догматичного, системного аналізу, логічного моделювання, системно-структурного.

РОЗДІЛ 2
ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ УКРАЇНИ: ЦІННІСНО-СМИСЛОВИЙ ВИМІР

2.1. Верховенство права: філософсько-правовий зміст концепту й основні характеристики

Кінець XX ст. ознаменований суттєвими ідеологічними змінами у соціальній та політичній сферах життєдіяльності українського суспільства. Здобуття незалежності, перехід від тотальної державної до приватної власності стали поступальними кроками на шляху до становлення українця як повноцінного власника. З початком процесу імплементації основних демократичних цінностей та принципів, які є морально-правовими фундаментальними ідеями, сформованими в процесі розвитку правосвідомості та природного права та закріпленими у законах, міжнародних правових актах і правових позиціях Європейського суду з прав людини [97, с. 193], право на теренах нашої держави отримало абсолютно новий зміст.

Прийняття в 1996 році Конституції України, яка проголосила у ст. 8, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права, закріплення нею широкого кола прав людини, здавалося, безповоротно змінило напрям подальшого історичного розвитку української держави. На жаль, існує низка чинників, які не сприяли наближенню України до правових ідеалів. Серед причин гальмування правових процесів одномоментна «поява» правових цінностей в державоцентристській системі та позитивістсько-легістський світогляд суспільства.

Домінування в сучасній українській правовій сфері законницької доктрини, присутність у поглядах щодо права тоталітарних стереотипів та кодів мислення перешкоджають дослідженню верховенства права, яке є складною філософсько-правовою категорією, про що свідчить, в тому числі, негативний результат у спробах дати його формальне визначення в рамках діяльності міжнародних

організацій. Так, аналіз доповіді «Верховенство права», схваленої Венеціанською Комісією на 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 р. (Венеція) підтверджує, що, незважаючи на присутність концепції «the rule of law» на міжнародному (Загальна декларація прав людини, Статут Ради Європи, Європейська Конвенція з прав людини, Резолюція 1594 (2007) «Принцип верховенства права» та ін.) та національному (в основних законах, в тому числі конституціях держав) рівнях, законодавчі положення стосовно верховенства права – як на національному, так і на міжнародному рівнях – мають дуже загальний характер та не визначають цього поняття докладно [70, с. 182].

Зміст Доповіді свідчить про всеохоплююче значення верховенства права у правовідносинах між державою та особою. Причому, відсутність дефініції не позбавляє можливості впливу зазначеного феномену на позитивне право. Вимога до суб'єктів владних повноважень «ставитися до кожного з виявом поваги, на основі рівності та розумності й відповідно до закону, і щоб кожен мав можливість оскаржити незаконність рішень у незалежному та безсторонньому суді, де кожен має бути забезпечений справедливими процедурами» [70, с. 171] має кінцеву мету, на яку й спрямована дія верховенства права – *гідність кожного*. Це підтвердила і Міжнародна комісія юристів, яка після багаторічного системного дослідження теми верховенства права вбачає у даному понятті «основоположний принцип, що захищає особу від свавільної влади держави та надає їй можливість володіти людською гідністю» [70, с. 175].

Спробу викладення свого розуміння верховенства права зробив Конституційний суд України. Зокрема, Судом визначено, що верховенство права – це панування права у суспільстві [313]. П. Рабінович відмітив це як знакову подію в Україні. Автор обстоює думку, що в інтерпретації Судом верховенства права продемонстровано комплексний «інтегрований» підхід, складовими якого є природно-правове (категорія справедливості є фундаментом природно-правової позиції Суду), легістсько-позитивістське (однією із форм прояву справедливості визнається державний закон), соціологічно-позитивістське (елементами права виступають й інші – недержавні – соціальні регулятори, зокрема такі, як мораль,

традиції та звичаї) праворозуміння [303]. А. Карась зазначає, що «Конституційний Суд України, на відміну від Європейського суду з прав людини, діє згідно колишньої логіки верховенства закону, надаючи визначення поняття верховенства права і встановлюючи формалізовані межі поширення верховенства права в українському праві» [139, с. 187-188]. С. Головатий констатує, що Конституційний Суд України, закріпивши офіційне визначення верховенства права, засноване на методології «поелементного» аналізу словосполучення «принцип верховенства права», «повернув нас у лоно юридичного позитивізму радянської доби» [89, с. 25].

Попри критику такого трактування, Конституційним Судом, на нашу думку, була здійснена спроба передати основний зміст феномену верховенства права як природного принципу, про що свідчить: 1) відсутність ототожнення права із законом (право не обмежується лише законодавством як однією із його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства); 2) віднесення, окрім законів, й норм моралі, традицій, звичаїв тощо, до елементів права; об'єднання їх якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права; 3) надання справедливості значення як основному принципу права, властивості права через розкриття її основних проявів (рівний юридичний масштаб поведінки й пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню; рівність всіх перед законом; відповідність злочину і покарання; відповідність цілей законодавця і засобів, що обираються для їх досягнення). Станом на 2004 рік позиція Конституційного Суду України щодо трактування верховенства права була доволі прогресивною і слугувала поштовхом для подальшого дослідження та впровадження цього феномену в нашій державі.

Брайян Таманага поділяє існуючі концепції верховенства права на дві основні групи: «формальну» та «матеріальну» (змістовну). Основну відмінність зазначених груп теорій автор визначає наступним чином: «формальні теорії зосереджуються на належних джерелах і формі законності, тоді як матеріальні

теорії включають також вимоги до змісту закону (зазвичай він має узгоджуватися з правовими або моральними принципами)» [354, с. 107].

С. Серьогін акцентує увагу на існуванні шести основних підходів до розуміння концепції верховенства права, пропонованих вітчизняними дослідниками: «1) ототожнення верховенства права з верховенством закону у вузькому його розумінні; 2) розуміння верховенства права як верховенства закону в широкому значенні, тобто як верховенства всіх нормативно-правових актів; 3) ототожнення верховенства права із верховенством розуму і справедливості; 4) пріоритет загальновизнаних принципів та норм міжнародного права перед національним законодавством; 5) ототожнення верховенства права з верховенством конституції; 6) ототожнення верховенства права з основними правами людини» [332, с. 65-66]. М. Козюбра зазначає, що «останнім часом спектр думок у підходах до тлумачення верховенства права у вітчизняному правознавстві дещо звузився (принаймні ототожнення його з традиційним для нашої теорії і практики принципом верховенства закону чи з верховенством всіх нормативних актів, як це було в 90-х роках минулого століття, нині майже не спостерігається» [117, с. 360].

Окресливши основні підходи до розуміння верховенства права та стан його розвитку в Україні, звернемо увагу, що, попри прогрес з боку представників науки, на шляху до практичної реалізації верховенства права суттєві досягнення відсутні. Нормативне закріплення принципу, його використання для підсилення аргументації, в тому числі у доповідях, дискусіях, при прийнятті судами часто неправових рішень не позбавляють його декларативності. Необхідного розвитку в українському суспільстві він так і не отримав. Позитивним є те, що, як показало опитування, більшість, зокрема 63,5 % студентів – майбутніх юристів та 72 % інших громадян визнає головною ідеєю принципу верховенства права не верховенство закону, а саме визнання людини найвищою цінністю, а пріоритетом у суспільному житті – її невід'ємні права і свободи. Крім того, 67,8 % студентів та 70 % інших громадян вважають його основоположним принципом, що захищає особу від свавільної влади держави та надає можливість володіти людською

гідністю (Див. Додаток Б та Додаток В). Таким чином, на рівні суспільної свідомості вже сформована позиція щодо верховенства права як інструменту захисту прав людини від явищ, які мають антиправову природу.

Слід погодитись з Л. Рябошапко, що в нашій державі «сформовано лише перехідну правову систему, яка має кардинальні розбіжності із закріпленою конституційною моделлю майбутньої держави» [326]. Пройшовши складну еволюцію у західних державах, на теренах пострадянського простору верховенство права знаходиться на стадії розвитку. Тому цілком виправданим є застосування дослідниками різних підходів до характеристики даного феномена. Крім того, надзвичайна складність і багатогранність цього поняття, як і самого права, робить безперспективною будь-яку спробу дати якесь універсальне визначення принципу верховенства права, придатне на всі випадки життя [117, с. 360].

С. Головатий, цитуючи Жоффрея де К. Волкера, наголошує, що «уніфіковане розуміння «верховенства права» ґрунтується на новому світогляді, в рамках якого виникла нова філософія права. Протилежністю «юридичному позитивізмові» виступає «владно орієнтована» теорія права, де явище «влади» замість держави заступає якраз право» [85, с. 68]. Автор звертає увагу на доцільність застосування запропонованого ним однослівного відповідника англійського the rule of law – *правовладдя,* що дозволить, на думку дослідника, усунути «спокусу «поелементного» аналізу, яка виникає в разі тлумачення словосполучення «верховенство права»» [89, с. 26]. Вважаємо, що подібна заміна не виключає існуючих при дослідженні принципу складнощів, оскільки й термін «правовладдя», є результатом об’єднання двох основ – «влада» і «право», на які можуть опиратись дослідники, розкриваючи зміст даного терміну.

На нашу думку, розкриттю змісту концепту верховенства права має передувати осмислення права з позицій позитивізму та природного типів праворозуміння, формулювання на основі існуючої плюралістичності понять, характеристик права, його максимально можливого уніфікованого визначення, тлумачення. Ключовим моментом у визначенні змісту верховенства права стає, на

думку С. Шевчук, науковий пошук права поза існуючим «позитивним законодавством» та аналіз здатності цього «надпозитивного права» слугувати регулятором суспільних відносин, засобом обмеження держави та юридичною основою для визначення конституційності законодавства [399].

Право, на думку О. Бандури, «є засобом оптимальної реалізації інших цінностей культури, насамперед свободи (відповідно до історичного характеру кожної конкретної епохи)» [30, с. 44]. На взаємозв'язок права та свободи, сприяння права у забезпеченні свободи кожного індивіда окремо наголошують й інші науковці. Так, В. Нерсесянц відмічає, що «право – це всезагальна форма визнання, буття й здійснення свободи у суспільних відносинах людей. Свобода можлива тільки як право, тільки завдяки праву, тільки у правовій формі» [227, с. 3]. О. Бандура також звертає увагу на свободу як істинну цінність для права. Зазначає, що «у сучасному правознавстві найпоширеніший погляд на право полягає у тому, що воно є нормою свободи. Можна сказати, що право за своєю суттю є інститутом, створеним людьми задля упорядкування свободи, надання їй визначеності й забезпеченості. Найвищими цінностями життя, вираженими у правових приписах, вважаються автономія й самодостатність, тобто особиста свобода» [31, с. 93].

Як форму духу право розкриває С. Мигаль. Автор зазначає, що «право є формою духу, якщо дух розуміти як систему підвалин людської активності, які не можуть бути виведені з чистого досвіду. Дух через послідовність криз рухається ланцюгом релігія – мораль – звичай – право» [202, с. 255].

М. Цимбалюк доводить, що, «право – це соціальна гарантія свободи, суспільно визнана особиста автономія людини. Воно надає простір для професійної, господарської, громадянської та політичної активності кожного члена суспільства» [387, с. 67]. Протидіючи найбільш забезпеченим формам зла, право стоїть на сторожі добровільно вибраного добра, проти спроб насильницького «ощасливлювання» і «вдосконалення» людей. Право – принципова антитеза патерналізму [365, с. 218].

Як показало опитування, у 72,2 % майбутніх юристів та 62 % інших громадян концепт права асоціюється саме з категоріями свободи, справедливості, рівності, а не із законом (Див. Додаток Б, Додаток В).

На основі аналізу вищенаведених позицій можна констатувати, що право покликано впорядкувати міжособистісні відносини у фактично неоднорідному суспільстві, запобігти свавіллю і є необхідною умовою гідного людського існування. Суттєвий вплив на утвердження у суспільстві потреби у праві справляє культура, свідомість, релігія, розвиток науково-технічного прогресу, усвідомлення власної значущості, домовленість, діалог, співпраця державної влади та суспільства, невизнання пріоритету імперативних приписів як єдино можливого джерела права.

П. Рабінович, розкриваючи класифікацію праворозуміння, наголошує, що «принаймні два класичних типи праворозуміння – природний і позитивістсько-легістський – існуватимуть завжди (як діалектична єдність протилежностей)» [306, с. 30-31]. Гегель «природне право» розкриває як «дійсне» і у той же час «розумне» право. Однак «ця назва не вказує на «природне» або природне *походження* права, або на зв'язок його з уявним, «природним станом». <…> «Природне право» як право є *створіння людини*, а не природи; «природне» воно тому, що воно визначається «*природою самого предмета*», тобто поняттям і до того ж саме *вільною волею*. Природне право є «право розуму» чи «розумне право»» [133].

Ще Ціцерон дійшов висновку про те, що «тим, кому природа дарувала розум, вона дарувала і здоровий глузд. Звідси випливає, що вона їм дарувала і закон, який є здоровим глуздом – як у веліннях, так і в заборонах. Тому, якщо вона дарувала їм закон, то дарувала й право. Розум же був даний усім. Значить, право було дане всім» [388, с. 169-170]. Філософ розрізняє позитивне і природне право. Позитивне право – це сукупність законів, які керують конкретною спільнотою людей, природне, під яким Ціцерон розуміє певний трансцендентний, метафізичний порядок, основа якого – не норми, зафіксовані людьми, а в самій природі, і яке ототожнюється з людським розумом [47, с. 27].

М. Антонович, звертаючи увагу на право на власність та право на матеріальні об’єкти як першу теорію природних прав, наводить тези Вільяма Окками про те, що «люди народжуються вільними і не підвладними нікому за людським правом, а отже, індивіди мають право чинити опір несправедливій владі, тобто владі, яка здійснюється в порушення природного права» [20].

«Природне право є сукупністю ідеалів (об’єктивне природне право) і заснованих на них вимог, тобто прав людини (суб’єктивне природне право). Будучи узагальненням практичного досвіду багатьох людей різних поколінь, країн та народів, природне право втілює в собі саме суттєве в їх житті, те, без чого люди не можуть жити та розвиватися» [224, с. 4]. Представниками легізму заперечується право як феномен, виникнення якого не пов’язано з державою. На їх переконання, держава творить право, тому воно є похідним від держави. «В легістській теорії держави значення людини відсутнє взагалі» [170, с. 28].

Юридичний позитивізм, будучи теоретико-методологічною засадою легізму, як самостійна течія виник у 30-40 роках XIX століття у зв’язку з обґрунтуванням формально-догматичної юриспруденції. Його представниками були І. Бентам, Дж. Остін, Г. Кельзен, Г. Гарт. Позитивістська рефлексія права характеризується таким його вивченням, яке спирається на позитивний дослідний матеріал, на «факти», якими є насамперед норми права [368, с. 90]. В межах позитивізму право – «це сукупність правил поведінки – норм, які дані об’єктивно і не потребують обґрунтування. <…> За Г. Кельзеном право є нормою, яка є очищеною від правового змісту, порожня форма первинності, придатна для надання імперативно-правового статусу і характеру будь-якому свавільному позитивно-правовому змісту» [265, с. 44, 46]. Для позитивізму є чужими, неприйнятними значимі ознаки права, зокрема свобода, рівність, справедливість, оскільки вони суперечать, виключають так зване «право сили». Не підтримуємо позицію Л. Заморської про те, що «позитивістському (нормативістському) підходу надається переваг, що пов’язано з його загальною обов’язковістю, що розкриває його регулятивний характер». На думку авторки, «це пов’язано з тим, що, передусім, нормативістський підхід до права є обов’язковим не лише як

сутнісний елемент права, який розкриває його регулятивний характер, але й як засіб його демістифікації» [122, с. 13].

Численні війни, що точилися упродовж історії людства довели, що позитивне право є «правом» сили, яке аж ніяк не сприяє загальному благу. Нормативізм, вважають М. Братасюк та О. Росоляк, – «це репресивна ідеологія і практика, за допомогою якої державна влада принижує людину-особистість і вивищує власний інтерес і волю, а тому допустити ситуацію вищості, більшої важливості, значущості, визначальності, первинності принципу супроти норми нормативісти не можуть, оскільки це привносить елементи варіативності у волевиявлення учасників правовідносин (законовідносин), збільшує обсяг їх свободи, а свобода – це фундаментальна засада людського буття, безумовна підстава становлення людини-особистості» [59, с. 7]. Природне ж право доводить, що закони природи загалом і людської найперше є вищими від законів людей, вони є гуманними, правильними, всеохоплюючими. Якщо люди можуть помилятися, установлюючи ті чи інші закони, то природа не помиляється. ЇЇ право влаштовано так, щоб врахувати інтереси кожної людини, кожного індивіда. ЇЇ закони справедливі. «Право існує для того, щоб організувати суспільне життя і сприяти підвищенню якості життя членів суспільства» [224, с. 4].

«Право є явищем багаторівневим і багатовимірним», зазначає М. Козюбра. «Воно існує на рівні відповідних ідеалів, принципів, причому загальнолюдських та загальноцивілізаційних, у тому числі на рівні ідей справедливості, гуманізму, свободи, рівності [135]. О. Павлишин звертає увагу на ще один елемент ідеї права, а саме ідею миру, що надає, на думку, автора, змістової завершеності знаковій конструкції ідеї права. «В широкому значенні йдеться про ідею гармонії та спокою в суспільному та індивідуально-духовному житті людини, у міжособистісній взаємодії соціальних суб’єктів, яка дає змогу максимально реалізувати їхні можливості [238, с. 255]. Другий рівень – це рівень конкретних моделей юридичних норм з їхніми суб’єктивними правами і юридичними обов’язками. Це те, що ми називаємо законодавством у широкому розумінні цього

слова. І третій рівень – це рівень права реального життя, рівень правовідносин» [135].

Феномен верховенства права, як і право загалом, має багатовікову історію і характеризується багатовизначеністю. «Властивості, втілені у понятті «верховенство права», були предметом дискусій упродовж багатьох століть, починаючи від античних часів [70, с. 169]. С. Головатий підкреслює, що «саме здійснений античними мислителями пошук «найкращої держави», а також того явища, яке має «панувати», «верховодити» як над людиною, так і навіть над «найкращою державою» в особі її органів влади та посадовців, було взято за основу концептуального наповнення цієї доктрини у XIX і XX століттях» [87, с. 122-123].

П. Рабінович вважає прикметним те, «що верховенство права досліджується зазвичай «у парі» з правовою державою <…> адже такою державою вважається лише та, в якій панує, «верховенствує» право – причому як явище позадержавне (не державно-вольове)» [304, с. 20]. На нашу думку, саме існування правової держави є свідченням того, що у суспільстві панує право, яке дійсно є явищем позадержавним.

Я. Зейкан звертає увагу на складність концепту «верховенство права», зазначаючи, що це «надто складне поняття, яке не піддається тісним рамкам юридичної дефініції. Тут поєднуються і свідомий розум, і божественне начало (як сказав би віруючий), і людське почуття, вроджене відчуття справедливості» [125, с. 29]. Справедливість є визначальною категорією верховенства права, вона позбавляє владу особистого інтересу на користь усіх, перевіряє закони на їх відповідність критеріям справедливості. Відповідатимуть закони вимогам справедливості настільки, наскільки вони в кінцевому підсумку забезпечують гідне існування людини.

Ф. Аквінський правом називав «дію справедливості у божественному порядку людського співжиття. <…> Людське право – це волеустановлене право, але воно має відповідати природі людини. Ті закони, які суперечать природному і божественному праву, є несправедливими і виконувати їх ніхто, на думку

Ф. Аквінського, не повинен» [53, с. 25]. Ціцерон був переконаний, право без справедливості існувати не може. «Де нема щирої справедливості, не може бути і права. Бо те, що є правом, звичайно, є і справедливістю. Що не є справедливим, і правом бути не може» [388, с. 123]. Є посилання на взаємозв'язок права та справедливості також у Біблії. Так, у Книзі Пророка Ісаї 28 вказано: «І право за мірило я покладу, а справедливість – вагою» [41].

«Під правом слід розуміти не будь-який закон, не будь-яку норму, а нормативно закріплену справедливість, яка визнана суспільством і існує у будь-якій правовій формі» [125, с. 29]. М. Козюбра, наголошуючи на відмінності верховенства права від верховенства закону, доводить, що «навіть бездоганний з точки зору юридичної техніки закон завжди є панацеєю верховенства права <…> самостійного значення, відмінного від принципу верховенства закону, принцип верховенства права набуває тоді, коли право розглядається як явище, яке не міститься виключно в законах та інших нормативних актах» [148]. Досліджуючи онтологічну природу принципів права (отже верховенства права в тому числі) М. Козюбра робить наголос на їх недержавному походженні. «Держава долучилася до їхнього формування лише на певних історичних етапах правового розвитку, коли суто емпіричний процес правотворення та усна форма передачі правової інформації виявилися неспроможними забезпечити надійне нормативно-правове регулювання в умовах ускладнення суспільних відносин та їх зростаючого динамізму» [150, с. 144].

С. Максимов акцентує на верховенстві права як універсальному феномені, який є «єдиним феноменом європейської культури, що охоплює досвід як англомовних, так і континентально-європейських країн» та який «в умовах глобалізації стає універсальним принципом співіснування й співробітництва між народами і культурами» [199, с. 127-128].

Реально діючий принцип верховенства права є показником існування свободи, гарантом забезпечення свободи індивідів від свавільних дій уряду. «Право формується на теренах громадянського суспільства, яке є ареною конфліктів і співпраці різних соціальних чинників – економічних, політичних,

культурологічних, етнічних, моральних і ін., проте, не лише не відкидає, а й безпосередньо передбачає потребу набуття правовими нормами за посередництва специфічних державно-владних інституцій таких специфічних рис, як ясне й чітке визначення прав та обов'язків, публічне визнання сформульованих правил поведінки, можливість їх примусового гарантування, оскільки саме завдячуючи цьому право може стати універсальним та ефективним соціальним регулятором» [271, с 50]. «Реалізація в суспільстві верховенства права можлива лише завдяки наявності у людей певного світогляду, а саме – правового світогляду, – переконаний С. Максимов. Такий світогляд може існувати як на рівні суспільства в цілому, тобто охоплювати суспільну свідомість, так і на рівні окремих груп та індивідів, являючи собою певну міру втілення ідеалу верховенства права» [198, с. 31].

Утвердженню права в суспільстві сприяє нормативно-правове забезпечення існування та розвитку права приватної власності як одного із засобів реалізації індивідом особистої свободи. С. Максимов обстоює думку, що основна вимога принципу верховенства права виражається формулою: «Захист індивідуальних прав через обмеження сваволі влади» [199, с. 128]. «Якщо державна влада керується принципом верховенства права, то це означає, що вона: 1) не має будь-яких власних інтересів, відмінних від інтересів власного народу, а отже, не використовує владу у якихось своїх, особливих цілях; 2) об'єктивно виконує волю народу і перебуває у нього на службі, а не навпаки; 3) підпорядкована народу і відповідальна перед ним» [71, с. 27].

С. Погребняк відмічає, що «принцип верховенства права є важливою умовою свободи: він позбавляє людей великого страху, що властивий багатьом суспільствам, – страху перед власним урядом» [277, с. 125-126]. Можна доповнити слова дослідника, що у сучасному цивілізованому світі принцип верховенства права не стільки позбавляє людину страху перед владою (оскільки сьогодні навряд можна спостерігати страх українського суспільства перед власним урядом), він швидше спонукає людину змінювати позицію пасивного спостерігача, який на власній кишені відчуває кожен хибний крок влади, на

позицію діяльної особи, яка усвідомлює вплив власних дій на якість прийнятих владою рішень.

В березні 2016 р. Венеціанською комісією було прийнято Контрольний перелік питань для оцінки дотримання верховенства права. У вступі до даного документа Комісія визначила, що «концепція верховенства права як загального правового принципу містить такі елементи як: примат закону, інституціональний баланс, судовий нагляд, основні (процедурні) права, в тому числі право на судовий захист, а також принципи рівноправності та співрозмірності. <…> Ступінь конкретизації тих чи інших елементів верховенства права у законах держави залежить від наявності (або відсутності) у суспільстві загальної правової культури, а також того, як ця культура співвідноситься з існуючою правовою системою. <…> Верховенство права успішно здійснюється лише в країні, населення якої відчуває колективну відповідальність за втілення даного принципу в життя та хоче зробити його невід'ємною частиною своєї власної правової, політичної та суспільної культури» [158].

На можливість розгляду верховенства права як універсального стандарту правотворчості та правозастосування звертає увагу Д. Луспеник. Автор наголошує на необхідності звернення особливої уваги на місце і роль судової влади у забезпеченні верховенства права [187, с. 11-12]. Подібної позиції дотримується і О. Петришин, зазначаючи, що «зміст поняття права має бути поширеним не лише за межі його розуміння як «наказу держави», а й сукупності норм права як лише потенційних, хоча й загальнообов'язкових, правил поведінки у напрямі врахування певних ненормативних, діяльнісних аспектів, які є необхідними елементами реалізації правових норм, розуміння права як специфічної соціальної реальності. Тому для досягнення соціально значимого результату в системі правового регулювання стають важливими не лише норми права як взірці поведінки, а й відповідні процедури та процес здійснення приписів правових норм, який не повинен відриватися від них, а також їх змісту» [270].

Визначені Комісією елементи концепції верховенства права М. Козюбра розкриває через ряд основних підпринципів-вимог, які дають, на його думку,

«досить повне уявлення про зміст, спрямованість та умови забезпечення принципу верховенства права в сучасному суспільстві. Це: повага до прав і свобод людини; верховенство Конституції; принцип поділу влади; законність; обмеження дискреційних повноважень; принцип визначеності; принцип пропорційності; принцип правової безпеки і захисту довіри» [148].

Всі вищезазначені підпринципи є взаємообумовленими, значимими для досягнення верховенства права в суспільстві, однак особливу увагу слід звернути на принцип співрозмірності (пропорційності) як такий, що не затребуваний належною мірою у вітчизняній правотворчій діяльності, хоча його застосування є запорукою досягнення компромісу між суспільним та приватним інтересами. Венеціанська Комісія неодноразово наголошувала у своїх Висновках щодо України на необхідності активного застосування принципу пропорційності, зокрема – відтворення його в Основному Законі України [8], ґрунтування рішень Суду на критерії пропорційності [9]. Позитивними зрушеннями у цьому напрямі стали нові редакції ЦПК України, у ч. 3 ст. 2 «Завдання та основні засади цивільного судочинства» якого серед основних засад (принципів) цивільного судочинства визнано принцип пропорційності [385] та ГПК України, у ч. 3 ст. 2 «Завдання та основні засади господарського судочинства» також однією з основних засад (принципів) господарського судочинства встановлено зазначений принцип [92]. І. Ярошенко, продовжуючи думку Р. Майданика, що «дотримання принципу пропорційності вимагає справедливого балансу між загальними інтересами всього суспільства і вимогами захисту фундаментальних прав приватних осіб», стосовно цивільних процесуальних правовідносин висловлює позицію, що «визнання принципу пропорційності принципом цивільного процесуального права <…> дозволить встановити розумний баланс публічного і приватного, урівноваживши права та обов’язки суб’єктів цивільних процесуальних правовідносин [409, с. 22, 25].

Дотримання принципу пропорційності означає, що «органи влади, зокрема, не можуть покладати на громадян зобов’язання, які перевищують межі необхідності, що випливають із публічного інтересу, для досягнення цілей, яких

вимагається досягнути за допомогою застосовуваної міри (або дій владних органів). Відповідно, застосовувана міра повинна бути пропорційною (повинна відповідати) цілям» [195, с. 48]. Завдяки принципу пропорційності встановлені положеннями нормативно-правових актів обмеження на користь суспільних інтересів дозволяють максимально враховувати приватні інтереси. «Цей принцип висуває критерій межі (результату) дій або рішень: вони не повинні виходити за межі відповідної мети» [195, с. 48-49].

На думку Т. Фуфалько, «держава, формуючи систему засобів досягнення певної мети, повинна оцінювати їх з позицій можливості, необхідності, доцільності та мінімальності державно-правового впливу на суспільні відносини» [374, с. 65].

Принцип пропорційності є значимим у відносинах власності, оскільки реалізація цього права слугує важливим способом реалізації особистості. Частиною 1 статті 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 р. передбачено право кожної фізичної або юридичної особи мирно володіти своїм майном. «Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права» [299]. Закріплюючи засадничі положення щодо поваги до права власності, Конвенція, тим не менш, передбачає необхідність за певних умов в інтересах суспільства можливість її позбавлення. «Регламентація підстав використання майна в інтересах суспільства покладається на владу і базується, в тому числі, на принципі пропорційності. Для того, щоб відповідати Конвенції, позбавлення повинно бути законним і спрямованим на досягнення справедливого балансу між інтересами суспільства та інтересами заявника» [36]. Непропорційність, «розмитість», непередбачуваність законодавства тощо, слугує ознакою неякісного закону.

Принцип пропорційності «вимагає», щоб влада, встановлюючи цілі та обираючи засоби їх досягнення максимально передбачала можливі наслідки таких дій. Підтвердженням слугує також аргументація Європейського Суду у справі «Йорданова та інші проти Болгарії» від 24 квітня 2012 р., заява № 25446/06

(заплановане виселення ромів із встановленого поселення без будь-яких пропозицій щодо забезпечення новим житлом). Так, Суд зазначив, що «до видачі оскаржуваного наказу влада не розглядала ризик того, що заявники стають безпритульними, якщо вони будуть вилучені. <…> В особливих обставинах цієї справи, з огляду, зокрема, на тривалу історію безперешкодної присутності сімей заявників та спільноти, яку вони утворили в Баталові Воденици, принцип пропорційності вимагав, що слід належним чином розглянути наслідки їхнього усунення та ризик того, що вони стають безпритульними» [2].

Гарантом особистісної свободи є принцип субсидіарності. Зазначений правовий принцип в дії дає змогу окремій особі не лише проявляти власну ініціативу, творчі здібності, але й відповідальність, в тому числі у приватноправових відносинах. Цей принцип, як і принцип верховенства права, висуває людину і її приватне життя, спілку людей (наприклад, громадські організації) на перше місце, усуваючи на другий план державні інституції. Вони, відіграючи другорядну роль, наділені функціями допоміжного характеру, забезпечують і всесторонньо підтримують в межах їх компетенції автономних осіб. Принцип субсидіарності актуалізується і у зовнішніх відносинах між Україною та іншими державами, Європейським Судом. Взявши на себе міжнародні зобов’язання, вона певною мірою втрачає частину свого суверенітету з метою забезпечення прав і свобод своїх громадян. Наприклад, у відносинах з Європейським Судом при прийнятті рішень, основним критерієм Європейського Суду є дотримання норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Оскільки Конвенція є частиною національного законодавства, при внутрідержавному вирішенні спорів українські судочинці також мають керуватися нормами зазначеного акту. В силу автономності кожної країни, яка перебуває під юрисдикцією Конвенції, система національного контролю є пріоритетною по відношенню до наднаціонального контролю. Суть принципу субсидіарності у взаємовідносинах між Україною та Європейським Судом з прав людини полягає у необхідності забезпечення вирішення спірних правових питань, перш-за-все, в середині самої держави, застосовуючи зовнішні механізми, волю

інших держав в особі Суду лише як додатковий ефективний засіб правового захисту. С. Шевчук принцип субсидіарності називає «стовпом» конвенційної системи захисту прав людини. Звертає увагу, що зміст цього принципу полягає «не тільки у тому, що ЄСПЛ не оцінює правильність застосування норм внутрішнього права держав-учасниць при вирішенні конкретної справи і не виконує функції «найвищої або четвертої інстанції» щодо національних судових систем, а також й у тому, особливо у сучасних умовах значного перевантаження ЄСПЛ індивідуальними заявами, що завдання захисту та гарантії конвенційних прав і свобод, у першу чергу, виконують держави, а не ЄСПЛ. Він втручається лише у виключних випадках, коли держави «недопрацьовують» на національному рівні й не припиняють порушення цих прав та свобод, які, як правило, носять системний характер» [398, с. 87].

Побудові правової держави сприятиме втілення в життя принципу народного суверенітету як джерела влади, панування правових цінностей та ідеалів, зв'язаність самої держави, всіх її органів законом, який виражає справжні людські цінності, непорушність цінностей, що виражають природу особи, взаємна відповідальність держави та особи, поділ влади [365, с. 282-290]. Згідно принципу народного суверенітету єдиною і первинною є саме влада народу, а не державна влада, яка має похідний характер. Принцип народного суверенітету є фундаментом інститутів народовладдя, а право – одним з найефективніших регуляторів життя в демократичному суспільстві з наявними активними інститутами народовладдя. Потреба в самореалізації населення, зростання значення зв'язків, що виникають між юридично рівними, майново самостійними, автономними суб'єктами змінює акценти у ставленні до права, змістовно наповнюючи його в бік зменшення імперативної домінанти, яка простежується при адміністративно-патерналістському регулюванні і переосмислення права як джерела гарантованості природно-необхідної свободи людини і громадянина, зведенням до мінімуму владних втручань.

Складові ще одного підпринципу верховенства права, а саме принципу правової визначеності розкриваються Венеціанською Комісією. Такими є:

доступність законодавства, доступність судових рішень, передбачуваність правових актів, сталість та послідовність правових приписів, легітимні очікування. Щодо законодавства, за позицією Комісії, правові акти мають бути сформульовані з достатньою чіткістю та зрозумілістю [158], люди мають бути заздалегідь поінформовані щодо наслідків своєї поведінки [158], законодавство має характеризуватись сталістю та послідовністю, яка впливає на спроможність особи планувати свої дії [158]. Значення визначеності полягає у правовій впевненості, захищеності, яку має особа, якщо в державі дотримано зазначеного принципу. Дії даного принципу можна досягти в результаті злагодженої діяльності компетентних органів; якщо формально-визначене правило викладено у доступній формі; у правилі максимально об'єктивно враховані інтереси якнайширшого кола суб'єктів суспільних відносин. «Норма права відповідає принципу правової визначеності за умови її узгодження з системою діючого правового регулювання. Таким чином, визначеність права забезпечує передумови для його реалізації. Це гарантує учасникам правовідносин відсутність свавільних і непередбачуваних змін їхнього офіційно визнаного правового статусу, незмінність і стабільність взаємозв'язків» [99, с. 14].

Незважаючи на те, що переосмислення поняття права, його основних ідей і принципів ще тривають, цей феномен поступово переходить з категорії абстрактної, об'єкта дослідження філософів, правників, в реальну потребу сучасного українського суспільства, яке відчуває його брак через «заплутаність» законодавства, незабезпеченість справедливого судочинства, свавілля влади, нереалізоване народовладдя. Українська ж влада, «прикриваючись» декларативними правами, не бажає служити народові задля добра, справедливості та гуманності. Цим вона лише посилює розвиток правового нігілізму, який, крім того, що сам є небезпечним явищем, може бути «однією із причин поширення злочинності й вчинення найжахливіших злочинів проти окремих осіб, суспільства, держави, а іноді й цілих народів або соціальних груп» [404, с. 236].

Отже, адекватне трактування принципу верховенства права можливе лише з позицій природно-правового підходу. Верховенство права – це мегапринцип,

змістовними ознаками якого є забезпечення індивідуальної свободи у суспільстві, в тому числі шляхом обмеження свавільних дій влади; забезпечення існування та розвитку права приватної власності як одного із засобів реалізації індивідом особистої свободи; забезпечення реального захисту індивідуальних прав, панування у відносинах між суб'єктами права загальнолюдських цінностей тощо.

2.2 Світоглядно-смислові засади творення сучасного українського законодавства

Невід'ємною функцією держави є регуляція суспільних відносин та забезпечення правопорядку. Для реалізації цієї функції застосовуються різноманітні правові засоби, в тому числі зобов'язання, принципи права, норми права, дозволи, заборони тощо, які «своєю дією демонструють можливості права, його потенціал у врегулюванні суспільних відносин, в задоволенні різноманітних правомірних інтересів індивідуальних та колективних суб'єктів» [105].

Серед засобів впливу права на суспільні відносини важливе місце належить правовій нормі, через встановлення якої відбувається актуалізація права. О. Гвоздік звертає увагу на те, що будь-які норми права «генеруються й еволюціонують як засоби врегулювання буттєвих ситуацій, що відзначаються зіткненням конкуруючих суб'єктивних інтересів» [80, с. 106]. Смислове наповнення норми є результатом примирення суб'єктивних цінностей та інтересів і залежить від світоглядно-ідеологічних пріоритетів конкретного суспільства на певному етапі його історичного розвитку.

Особливістю вітчизняного законодавства є те, що воно є синтезом значимих здобутків української культури, культури західноєвропейських країн та світового законотворчого досвіду. Світоглядно-смислові засади, наповнюючи ідеологічним змістом норми, є органічним поєднанням гуманістичних європейських та національних соціокультурних цінностей. «У світогляді як духовно-практичному освоєнні світу реалізовуються не просто ідеї, а ідеали, так як світ належного формується саме через ті ідеї, які стають ідеалами, оскільки переживаються

людською чуттєвістю (ідеали добра, справедливості, краси, істини, гармонії)» [121, с. 21].

Сучасна правова норма, будучи оптимальним результатом пошуку практичних можливостей та форм реалізації цінностей, в тому числі через принципи, які, як слушно відмічають М. Братасюк та О. Росоляк, відіграють роль програмних орієнтирів у суспільному розвитку і у яких акумулюються загальнолюдські цінності, глибинні зв'язки людського буття» [59, с. 8], гармонійно поєднала значимі прояви природи людини, зокрема її прагнення свободи, безпеки, гідного буття. Таке поєднання стало можливим внаслідок особливої ментальності українців, для якої характерним є усвідомлення цінності людини, необхідності її розвитку як особистості. Розкриваючи сутність правового закону (отже і правової норми) як волю, Є. Писарєва та С. Благовісний також зазначають, що він «характеризується процесом переходу потреб, інтересів, цілей суверена в об'єктивність шляхом активної, цілеспрямованої, практичної діяльності при реалізації відповідної правової свідомості, правової політики, правових принципів і норм у дійсність» [272, с. 96].

Трактування норми лише як правила поведінки, що відбувається у рамках класичного позитивістського підходу, не може відобразити її сутнісних характеристик. Характерними рисами сучасної норми має бути її моральна виправданість, динамічність, творчість, навіть одухотворенність. Вона, як результат безперервної комунікації між людьми, які знаходяться у постійному пошуку себе, свого місця у світі, нових потенційних можливостей, що відкривають швидкозмінні реалії, їхньої солідарності, повинна адекватно та об'єктивно відображати усі процеси, які відбуваються у конкретному суспільстві. О. Павлишин наголошує на значенні солідарності як суспільно-організаційній, конструктивно-правовій у своїй основі силі, яка «апелює до ідеї права та спрямована на реалізацію ідеї справедливості та, особливо, всезагального блага <…> і у якій беруть свої живильні джерела нормативні системи, зокрема і право» [239, с. 110-111].

Визначальним критерієм норми має бути правність, а її основною ознакою – «рівна міра справедливості» [228, 265] як гарантія дотримання прав та інтересів усіх учасників правовідносин, свободи, істини, добра. С. Іванова виділяє декілька вимог до мети, щоби вона була справедливою, це: адекватність відображення інтересів народу, тобто повинна володіти якістю істинності; володіння ознакою реальності – реальна та мета, для реалізації якої вже є в наявності необхідні засоби. Водночас автор зауважує, що істинність та реальність не завжди співпадають у правовій меті, оскільки істинна мета може бути в певний момент нереальною, а реальна – неістинною. Законодавець, обговорюючи питання реальної цілі, зобов'язаний виходити з можливості суб'єкта вчиняти у правомірний спосіб. Мають бути створеними або вже існувати умови, які сприятимуть поведінці, яка не призводитиме до застосування санкцій; мета має спиратися лише на такі засоби, застосування яких морально виправдано, оскільки мета, задля якої необхідні неправові засоби, не є правовою [128, с. 24].

І. Лозинська наголошує на необхідності встановлення системи критеріїв правового характеру закону для його перевірки на відповідність вимогам рівності, справедливості та волі, які мають масштабний характер і не дозволяють повною мірою оцінити закон. Автор застосовує термін «воля» як визначену В. Соловйовим характерну ознаку особистості, яка лежить в основі права [183, с. 40]. В. Соловйов був переконаний, що юридичний закон належить до внутрішньої сутності людини, до її волі [340]. А. Єрмоленко, виділяючи дескриптивний та прескриптивний зміст значення норми, зазначає, що дескриптивний зміст, на відміну від прескриптивного, у якому норма постає як щось «зовнішнє» щодо буття людини, «постає як «внутрішній» вимір буття людини, як те, що становить її природний, онтологічний зміст, як дещо, їй безпосередньо притаманне» [112, с. 60].

І. Лозинська критерії оцінки правового характеру закону об'єднує в наступні групи:

а) гуманітарно-ідеологічні (містять такі ідеологічні вимоги до позитивного права, відповідність яким перетворює його у «правове»: пріоритетність

природних і невід'ємних прав і свобод людини; ідея волі, забезпечуваної й охоронюваної позитивним правом);

б) засновані на повноті врахування правоутворювальних джерел (підстав) правового закону (система цих критеріїв дозволяє встановити частку державного (політико-ідеалогізованого) або чиновницького волюнтаризму, надмірність якого перетворює позитивне право в «наказне», таке, що абсолютизує волю офіційного правотворця);

в) формально-юридичні (до них автор відносить набуті формально-правової форми у вигляді включення як норм-принципів, норм-декларацій, норм-дефініцій та інших форм загальноправового регулювання до текстів основних законів демократичних країн ідеали природного права та юридичні підстави оцінки правового характеру закону, що становлять загалом систему юридичних принципів і засобів, вироблених людством як основи справедливого та гуманного позитивно-правового регулювання суспільних відносин (наприклад, принцип законності));

г) організаційно-політичні (дають можливість оцінити принципи організації та процесу створення нормативно-правового акта відповідно до основної ідеї демократичної держави – правове регулювання повинне здійснюватися відповідно до волі народу – джерела влади й у його інтересах) [183, с. 41-43].

Правова норма є продовженням людини у об'єктивному світі і залежна від людини. Досягти гармонії із собою та оточуючим світом – мета буття людини, на шляху до якої вона постійно перебуває у антагонізмі. Прагнучі бути автономною, захищеною вона все ж таки залежна від інших, змушена діяти солідарно ними. Розум – природний дар людини, завдяки якому вона має здатність жити, розвиватися, шукати оптимальні шляхи уникнення конфліктів, взаємоузгоджувати власні інтереси з інтересами інших. Норма «жива», динамічна, розумна, тому що і людина є такою. Норма, як і право, є цілковито породженням людини, тому мета правової норми і людини має бути одна – свобода та гідність людини.

Від людини залежить повнота виявлення у нормі її буття як частини соціокультурного середовища. «Перед людиною стоїть завдання виявити закони

буття і «перетворити їх на правила своєї діяльності, в норми поведінки. В такий спосіб правила буття стають правилами людини» [146, с. 35]. При нормативному регулюванні суспільних відносин норма є моделлю прийняття індивідом створеної суспільством поведінки, необхідної для його самозбереження. Вона взаємодіє з людиною, впливаючи на неї та її життєдіяльність, і в правових рамках є якісним інструментарієм, опорою для існування та розвитку, ствердження та самовдосконалення індивіда. Нормативний бік правової реальності є підсумком пізнавальної діяльності духовного та фізичного світу сукупності окремо взятих індивідів, а також їх соціалізованості. За посередництвом норми здійснюється перевірка дій індивідів на їх правомірність, які також виходять з їх фізичних та духовних потреб. Таким чином, норма є, так би мовити, кінцевим продуктом та відправною точкою поведінки суб'єктів правовідносин.

На оцінку норми як дієвого засобу організації суспільства впливає її походження. Так, в одних суспільствах конкретний закон може бути кодифікований нормою, «проростою знизу», тобто з уже діючого правила соціальної поведінки «ми так робимо», що, відповідно до теорії інституалізації П. Бергера і Т. Лукмана, вимагатиме довготривалого впровадження в повсякденні практики, щоб стати саморегулюючим правилом. В інших суспільствах цей же закон може бути нормою, «спущеною згори», що суперечитиме звичним правилам поведінки, а, отже, ігноруватиметься або виконуватиметься тільки під тиском застосування санкцій [342, с. 39-40]. М. Козюбра подібну суперечність, яка закладена в державному нормативному регулюванні, пов'язує з намаганням нормативних актів, з одного боку, регулювати типові правовідносини наперед, випереджаючи динамізм суспільного життя (що призводить до підвищення рівня абстрактності, загальності нормативних формулювань), а з другого – надати нормам і принципам права більшої визначеності, яка б усувала елементи суб'єктивізму при їх застосуванні [150, с. 144-145].

К. Горобець, досліджуючи питання авторитетності права, наводить позицію Дж. Раза, що «норми слугують своєрідними підставами для дій, які відрізняються від інших підстав для дій тим, що вони завжди є вторинними, тобто їхнє

призначення полягає у тому, щоб раціоналізувати й спростити дотримання первинних підстав для дій» [91, с.11]. Виконання нормою своєї функції – слугувати підставою для дій – залежить від її авторитетності. «Авторитетною є норма, якщо вона базується на первинних підставах, які вже самостійно застосовуються суб'єктами, на яких ця директива спрямована і які є релевантними в умовах, що підпадають під цю директиву; якщо правила чи директиви виходять від суб'єкта, який є авторитетом для особи, і вона надає перевагу цим правилам, навіть якщо має власні підстави для дій; якщо має місце вимога авторитетної установи виконання особою певної дії, яка не додається до інших існуючих підстав, релевантних у певній ситуації, а заміщує й витісняє існуючі підстави» [91, с. 11]. Варто додати, що, для того, щоб особа прийняла таке заміщення, «вторинні підстави мають бути настільки прийнятними для неї, щоб вона в них бачила перевагу перед первісними підставами. Неприйнятні для особи підстави для дій, навіть якщо вони виходять від авторитетного суб'єкта, можуть мати тимчасовий авторитет. Щоб норма слугувала авторитетом для особи, необхідна взаємодія між суб'єктом – «творцем» норми та особою, яка ці норми застосовує» [264, с. 24].

На необхідності подвійної діяльності під час утворення правової норми наголошують також М. Терлюк та О. Ющик. «Такими суб'єктами є суб'єкти спілкування, діяльність яких призводить до творення основи норми, та верховна влада, санкціонуюча діяльність якої слугує підставою визнання цієї основи нормою». Науковці також звертають увагу на те, що «правові акти лише в їх «дієвому» розумінні є *іманентним способом існування* правових норм, незалежно від того, в якій формі (усній чи письмовій) ці акти виражаються. Усі вони є *актами волевиявлення* суб'єктів і належать до одного класу правових актів» [355, с. 19-20].

Увідповідненні вимогам справедливості та обрані адекватно світоглядним цінностям мають бути методи правового регулювання суспільних відносин, які, в кінцевому підсумку, впливають на якість життя кожного конкретного суб'єкта. С. Алексєєв зауважував, що «правовий статус суб'єктів є головною рисою галузі

під кутом зору належних їй методу та механізму регулювання» [13, с. 145]. Так, застосовуваний у процесі впорядкування приватноправових відносин диспозитивний метод правового регулювання знаходить прояв, зокрема, у нормах-принципах; положеннях, які закріплюють можливість самостійного впорядкування учасниками відносин, пов'язаних з реалізацією належних їм прав та інтересів; у приписах, що передбачають особливості відносин («цивільні відносини засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників» (ст. 1 ЦК України) [384]). «Хоча диспозитивність як певний підхід до правового регулювання цих відносин прямо в нормі права не названий, але його застосування для врегулювання цивільних відносин випливає зі змісту вказаних норм» [84, с. 13-14]. Виконання вимог рівної міри справедливості полягає у можливості застосування до приватних правовідносин імперативного методу рівно настільки, наскільки це викликано необхідністю (наприклад, при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватись від дій, які могли б порушити права інших осіб).

Формування методів правового регулювання суб'єктивно (об'єктивно метод формується під дією вироблених суспільними відносинами способів), ставить їх в залежність від компетентності та максимальної абстрагованості законодавця від меркантильних інтересів, що значною мірою знижує рівень відповідності норм критеріям правності і є небезпечним, особливо для галузей приватного права. Необ'єктивне звуження обсягу прав, свобод та інтересів, «проникнення» в норми галузі владних приписів, зокрема збільшення необґрунтованих обов'язків, заборон, відповідальності руйнує її самостійність, оскільки однією із ознак її самостійності якраз і є наявність власного методу. Наближення до вимог справедливості, «яка є однією з найважливіших філософсько-правових категорій, смислове значення якої тісно взаємопов'язано з демократією, рівністю, свободою, відповідальністю, системою правових норм і державним устроєм» [190, с. 3], покладає на суб'єктів нормотворення обов'язок здійснювати регуляцію суспільних відносин максимально об'єктивно.

Не менш важливим від змісту, є форма нормативного акта. Прийняття нормативного акта з порушенням вимог щодо його форми викривляє уявлення про ступінь необхідності у врегулюванні конкретних суспільних відносин, знижує його ефективність, оскільки порушується системність та ієрархічність акта. Недолік форми нормативного акта, навіть досконалого за змістом, призводить до втрати його виразності, недовершеності, недосяжності кінцевої мети.

Процес нормотворчості доволі складний, його якість залежить не лише від неухильного дотримання правил, що регламентують зазначений процес (технічна сторона нормотворчості), а й від чинників, які впливають на змістовне наповнення норми. Такими є, перш за все, принципи нормотворчості, «вони визначають тактику нормотворчого процесу та стратегію його розвитку, рівень правосвідомості та правової культури суспільства» [394, с. 65]. О. Шаган звертає увагу, що ці принципи, будучі різноманітними, в сукупності «повинні надавати суб'єктам загальне уявлення про сутність, форму, межі та об'єм компетенції нормотворчої діяльності» [394, с. 65]. Крім дотримання принципів, складний процес творення норми потребує застосування вітчизняного та зарубіжного наукового та практичного досвіду у різних сферах діяльності, залучення до нормотворчого процесу громадськості тощо.

Нормотворчість не слід ототожнювати з правотворчістю, суб'єкти нормотворчості лише відтворюють в нормах правовий потенціал. «Силою, яка творить право, є практика багатьох природних індивідів, в якій селективна еволюція відбирає правила поведінки, які забезпечують життєздатність соціального цілого, а, відповідно, і умови буття кожної людини» [215, с. 123]. Підтримуємо думку О. Павлишина, який пропонує саме у правовій площині шукати ключ до розв'язання багатьох гострих проблем сьогодення і звертає увагу на те, що «саме правотворчість покликана встановлювати внутрішні «запобіжники» у механізмі правового регулювання, які б не дозволяли перетворювати силу владних повноважень закону на інструмент політичних маніпуляцій» [237, с. 22].

Як вже зазначалось, значний вплив на нормотворчий процес конкретної держави має світовий досвід у сфері правового регулювання, а використання сучасних інформаційно-технічних засобів, орієнтованих на оптимізацію інформаційних процесів, сприяє прискоренню та ефективності пізнання об'єктивної реальності, в тому числі й правової. Інтернет-простір слугує глобальним місцем задоволення потреби людини у спілкуванні, а комунікація людини може активно використовуватись для отримання необхідної інформації щодо з'ясування індивідуальної або колективної (якщо питання обговорюється в певному колі) позиції щодо змістовного наповнення конкретних норм права, а також для їх вдосконалення. Отримана з Інтернету інформація сприяє кращому розумінню процесів, які відбуваються у суспільстві, їх світоглядного підґрунтя. Якісно опрацьована та проаналізована інформація відкриває колосальні можливості для пізнання та вдосконалення норми [241, с. 258].

Норма як результат нормотворчого процесу повинна відповідати вимогам права, бути правовою, відображати природні та культурні права людини. Обмеження свободи, встановлені правовою нормою людина сприймає як об'єктивну необхідність, а не як посягання на її свободу, яке, звертає увагу Л. Заморська, не може бути виправдано жодною метою, втіленою у правовій нормі. «Найвище суспільне призначення права – забезпечувати у нормативному порядку свободу в суспільстві, підтверджувати справедливість, виключити свавілля з життя суспільства» [123, с. 106-107].

Норма права є складною, варіативною та динамічною, її створення потребує компетентності нормотворця. Одночасно, компетентне використання норми у меркантильних цілях, творення норми, яка не відтворює світоглядно-смислових характеристик права, віддаляє її від правової істини, призводить до її руйнації як правового явища. Підлаштування закону під конкретні інтереси або політичну ситуацію має місце не лише в країнах, які прагнуть демократії, але й у демократично свідомих державах. Так, американський вчений Дж. Стігліц, на фоні критичної оцінки іпотечного кредитування в Америці, піднімає питання недосконалості американського законодавства, однією з функцій якого є захист

слабкого від сильного, забезпечення справедливого поводження. Він наголошує на ситуації (типової для України), коли закон використовується в якості правового (псевдоправового) механізму для експлуатації сильним слабкого. Така ситуація призводить, на його думку, до заміни «справедливості для всіх» на «справедливість для тих, хто може собі це дозволити» [106]. На законі, який має бути душею і розумом держави, наголошував філософ епохи відродження Станіслав Оріховський-Роксолан. Він переконував, що «такий закон сам є правителем вільної держави, але мовчазним, сліпим та глухим» [220].

Норми права не лише піддаються зовнішньому впливу, але й містять внутрішні суперечності, що визначаються їх природою. А. Козловський до однієї із причин цього відносить антиномії права, тобто «глибинні суперечності в структурі правової матерії, які постійно і періодично виникають в процесі функціонування права. <…> Як і право, норма, будучи формою його вираження, також є антиномічною і має, як і право, відображати особливості реальності, відповідати їй. <…> Вона в даному випадку постає своєрідним гносеологічним розвідником майбутнього, соціологічним експериментатором, критерієм істинності прийнятих цінностей» [145, с. 7]. Н. Гураленко наголошує на важливості існування антиномій у праві, звертаючи увагу на те, що «право є особливо складним соціальним феноменом і саме в антиномічності його складність знаходить свій кульмінаційний пункт» [100, с. 9]. Завдяки антиномічності як особливому способу поєднання протилежностей «досягається адекватне, комплексне бачення феномену права, яке стає вищим за протистояння, право піддається виразному усвідомленню» [100, с. 9].

Якість законів перевіряється практикою. «Коли говорять про природне право, яке зафіксоване в позитивному, це значить, що знайдено певні соціальні форми регламентації совісті як показника буття, яке є основою природного права» [147, с. 102]. Якщо законодавчо закріплені демократичні принципи не знаходять реалізації в практичному житті, це слугує ознакою неспроможності закону. Юрист-постглосатор Луллій Раймунд навіть радив юристам перевіряти

позитивний закон на його відповідність природному праву. В тому випадку, коли таке співставлення було не на користь останніх, не користуватися такими законами, а виходити із принципу розумної необхідності [359, с. 49]. К. Мирумян, цитуючи Гуго Гроція, пише, що «принципи природного права, на відміну від принципів позитивного права, незмінні. Якщо матір'ю природного права є «сама природа людини», <…> то матір'ю «внутрішньодержавного права» є саме зобов'язання, прийняте за взаємною згодою; а оскільки останнє отримує свою силу від природного права, то природа може бути, так би мовити, прародителькою внутрішньодержавного права» [206, с. 145].

Закон природи в суспільстві існує вічно. Його можна ігнорувати, застосовувати частково в більшій або меншій мірі, однак закономірно приходить час, коли суспільство повертається до його принципів, вимог, зокрема після того як понесло покарання за його невиконання. І це стосується в однаковій мірі не лише тих, хто «творить закон», але й кожного в суспільстві. Відтворення природного права в праві позитивному відбувається не раптово. Його «безпосередній зміст утворюється тоді, коли вимоги, що випливають із природного середовища, проходять через правосвідомість, її культурні коди (понятєвий апарат і лексику). Внаслідок цього такі вимоги за своїм змістом стають правовими» [196, с. 223].

Зменшення поваги до окремої норми послаблює повагу до закону в цілому, що підриває довіру до права. Як наслідок, з одиничного неправа утворюється неправова держава. Це шлях від невизнання права іншого, неправових відносин, неправового суду, неправового закону та ін., до неправової держави. Україна терміново потребує повернення формальної рівності, яка дозволить їй, як державі, рухатись далі. Недарма італійський мислитель Н. Макіавеллі застерігав, що «бажаючий створити монархію або самодержавне князівство там, де існує велика рівність, не зможе цього зробити, доки не виведе із зазначеної рівності значної кількості людей честолюбних та неспокійних і не зробить їх дворянами по суті» [362, с. 189-190]. Б. Спіноза слушно зазначав, що «з метою приборкання

індивідуального свавілля та забезпечення безпеки люди об’єднуються у спільноту, створюють загальне для всіх право і свої дії узгоджують з ним з метою забезпечення «безпеки та кращого» життя» [206, с. 152-153].

В Україні у зв’язку із застарілими легістськими поглядами на сутність закону та законодавчої діяльності назріла нагальна потреба переосмислення проблеми засад правотворчості загалом і законодавчої діяльності зокрема. Творенню якісної правової норми сприятиме прийняття об’єктивного, науково обґрунтованого закону про нормативно-правові акти, заснованого на прогресивному зарубіжному досвіді. На значенні основних засад законодавчого процесу наголошує Л. Легін, відмічаючи, що «вони повинні становити таку систему, яка б сприяла реальному втіленню соціальних закономірностей у правових приписах і врахуванню волі народу або його більшості в законодавчому акті» [180, с. 72].

Отже, норма має свої витоки в людському бутті і як результат нормотворчого процесу може бути і дійовим засобом організації суспільства, і засобом обмеження, нівелювання прав та інтересів суб’єктів правовідносин. У сучасному світі її якість залежить і від активності громадянського суспільства. Застосування в правотворчому процесі інформаційних технологій дозволяє швидко реагувати на потреби суспільства, «стирати» міждержавні кордони, застосовуючи в процесі нормотворчості правовий досвід успішних у забезпеченні найбільшої свободи людини країн. Сьогодні існує велика необхідність формування та ствердження нового розуміння закону та законодавства, що заперечували б їх як довільний витвір влади, що були б засновані на вимогах принципу верховенства права.

2.3. Правова реформа в України: гуманізація правової реальності як стрижнева проблема

Належний рівень забезпечення, реалізації та захисту основних прав і свобод людини і громадянина, визнання «основних, невідчужуваних прав людини безпосередньо діючим правом» [149, с. 4] є основою правової держави. Україна, розвиваючись і зазнаючи впливу держав, частиною яких вона була на різних історичних етапах, в 90-ті роки ХХ ст., здобуваючи незалежність, отримала і весь тягар такої спадщини. Але особливою і дотепер нездоланною виявилась спадщина майже столітньої диктатури Радянського Союзу. «Радянське правознавство сповідувало головним чином нормативістський підхід до права, розглядало його лише у невід'ємній історичній єдності з державою як продукт останньої, як основу і знаряддя здійснення класового панування в державних формах» [330, с. 8].

З розпадом СРСР Україна, несподівано та неочікувано, отримала те, що вартувало багатьох втрачених життів та крові – «свободу». Вперше наша держава самостійно визначила шлях розвитку власної державності.

Прийняття Конституції України спрямувало нашу державу у напрямку утвердження та реалізації цінностей верховенства права. В Основному Законі було проголошено, що «Україна є суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова держава» (ст. 1), а також, що в ній «визнається і діє принцип верховенства права» (ст. 8) [156]. Таким чином, були створені передумови для якісної трансформації на основі Конституції України всіх сфер суспільних відносин. Однак, як зазначає О. Ющик, в Основному законі України «з одного боку було закріплено досить високий рівень конституційних прав і свобод людини і громадянина навіть у порівнянні з так званими «розвинутими демократіями» світу. З іншого – в ньому визначена організація державної влади, котра не здатна забезпечити і гарантувати більшості з цих прав і свобод» [406, с. 154].

Головною ідеєю принципу верховенства права є визнання людини найвищою цінністю, а її невід'ємні права і свободи – пріоритетом у громадському

житті. Даний принцип, як і інші принципи права, будучи одним із елементів правової ідеології, являє собою не тільки сукупність нормативно втілених ідей та ідеалів права, його керівних засад, об'єктивно зумовлених політичними, економічними, соціальними та культурними умовами суспільного життя, а й суб'єктивне право людини мати власні ідеали права та власне бачення шляхів їх досягнення [275, с. 41]. Пишучи про зв'язок держави і права, Г. Радбрух зазначав, що принцип верховенства права встановлює такий порядок дії права і держави, що остання має право видавати закони лише настільки, наскільки вона гарантує їх дію [309]. М. Патей-Братасюк відмічає, що «дуже важливо розуміти право так, щоб це розуміння було адекватним духові часу, епосі, її реаліям. Якщо ж трактування права не увідповіднене конкретному часові, якщо воно відстає від нього, тоді право перестає бути рушієм суспільного розвитку, перетвориться в чинник нестабільності, відсталості, гальмування розвитку тощо, тобто в свою протилежність» [71, с. 10-11]. До думки авторів слід додати, що процес реалізації принципу верховенства права є динамічним, отже обов'язок держави полягає в тому, щоб своєчасно, а іноді і завчасно виявляти потребу у нових законах, а також зміні або втраті чинності діючих. Крім того, досвід нашої держави, Росії, Білорусі, Північної Кореї тощо, свідчить про значний вплив влади на суспільну свідомість. Вона (влада), використовуючи наявні важелі, у тому числі насилля, може штучно визначати зміст «права» і спрямованість розвитку держави, утворюючи суспільство, відокремлене від світу, таке, що протиставляє себе світові [255, с. 290]. Небезпека полягає в тому, що навіть глобалізація, яка, як зазначає В. Кравець, «виводить соціально-економічні процеси на новий якісний рівень» [165, с. 181], відкриває доступ до глобальних інформаційних ресурсів, в тому числі у сфері права, і яку ми спостерігаємо сьогодні та учасниками процесу якої є всі ми, не сприяє втіленню правових цінностей. Про це свідчить не лише створення внутрішньодержавних конфліктів, як наприклад у Туреччині, результати референдуму, проведеному у квітні 2017 р. у якій призвели до створення передумов для авторитарного режиму у суспільстві, але й міждержавних (війна Росії проти України).

Не може існувати дисонансу між ціннісними орієнтаціями держави та суспільства (більшої його частини). Якщо ж він має місце, законодавець повинен знайти шлях усунення суперечливості. А. Скоробогатов та А. Краснов пропонують законодавцю або «спробувати «підтягнути» суспільство до певного ідеалу, враховуючи одночасно існуючу практику застосування права, а також правосвідомість. Якщо остання заперечує пропонований ідеал, у суспільстві неминучим є виникнення конфліктної ситуації. Разом з тим, конфлікт неминучий і при викривленні декларованого правового ідеалу на практиці, коли в юридичних нормах декларується одне, а у правовій реальності діють зовсім інші правила поведінки [335, с. 82].

Для досягнення верховенства права в суспільстві необхідним є не лише закріплення цього принципу в законодавчих актах, але й існування якісних механізмів його практичної реалізації. Верховенства права можна досягти за умови, що суспільство дотримується вимог права і є громадянським. Кожна особа має свободу діяти самостійно, виходячи із ідей права, вирішуючи життєво необхідні питання, а держава повинна сприяти їй у цьому [248, с. 82-83].

В Україні вже більше двадцяти років триває правова реформа, мета якої приведення у відповідність принципу верховенства права діяльності всіх гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової. Не дивлячись на певні позитивні зрушення, здійснення правової реформи так і не отримало повною мірою своєї реалізації державним апаратом. Б. Малишев правову реформу бачить як «зміну встановлених у законах основних засад, принципів, цілей правового регулювання певних суспільних відносин задля досягнення якісно нового режиму правопорядку у вказаній сфері. <…> Враховуючи конституційну дію принципу верховенства права в Україні, якісні характеристики нового режиму правопорядку, утворення якого очікується внаслідок проведення правової реформи, мають бути обов’язково скореговані зі змістом цього принципу» [201, с. 23]. В. Тертишник також наголошує на значенні принципів у процесі проведення правової реформи, проблему невдалого процесу реформування в нашій державі вбачає в тому, що «правова реформа в Україні розпочалась і досі здійснюється без виваженої концептуальної моделі принципів, відсутності доктрини і стратегії

такої реформи, спонтанним і безсистемним запозиченням досвіду інших країн та «модних ідей», а часто-густо методом проб та помилок» [356].

Для досягнення верховенства права необхідними є наявність у державі високого рівня суспільної свідомості та індивідуальної свідомості переважної частини суспільства. «Індивідуальна правосвідомість не лише виражає ставлення індивіда до правової дійсності, а й спрямовує її на певні зміни в правовому середовищі, прогнозує та моделює їх» [334, с. 462]. Індивідуальна правосвідомість не може існувати без суспільної правосвідомості, яка «містить правові ідеї, погляди, теорії, що поширені в даному суспільстві та відображають типові властивості його юридичної дійсності. Вона об'єктивується у вигляді чинного законодавства, системи права, правопорядку, режиму законності, правової культури та ідеології. Суспільна правова свідомість може проявлятися у формах, які не існують і не можуть існувати у свідомості конкретних людей» [395, с. 86]. Індивідуальна і суспільна свідомість є взаємозалежними. Чим вищий рівень індивідуальної правосвідомості, тим вищу планку ставить суспільна правосвідомість, тим більшої цінності набуває право в даному суспільстві. І, навпаки, суспільна правосвідомість має вплив на формування індивідуальної правосвідомості.

Розвиток правової системи має йти паралельно з розвитком правосвідомості громадян. Як наголошував І. Ільїн, «право лише тоді знаходить предикат сили, лише тоді здійснює своє призначення, якщо правова свідомість сприйме його, наповниться його змістом і дозволить новому значенню впливати на життя душі, визначити її рішення й спрямувати поведінку людини. Тоді право стане силою у внутрішньому, а через це й зовнішньому житті» [40, с. 40].

Прикладом неготовності суспільства до якісних перетворень стало прийняття у 2003 р. нині чинного ЦК України, створеного на засадах некласичної раціональності, із застосуванням інтегративно-правового підходу з домінуванням природно-правової парадигми, що виразно простежується в інституті права власності, зобов'язальних правовідносинах, особистих немайнових правовідносинах. В усіх його основних інститутах виразно простежується

антропологічна парадигма, державою визнано і закріплено невід'ємні природні права людини; стверджено загальнолюдські цінності тощо.

Так, на відміну від ЦК УРСР 1963 р., відповідно до ст. 1 якого врегульовувались лише особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими та у випадках, передбачених законом інші немайнові відносини [383], чинний Кодекс відійшов від практики державоцентризму і втілив у нормах концепцію визнання основоположної цінності людини та немайнових благ, їй належних, закріпивши немайнові права, що забезпечують фізичне існування людини та її соціальне буття та взявши під свій захист також особисті немайнові права, які не передбачені законом. В інституті власності власник мав можливість володіти, користуватись та розпоряджатись майном лише у встановлених законом межах (ст. 86 ЦК УРСР), що надавало можливість власникам «примножувати своє майно лише на підставах, перерахованих в законодавчих актах, під загрозою неможливості виникнення на таке майно права власності» [230, с. 136].

Українському суспільству, неготовому до таких перетворень, знадобились роки, щоб сприйняти концепцію чинного Кодексу, «пропустити» його концептуальний зміст через канали власної свідомості, практично використовувати доступні правові інструменти, перетворити норми на живе право.

Правова реформа має велике значення для приватноправової сфери, оскільки наслідки її проведення безпосередньо впливають на якість цивільних правовідносин, дозволяючи розкрити в повній мірі потенціал людини. Індивідуальні особливості, прагнення і можливості реалізуються, перш-за-все, у відносинах власності, через укладення цивільно-правових договорів з іншими суб'єктами права.

Для проведення правової реформи в означеній сфері вирішальним є досвід високорозвинених країн світу, особливо враховуючи актуалізацію питання створення «всесвітньоцивільного» права, яке втілює загальносвітовий досвід всіх країн і народів. А. Довгерт в межах досліджуваного питання виділяє окрему групу норм – уніформовані норми, що діють і у міжнародному, і у внутрішньому цивільному обігу. Серед таких норм автор відмічає деякі «основні норми-

принципи природного приватного права, які вже встигло осягнути людство, зокрема: bona fides (good faith, справедливість, добросовісність, розумність), право людини на честь і гідність, право власності, свобода договору, відшкодування заподіяної шкоди тощо. Природні принципи права, що усвідомлені людством, втілено (позитивовано) людиною у закони, договори або у звичаї. Тому на сьогодні, зазначає науковець, ми можемо вже говорити про існування позитивного всесвітньоцивільного права на рівні принципів та навіть норм у певних сферах, наприклад, у сфері прав людини» [109, с. 249].

В нашій державі реформування правової системи відбувається відокремлено від суспільства, що суперечить ідеям верховенства права. «Аналіз чинного законодавства та практики його застосування дає підстави твердити, що більшість громадян внаслідок низької правосвідомості або взагалі відсутності правової свідомості, байдуже або негативно відносяться до правових змін у державі» [245, с. 92]. Як слушно зазначається в джерелах, «свідомість не може бути правовою, якщо в країні кожен другий закон чи підзаконний нормативний акт працюють на якийсь приватний інтерес за рахунок всіх інших членів суспільства. <…> Українцям потрібне нове розуміння права, його джерел, істини в праві, їх критеріїв, нове розуміння функцій права, його цінності. Нам потрібні гуманістичні засади функціонування правової реальності, з-поміж яких – принцип верховенства невідчужуваних природних прав людини, а не верховенства закону» [265, с. 322].

«Правова реформа має розглядатися як антропологічний рух, як відновлення нормативних умов для реалізації здібностей, закладених в природі людини» [200, с. 195]. Ситуація, за якої більшість громадян відгородилися від політичного життя держави, має наслідком існування влади поза народом, який її ж і обрав. Процес правової реформи затягнувся на невизначений період, наша країна постійно знаходиться в стані реформ, що призводить до відсутності будь-яких позитивних зрушень у соціальній сфері. «Помилки, що мали і мають місце у проведенні політичної і правової реформ, глибока політична криза, що охопила наше суспільство на цьому етапі його розвитку, відобразилася на активності громадян, на їх можливості впливати на формування влади. Ці фактори стали

важливою передумовою розчарування населення у результатах проведених реформ, появи байдужості до політичного життя суспільства, відчуження частини громадян від держави» [124, с. 4].

Для того, щоб підняти рівень активності громадян у суспільному і політичному житті потрібно повернути довіру та повагу народу до влади, до справедливості. Для цього, насамперед, необхідно чітко визначити повноваження органів усіх гілок влади. Правові ідеї мають пронизувати нормативно-правові акти. Адже, «принцип верховенства права має сенс лише у разі, якщо право тлумачиться не просто як сукупність норм, встановлених державою, а як сукупність правил належної поведінки (масштабу, міри), як корпус правил, які легітимовані суспільством, базуються на історично досягнутому рівні соціальної етики» [119]. Помилково ототожнювати право і закон, як те, що «дано нам зверху» (таке, що враховує інтереси всіх) і те, що «ми встановлюємо самі» (таке, що враховує інтереси певної частини). Будь-який писаний людиною закон необхідно сприймати крізь призму права, оскільки він все одно містить долю суб'єктивного інтересу його творця, і навіть з такої позиції не може відповідати правовим критеріям. Обов'язок кожного члена суспільства полягає у контролі (самоконтролі) за встановленими у суспільстві правилами поведінки, їх виконанням і у своєчасному реагуванні на відхилення від вимог справедливості. Також необхідним є активізація ЗМІ у напрямі інформування населення про право як про практичний, життєво необхідний інструмент суспільного життя. Разом з тим, подібного роду інформація має бути доступною і зрозумілою для пересічних громадян.

Жоффрей де К. Волкер головним чинником руйнування правової держави вважає невизначеність в законі, великий об'єм законодавства [4]. Дійсно, той масив законодавчих актів, що існує в Україні, не можна назвати таким, що полегшує застосування норм до правовідносин. Особливо це стосується використання нормативних актів, що мають однакову юридичну силу. Наприклад, діючі ЦК України і ГК України мають суттєві розходження щодо регулювання такої стратегічно важливої сфери для розвитку нашої держави, як підприємництво. Позитивним є те, що на даний момент членами Робочої групи,

утвореної постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України» від 17 липня 2019 р. № 650. підготовлена «Концепція оновлення Цивільного кодексу України», зміст якої формувався, в тому числі зважаючи на беззастережну ліквідацію ГК України, який авторами визначено як антиринковий акт [159].

Правова реформа не може бути успішно реалізована лише зміною правового регулювання тих чи інших відносин. Для її здійснення визначальним має стати, перш-за-все, знання та професійний підхід до законодавчої техніки і до об'єкта, що потребує удосконалення його регулювання. Наразі, підкреслює Жоффрей де К. Волкер, верховенство права неухильно підривають зростаючий опір з боку населення, який покривається за рахунок все більшого свавілля з боку влади [4].

Б. Малишев важливими кроками при проведенні правової реформи вважає здійснення моніторингу практичних результатів дії внесених змін на предмет відповідності їх (результатів) меті, що ставилася перед реформою. «Якщо така відповідність відсутня, це може бути наслідком: а) неправильного вибору засобів (внесення змін або не до тих законів, або не до всіх необхідних законів); б) неправильного використання засобів (нечітке, недостатнє, двозначне, колізійне, таке, що суперечить меті реформи, текстуальне викладення нових норм законів)» [201, с. 23].

М. Терлюк та О. Ющик наголошують, що «для забезпечення дії принципу верховенства права в Україні необхідно припинити хаотичне реформування різних суспільних та владних інститутів і визначити як *пріоритет* реформу *законодавчого процесу*, аби перетворити закони України на *справжні джерела права* як дієвий інструмент здійснення усіх інших реформ» [355, с. 24-25].

О. Миронюк, досліджуючи питання механізму реформування системи права, серед напрямків її удосконалення виділяє «вимогу створення такої системи права, де б у центрі уваги завжди були людина, її права й свободи» [205]. Публічно-правове регулювання має навпаки зазнавати певного обмеження. Крім того має відбуватися децентралізація правового регулювання, інтеграція у вітчизняне законодавство в певних випадках загальновизнаних принципів і норм міжнародного права тощо [205]. Авторка зазначає, що суттєве значення для

успішного проведення реформування має визначення суб'єктів цього процесу [204, с. 12].

І. Бекешкіна відмічає, «після Революції гідності, яка була витвором активних громадян, роль громадського сектору неймовірно зросла. Волонтери, добровольці, Реанімаційний пакет реформ почали активно втручатися в процес реформування, але потім все почало гальмуватись, насамперед, через збереження олігархічно-кланової економіки та корупції» [1]. Науковець наголошує на необхідності спільної роботи влади та громадських організацій [35]. Однією із організацій, що розробляє та сприяє впровадженню реформ в Україні, є створений ще у 1996 р. Центр політико-правових реформ. Основним завданням організація ставить «розроблення та сприяння втіленню таких реформ, які будуть здатні забезпечити демократію та верховенство права в Україні, і у майбутньому приведуть нашу державу до членства у ЄС» [381]. Центром було реалізовано проекти, які, на нашу думку, сприятимуть проведенню правової реформи в нашій державі. Зокрема, це проект «Розвитку спроможності громадських інституцій у політико-правовій сфері» (05 березня 2016 р. – 05 березня 2018 р.), завданням якого було надання громадським активістам у великих містах (25 міст України) необхідних знань як для впливу на центральну владу з метою прискорення реформ, так і для безпосереднього вирішення питань реформування на місцевому рівні в межах, які дає для цього законодавство. Також проект мав зіграти роль каталізатора для їхньої активізації та згуртування і передбачав такі тренінги громадських активістів та спільної роботи в регіонах: самоорганізація громадян; сприяння становленню місцевого самоврядування в умовах нового законодавства, спрямованого на децентралізацію публічної влади; моніторинг за станом впровадження реформ прокуратури та судівництва відповідно до нового законодавства, ухваленого в 2014-2015 р.р. та ін.

Крім того, згідно проекту «Моніторинг судових процесів в Україні» (01 листопада 2016 р. – 20 грудня 2017 р.), метою якого було «виявлення загальних тенденцій та змін у судових процесах щодо дотримання стандартів справедливого суду» був здійснений моніторинг, в тому числі щодо дотримання суддями принципів публічності (гласності та відкритості), безсторонності, рівності і

зроблено відповідні висновки, та рекомендації, які сприятимуть суддям у покращенні здійснення ними правосуддя, а отже захисту прав людини [381].

Завдяки визнанню, в тому числі в практиці правозастосування, принципів верховенства права: рівності, свободи, справедливості, – рівень довіри до суб'єктів законотворення та нормотворення в українських громадян потребує підвищення [160, с. 11]. Лише за умов чіткого встановлення функцій усіх гілок влади, забезпечення дії правових законів, громадяни будуть зацікавленні у підвищенні своєї правової культури. Коли народ відчує турботу з боку влади, від нього можна буде очікувати зворотного зв'язку. Підвищенню електорально-правової культури буде сприяти не тільки знання, але й, головне, повага до права, закону. Законодавство України повинно будуватися на вічних людських цінностях, якими є свобода, гідність, власність, рівність та ін., і мета правової реформи полягає саме у зміні праворозуміння в бік людиновимірності. Якраз «природне право є тим універсальним, об'єктивним, первинним стосовно закону та держави явищем, що є втіленням об'єктивних цінностей і потреб людського буття і абсолютним критерієм правності всіх людських настанов» [71, с. 37]. Роль держави в цих процесах полягає в позитивному оформленні відносин між різними суб'єктами права, максимально зберігаючи індивідуальну свободу. Право не виключає закон, воно наповнює його змістом, робить його «живим» регулятором взаємовідносин. Метою права є повноцінне людське життя, а держава, порядок і якісний закон це лише засіб на шляху до мети.

В Україні сьогодні існують особистості – ініціативні, сильні, комунікабельні. Але на фоні їх розвиненої підприємливості недорозвиненими залишається здатність до взаємодії, взаємодопомоги заради спільного добробуту. А саме така співпраця між людьми унеможливлює зловживання з боку владних суб'єктів, яка повинна бачити, що їхні дії контролюються зі сторони народу і народ у разі потреби відразу реагує на порушення з їх боку.

Отже, основними причинами тривалого та безуспішного процесу правового реформування, а, отже, перешкодами на шляху реалізації принципу верховенства права в Україні є: одночасне закріплення в нормативних актах принципів, в тому числі принципу верховенства права, які сповідують загальнолюдські цінності і

мають на меті забезпечити права і свободи людини, та норм, які порушують права або унеможливлюють їх реалізацію; створення законів, які, хоча і відповідають міжнародним стандартам, але не мають практичних механізмів їх реалізації; відсутність належного усвідомлення суспільством своєї ролі у процесі здійснення правової реформи; відсутність народовладдя тощо.

Висновки до розділу 2

1. Гуманістична природа права, верховенства права, багатоаспектність зазначених концептів вплинули на формування плюралізму методологічних підходів до їх трактування, найбільш полярними серед яких виявилися позитивізм та природно-правовий типи праворозуміння. Ототожнення права із законом та відсутність людиномірності у межах першого типу праворозуміння протиставляються можливості розкрити сутнісні та смислові ознаки права, виражені в його основних цінностях – свободі, рівності, справедливості, існуванні соціальних засобів регулювання відносин – звичаю, договору, в рамках природно-правового типу праворозуміння. Характерне для постмодерного правового мислення антропологічне спрямування, яке є можливим в межах юснатуралістичного підходу, на тлі негативних глобалізаційних процесів викликає необхідність синтезу позитивних складових існуючих підходів, пошуку нових. Інтегративно-правовий підхід по низці ознак добре корелює з юснатуралістичним підходом. Він виявився ефективним у дослідженні окремих аспектів дисертаційної проблеми, зокрема при здійсненні аналізу чинного Цивільного кодексу України, створеного на засадах некласичної раціональності із застосуванням інтегративно-правового підходу з домінуванням природно-правової парадигми.

2. Право покликано впорядкувати міжособистісні відносини у фактично неоднорідному суспільстві, мінімізувати свавілля і є необхідною засадою гідного людського буття. З позицій юснатуралізму глибинний сенс верховенства права полягає у сприянні максимальному самоздійсненню людини, заснованій на формальній рівності потенційній можливості індивідів відбутися як зрілим повноцінним особистостям, забезпеченні людської гідності, індивідуальної свободи. Ціннісно-смисловими характеристиками верховенства права є фундаментальні людські цінності. Ключовим моментом у розумінні верховенства права є трактування його як системи вимог, що мають бути взяті до уваги і

реально втілені суб'єктами права, суб'єктами правової нормотворчості, суб'єктами правозастосування.

3. На противагу класичному позитивістському підходу, в якому норма мислиться як державно-владне веління, вільне від морально-гуманістичного змісту, норма, як форма буття права в межах природно-правової доктрини є відображенням базових правових цінностей, а, отже, є морально виправданою. Основу змісту норми, як складової нормативно-правового акта, мають становити філософсько-світоглядні засади, які є органічним поєднанням гуманістичних європейських та національних соціокультурних цінностей, що стало можливим завдяки європейськості української ментальності з характерними для неї усвідомленням цінності людини, необхідності її розвитку як особистості, прагненням свободи, справедливості, рівності тощо.

Форма норми є не менш важливою від її змісту, вона впливає на виразність, досяжність мети норми – якість життя кожного індивіда. Верховенство права в позитивному праві – це програмно-орієнтаційні, ґрунтовані за загальнолюдських цінностях, засади, що загалом формують адекватне, увідповіднене часу, підсвідомо добровільне і належно осмислене сприйняття індивідом відтворення змісту зазначених вимог як гуманістично спрямованих та морально виправданих.

4. Використання поліметодологічного підходу до проблеми правового реформування показує, що воно не може бути частковим, його результативність як одного із шляхів реалізації вимог принципу верховенства права, крім удосконалення законодавчої системи, позитивації антропологічно-гуманістичного виміру, забезпечується одночасним підвищенням місця та ролі судової влади, громадських об'єднань, рівня правої свідомості та правової культури. Ідеологічно-світоглядною основою правової реформи має стати новий для сучасного українського суспільства, але історично виправданий світогляд, відповідно до якого центром правової реальності як цілісного комплексного багатогранного процесу загалом і нормотворчого зокрема, має бути автономна людина, її буття, інтереси та потреби. І в цьому сенсі реалізацію верховенства

права як концентроване втілення стандартів права треба розуміти як сутність, стрижневу проблему і правового реформування, і нормотворчості.

5. З'ясовано, що, на відміну від ЦК УРСР 1963 р., який був створений на засадах класичної раціональності, ґрунтований на принципі державоцентризму, чинний ЦК України створено на засадах некласичної раціональності із застосуванням інтегративно-правового підходу з домінуванням природно-правової парадигми, що виразно простежується в усіх його основних інститутах, в яких: 1) виразно простежується антропологічна парадигма; 2) державою визнано і закріплено невід'ємні природні права людини; 3) стверджено загальнолюдські цінності тощо.

6. З позицій принципу взаємодоповнюваності методів, із застосуванням юснатуралістичної антропологічної парадигми, показано, що принцип верховенства права є мегапринципом. В ЦК України він реалізується через підпринципи-вимоги, які є складовими його змісту: принцип визнання прав людини природними і невідчужуваними, принцип поваги до людини, її гідності та честі, поваги до приватної власності, рівної справедливості, визначеності, пропорційності, доступності до суду, обмеження дискреційних повноважень, добросовісності, правової безпеки тощо, загальні засади цивільного законодавства, підгалузеві та інституційні принципи, гарантовані державою особисті немайнові та майнові права особи, які відображають властиві принципові верховенства права характеристики.

РОЗДІЛ 3
ЦИВІЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ: ЕКСПЛІКАЦІЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОГО ВИМІРУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

3.1. Загальнолюдські цінності та принципи як програмно-орієнтаційні засади якісної трансформації цивільного права України

Початок формування цінностей окремого індивіда відбувається з народження під впливом моральних норм, які існують в середовищі, де він зростає, зокрема в сім'ї. Індивідуальні цінності є синтезом закладених на генетичному рівні якостей людини, її світосприйняття; духовного та фізичного розвитку; зовнішнього впливу тощо, – і є взаємозалежними із суспільними, оскільки ті є вираженням найважливіших індивідуальних цінностей превалюючої частини суспільства. Можна привести приклад будь-якої цінності, однак всі вони мають зміст лише за наявності однієї – людини. М. Бердяєв наголошував, що в системі цінностей людина є особливою, абсолютною цінністю. З її інтересами як родової та соціальної істоти співвідноситься решта цінностей, і всі вони, так чи інакше, пов'язані з цінністю людини. Вона ж, народжуючись, отримує безцінний дар – життя, яке для неї є самоцінністю, для суспільства ж – найвищою цінністю [63].

Співіснування та взаємоузгодження приватних інтересів суб'єктів з різними життєвими концепціями потребує правового регулювання. Цивільне право є галуззю, предметом регулювання якої є приватні відносини між автономними, рівноправними суб'єктами, засновані на принципах, які відображають найважливіші людські, а, отже, і правові цінності – гідність, свободу, справедливість тощо. Дослідження основних цінностей цивільного права, які формують його принципи, є надзвичайно актуальними з огляду на те, що принципи цивільного права, будучи положеннями природного права, є відносно новими для нашого суспільства, що виховувалося на сповідуваних радянською владою догмах. Вони розраховані на регулювання відносин між суб'єктами з

розвиненою правовою свідомістю, правовою позицією, в той час як українські реалії є свідченням позитивістського підходу до розуміння права, проникнення у цивільні відносини владних тенденцій.

Ціннісні поняття, на думку М. Вебера, «є «квазітрансцендентальними» передумовами наук про культуру та суспільство» [68]. Поняття «цінність» він слушно порівнював з поняттям «парадигма», наголошуючи, що «наукові дослідження конституюються за допомогою ціннісних понять, при цьому сама наука повинна виступати незалежною цінністю» [136, с. 15]. Філософсько-правовий аналіз цивільно-правових відносин крізь призму ціннісного підходу дає можливість побачити людину як суб'єкта цивільного права в усій повноті її приватного буття, показати цивільне право у взаємозв'язку з мораллю, її принципами та цінностями, світоглядом, традиціями, культурою народу, духовно-ментальними засадами його буття тощо.

«Цінності права є суттю права як цінності, вони відтворюються правом повністю або частково. Своїми структурними елементами – нормами, принципами, інститутами – вони означують цілком окреслені орієнтири, стандарти і цілі поведінки – особистої або групової» [297, с. 79]. Тобто, вони створюють парадигмальну основу для розвитку цивільно-правових відносин. А. Барак відзначає, що «цінності можуть складати частину тексту Конституції або закону (статуту). <…> Навіть якщо в самому тексті не використовується мова цінностей, вони завжди слугують мірилом при тлумаченні цього тексту» [11, с. 203]. Одним із завдань держави, для якої людина – найбільша цінність, є законодавче закріплення правових принципів (засад), увідповіднення щодо них всієї правової бази та їх належне забезпечення.

Формуючи свою «розуміючу соціологію», М. Вебер перейняв у неокантіанців трактування цінності як норми, способом буття якої є значимість для суб'єкта, і дуже продуктивно використав його у дослідженні соціальної дії і соціального знання [68]. Ця ідея М. Вебера була розвинена представниками школи структурно-функціонального аналізу, зокрема Т. Парсонсом, розуміння цінності у них було трансформовано в узагальнений методологічний засіб

дослідження соціальних зв'язків та інститутів [363, с. 763-764] і нині може бути успішно використаний для такої ж аналітичної діяльності у сфері права, у нашому випадку цивільного.

«Індивідуальні і взаємопов'язані з ними соціальні цінності відображені в основоположних ідеях та принципах, перш-за-все, цивільного права, оскільки воно регулює правовідносини, що виникають в громадянському суспільстві і є тісно пов'язаними з природою людини, її інтересами. Ці відносини за своїм обсягом та значимістю посідають в житті людини визначальне місце в порівнянні з відносинами, що виникають в інших сферах і регулюються іншими галузями права (наприклад, адміністративним, кримінальним, фінансовим, тощо), і які за своєю питомою вагою не можуть прирівнюватись до цивільних правовідносин» [258, с. 62-63]. В. Нерсесянц зазначає, що «самі терміни «цивілізм», «цивілітарний», та ін., як і відомий термін «цивілізація», – є похідними від латинського слова «civis» (цивіс) – громадянин, під яким розумівся свобідний та повноправний індивід, самостійний та незалежний суб'єкт суспільного і політичного життя» [227, с. 8].

Людям потрібні не просто відносини, самі по собі вони можуть цінності не складати, а відносини, впорядковані правом, яке є формою буття загальнолюдських цінностей. Тут варто згадати Г.В.Ф. Гегеля, який трактував сутність цінності через її зв'язок з потребами, коли кожна річ, яка задовольняє наші потреби, має власну цінність, а значимість і цінність якоїсь речі визначається певною ситуацією. Дана річ є лише знаком, і не є значимою сама по собі, а якщо вона чогось вартує, складає певну цінність, то це завдяки конкретній ситуації. В ціннісній концепції Г.В.Ф. Гегеля розвивається ідея «абсолютної цінності культури», яка є іманентним моментом абсолютного і нескінченною цінністю [136, с. 13]. Отже, цивільні відносини тоді значимі для нас, коли вони пронизані правовими цінностями.

Принципи цивільного права, як і правові принципи в цілому, які «дозволяють водночас відображати певні правові відносини й видозмінювати їх» [358, с. 93], закріплюючи загальнолюдські цінності, слугують орієнтиром для всіх

правовідносин, що існують в приватній сфері. На безпосередньо юридичне значення «природних» прав і свобод людини звертає увагу П. Рабінович, зазначаючи, що «чинний ЦК України вперше в українській історії визнав їх безпосередньо діючим джерелом суб'єктивних юридичних прав і обов'язків у певних суспільних відносинах. Іншими словами, українська держава «вустами» її Цивільного кодексу офіційно санкціонувала, начебто освятила, власне природне праворозуміння, поставила цивільно-юридичне регулювання на службу невідчужуваним правам і свободам людини» [307, с. 48]. Погоджуємось з позицією О. Кохановської, що ЦК України «акумулює та регулює усі майнові і особисті немайнові відносини, які виникають і розвиваються на засадах рівності усіх учасників цивільних відносин, тому він є на сьогодні тим фундаментом, на якому будується законодавство у сфері прав людини» [163, с. 8]. Позитивним є й те, що загалом у ЦК України відбулося інтегрування багатьох інститутів та правових норм світових тенденцій розвитку цивільного права, в яких пріоритетом є людина як абсолютна цінність.

Варто звернути увагу, що принципи цивільного права знаходяться у взаємозв'язку із загальноправовими (конституційними) принципами, розглядаються у сукупності із ними і ними визначаються. Наприклад декларований Конституцією України (ст. 41) принцип непорушності права власності [156] знайшов своє відображення у ст. 3 (неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом) та ст. 321 (право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні) ЦК України [384]. Н. Бондаренко звертає увагу на те, що «від постійного обліку взаємодії принципів і норм конституційного та цивільного права якраз і залежить передбачуваність законодавства, оскільки у Конституції закріплені основоположні принципи та норми правового регулювання найважливіших суспільних відносин, на основі яких вибудовано усе законодавство, в тому числі і цивільне» [49, с. 132].

Відомо, що В. Віндельбанд та Г. Ріккерт, спираючись на філософію цінностей І. Канта [138], аргументовано вбачали зв'язок предмета філософії та

змісту поняття «цінність». Вони вважали, що предмет філософії не можна ототожнювати з предметами природничих галузей, тому філософія має своїм завданням вивищитись над емпіричною реальністю; досліджуючи норми, принципи, ідеали виразити їх крізь призму цінностей, без чого неможливе людське буття. Поняття «цінність» у В. Віндельбанда рівнозначне категоріям «всезагальний закон», «норма», «абсолютна оцінка», він наповнює їх єдиним трансцендентним змістом: «існувати поза буттям, як вічна вимога чи загальна значимість, що знаходиться над особистістю та природньо-необхідними процесами» [295, с. 133-136]. Філософсько-правове дослідження має підвести під емпіричні правові відносини «вічну вимогу», «загальну значимість» (В. Вільденбанд), тобто, метафізичну основу, показати їх трансцентне наповнення.

Основні принципи цивільного законодавства визначені ст. 3 ЦК України: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність [384]. Окрім зазначеної статті, принципи пронизують практично більшість норм цивільного законодавства, які мають відповідати означеним принципам та фундаментальним цінностям держави. Як доречно висловився С. Братусь: «основні принципи будь-якої галузі права ми повинні виявити у самих нормах, що складають у сукупності дану галузь» [62].

Предметом регулювання цивільного законодавства є немайнові та майнові відносини. В ЦК України особисті немайнові права визнаються пріоритетними по відношенню до майнових. Крім того, неприпустимість втручання у сферу особистого життя людини, як принцип цивільного законодавства, є підтвердженням того, що в основу створення Кодексу покладено природно-правову доктрину, якою захищаються, перш-за-все, такі людські цінності, як життя, свобода, здоров’я. Правове регулювання майнових відносин визначається,

зокрема, такими принципами, як неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом та ін.

Принцип свободи договору є окремим, і, як доцільно вважають більшість науковців, одним із стрижневих принципів у регулюванні цивільних відносин. Спільне проживання у соціальному середовищі побудоване на договірних відносинах, у які юридично рівні та майново самостійні суб'єкти вступають за власною волею. Вільне волевиявлення є важливою ознакою договору, у якій враховано суперечливу природу людини, що проявляється у можливості зовнішнього вияву нею волі при відсутності внутрішньої волі. За таких обставин договір може бути визнаний недійсним. Також, з метою вступу у договірні відносини, особа на власний розсуд обирає контрагента, має право укладати договори, не передбачені актами цивільного законодавства, якщо вони відповідають загальним засадам цивільного законодавства. Загалом, «в принципі свободи договору виявляється суть цивільного права, оскільки вільні особистості, кожна з яких має свою неповторну концепцію життя, мають можливість самоствердження, саморегулювання, власного вибору, усвідомлюючи необхідність самообмеження, взаємоузгодження інтересів для досягнення кінцевої мети» [243, с. 72].

Ефективним засобом для відновлення права є судовий захист цивільного права та інтересу, а захищеність є необхідною складовою права. За допомогою принципу судового захисту цивільного права та інтересу досягається як відновлення права, так і попередження суб'єктів про відповідальність за можливе порушення прав інших осіб. Абсолютний характер захисту підтверджується ст. 15 ЦК України, яка зазначає, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорення [384].

Варто зазначити, що ЦПК України у редакції Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03 жовтня 2017 р. № 2147-VIII [290]

розширено список способів захисту прав, свобод та інтересів осіб. Свідченням цього є ч. 2 ст. 5 ЦПК України: «У випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону [385]. Погоджуємось з думкою А. Лесько, що «наділення суду правом відповідно до викладеної в позові вимоги особи визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону, є прогресивною нормою» [181], оскільки дозволяє усунути випадки відмови судом в задоволенні позову, якщо право особи потребує захисту, однак спосіб захисту не передбачено законом або договором.

Справедливість, добросовісність та розумність, як принцип цивільного права, містить три складові, які взаємодоповнюють одна одну. Їх поєднання найбільш повно розкриває зміст даного принципу. Законодавець, об'єднавши три категорії, підкреслює, що цивільні правовідносини мають відповідати всім складовим вказаного принципу. С. Погрібний звертає увагу, що ці категорії «є оціночними, вони не визначаються позитивним правом, у зв'язку з чим їх розуміння і застосування повинні ґрунтуватися не виключно на юридичних приписах, а з урахуванням суспільних уявлень (моральних, релігійних) про те, що є справедливим, добросовісним та розумним. Тільки в такому плані будуть узгоджені положення юридичних і моральних норм в правовому регулюванні суспільних відносин [279, с. 267].

Р. Перрі, аналізуючи проблему цінностей, єдиним джерелом цінності вбачав інтерес, оскільки речі стають для нас цінними тоді, коли вони бажані. Оскільки інтереси можуть бути різними, то і цінності теж можуть бути різними: позитивними, негативними, істинними та хибними, прихованими та активними тощо [10, с. 9]. Свою філософію цінностей Р. Перрі називав «психофізичною», оскільки пов'язував цінності із переживаннями людей. Із пов'язаністю інтересу з переживаннями, він виводив існування екзистенціальних цінностей. Цінність вважав ідеальною у випадку прямування інтересу до ідеальної мети [10, с. 9].

Цінності цивільного права глибинно екзистенціальні. Люди дуже загострено десь у глибинах підсвідомого реагують на несправедливе ставлення до себе з боку різних суб'єктів права: громадян, спільнот, державних органів, їх посадових осіб тощо. Так само усвідомлення справедливого ставлення до себе людина фіксує спочатку на рівні підсвідомого, а вже згодом це переживається на рівні здорового глузду та теоретичного мислення. Справедливість – це екзистенціальне переживання людини як суб'єкта права. Те ж саме можна сказати і про добросовісність та розумність. Їх можна віднести, відповідно до поділу Р. Перрі, до ідеальних цінностей, оскільки право у різних формах прояву прагне до цих ідеалів. Суб'єкти цивільного права мають прагнути максимально наблизити свої відносини до цих ідеалів.

Правові цінності справедливість, добросовісність та розумність простежуються у будь-якій галузі права. Однак, в цивільному праві вони слугують ціннісною основою, на якій побудовані усі цивільні правовідносини. Так, розум дає можливість людині існувати як вища істота, здатна вибирати, співіснувати із собі подібними, розвиватись як особистість. Він допомагає ввібрати необхідну інформацію, опрацювати її та використати для досягнення життєвих цілей. Для того, щоб це зрозуміла людина, вона повинна мати необхідний рівень культурного, духовного розвитку [261, с. 194]. Розумність є вимогою відповідності дій особи діям розумної людини. Справедливість врівноважує право і обов'язок, заподіяння шкоди та відповідальність за нанесену шкоду. Окрім уявлень про те, що є справедливим чи добросовісним, ці цінності ще переживаються на рівні духовно-психічного життя як окремішнього громадянина, так і суспільства. Про це достатньо добре написав свого часу Л. Петражицький [268]. Це теж треба враховувати в процесі правозастосування.

М. Шелер, фундатор філософської антропології, під цінностями розумів об'єктивні феномени, незалежні від свідомості їх носіїв та й від предметів, в яких проявляються. Саме завдяки своїм носіям, вважав М. Шелер, цінності стають реальними, при цьому носіями є особистості, речі і т.ін., проте цінності не є їх властивостями. Особистість, на його думку, є найважливішою цінністю [6].

Правові цінності загальнолюдського плану існують об’єктивно, але переживаються суб’єктивно кожним суб’єктом цивільного права.

Властиві людині екзистенціальні цінності свободу волі, автономію, гідність тощо, неможливо уявити без права приватної власності, яке теж, як і інші правові цінності, є невід’ємним виміром людського буття. За правом власності закріплюється роль матеріального фундаменту для вільної особистості [347, с. 20]. «Саме існування приватної власності є найбільш важливою гарантією свободи, причому не тільки для тих, хто має власні ресурси соціального благополуччя, але і в тій самій мірі для тих, хто таких ресурсів не має» [393, с. 51]. Рівність, як природна категорія, у цивільному праві розкривається через формальну рівність усіх суб’єктів між собою. Вона створює однакові передумови для існування правовідносин між фактично нерівними суб’єктами, і, незважаючи на різний правовий статус цих суб’єктів, урівнює їх перед законом.

Дієвість цінностей права, в тому числі і цивільного, перевіряються практикою. Якщо вони не стають орієнтиром для суб’єктів правовідносин, нівелюються ними, отже у суспільстві втілені у принципах цінності такими не є, а закріплені в нормативних актах засади залишаються декларацією. Із проведеного нами опитування, менше половини, а це 39,1 % майбутніх юристів та 14 % інших громадян, почуваються захищеними і вважають, що вони повною мірою реалізовують усі належні їм цивільні права та інтереси (Див. Додаток Б, Додаток В). В своїй «Етиці» Н. Гартман з позицій об’єктивно-ідеалістичного підходу писав про природу цінностей наступне: «По своєму способу буття цінності є платонівськими ідеями. <…> На мові сучасних понять: цінності – це сутності» [7]. Це метафізичні сутності, які лежать в основі людського буття. Вони не можуть бути знехтуваними, бо, коли нехтуються фундаментальні засади, руйнується саме життя, його впорядкованість. Якщо нехтуються загальнолюдські цінності, які є основою цивільно-правових відносин, руйнуються самі ці відносини, вони перестають бути правовими. Такий досвід у нашого народу уже був, ми не повинні його повторювати.

Принципи цивільного права в нашій державі повинні стати діючою нормою на рівні з іншими нормами, що регулюють конкретні відносини, а не залишатися декларацією. Особливо це стосується застосування їх при здійсненні судочинства. С. Алексєєв слушно звертав увагу на те, що «приватноправові принципи <…> можуть бути прямо покладені в основу рішення судів з тих чи інших юридичних справ, що стосуються тих чи інших життєвих ситуацій» [17].

Зараз в правозастосовній практиці все частіше правники звертаються до основних засад (принципів), що свідчить про поступове вкорінення їх у нашому суспільстві. Так, Світловодський міськрайонний суд Кіровоградської області у своєму рішенні від 14 квітня 2010 р. справа № 2-723/10 послався на принцип справедливості, добросовісності і розумності, зазначивши, що «вимога справедливості, добросовісності та розумності цивільного законодавства практично виражається у встановленні його нормами рівних умов для участі всіх осіб у цивільних відносинах; закріпленні можливості адекватного захисту порушеного цивільного права або інтересу; поєднання створення норм, спрямованих на забезпечення реалізації цивільного права, з шануванням прав та інтересів інших осіб, моралі суспільства тощо. При цьому справедливість можна трактувати як визначення нормою права обсягу, межі здійснення і захисту цивільних прав та інтересів особи адекватно її ставленню до вимог правових норм. Добросовісність означає прагнення сумлінно захистити цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов’язків. Розумність це зважене вирішення питань регулювання цивільних відносин з урахуванням інтересів усіх учасників, а також інтересів громади (публічного інтересу)» [319].

Суддя апеляційного суду Сумської області у справі від 20 березня 2014 р. № 22-ц/788/487/14, розглядаючи апеляційну скаргу на рішення суду першої інстанції у спорі, що виник із договору про іпотечне кредитування, обґрунтовує рішення необхідністю врахування загальних засад цивільного законодавства – справедливості, добросовісності та розумності, тому як за допомогою зазначених категорій закон, в тому числі, встановлює межі здійснення цивільних прав осіб, запобігаючи зловживанню правом. Таким чином, основні засади та принципи

входять до складу нормативного регулятора як його повноцінний елемент. Тому вони підлягають застосуванню при вирішенні цивільно-правових спорів поряд з конкретними положеннями, що формулюють права та обов'язки суб'єктів [312].

Олександрійський міськрайонний суд Кіровоградської області у своєму рішенні від 21 березня 2016 р. у справі № 398/416/16-ц обґрунтовує безпідставність позовних вимог із посиланням на принцип непорушності права власності, в той же час розкриваючи зміст даного принципу – «непорушність права власності полягає в його недоторканності, а водночас і в недоторканності самого майна власника. Всі особи мають утримуватись від безпідставного заволодіння майном власника та завдання йому шкоди. Не допускається також протиправне позбавлення права власності або обмеження в його здійсненні» [318]. Активне практичне застосування правових принципів робить їх ефективним інструментом регулювання правовідносин, в тому числі усуваючи недоліки у положеннях законодавчих актів. Закріплені в ЦК України засади відповідають міжнародним стандартам і мають стати вимогою до сучасного українського суспільства щодо реалізації гуманістичної концепції особистості, виховання суб'єктів права.

Сьогодні, в умовах, коли кожна людина має можливість самостійно обирати шлях розвитку своєї індивідуальності, застосовуючи власні життєстверджуючі цінності, її особиста свобода набуває особливого значення. «Індивідуальна свобода – це екзистенціал людського буття» [375]. Вона створює передумови для творчості, розвитку, наповнення буття змістом. Існування свободи можливе лише при наявності соціального середовища. Тільки у взаємодії людини і суспільства, тільки в моєму «бутті – для іншого» (О. Стовба) повною мірою розкривається суть даної категорії. Однак, якщо аналізувати свободу тільки як можливість діяти вільно, самостійно визначаючи власну поведінку, невтручання інших в особисту свободу, такі аспекти не розкриють всієї глибини цієї категорії. Не зовнішня свобода є самоціллю людини, а її внутрішня свобода. Таку думку підтверджує І. Ільїн, який розуміння «зовнішньої свободи» людського духу як формальну та безмежну вважає великою помилкою і вбачає її мету у «*внутрішньому*

самозвільненні, саме від нього вона отримує своє істинне призначення та свій глибокий зміст [132, 77]. А. Романова наголошує, що «природно-правову сутність людини у просторі розкриває те, що людина ніколи не сформується як особистість і не відкриється для світу без стійкого відчуття внутрішньої свободи» [322, с. 25]. Зазначена позиція зовсім не применшує значення зовнішньої свободи, оскільки її обмеження або відсутність доволі ускладнює, а іноді унеможливлює досягнення духовної свободи.

Ж.-П. Сартр, осмислюючи місце свободи серед інших базових цінностей людського буття, писав наступне: «Моя свобода – єдина основа цінностей, і ніщо, абсолютно ніщо не може виправдати мене прийнятті тієї чи іншої визначеної цінності, тієї чи іншої визначеної шкали цінностей, як буття, засобом якого існують цінності. <…> Моя свобода викликає у мене тривогу саме тому, що вона лежить в основі цінностей, а сама позбавлена основи» [5, с. 79].

Отже, свобода – це основа цінностей. Однак, вона не має мислитися як поняття «що хочу, те і роблю». Вона має бути заснована на знаннях, розумно поміркована з позиції інших свобідних суб'єктів. Нижченаведені цитати засвідчують багатогранність свободи, її глибокий зміст та зв'язок з людиною. Так, С. Алексєєв відмічає, що «свобода «дана» людям самою природою, вона – «Божий дар», вселенське одкровення, одне із самих високих проявів людського єства, суті того унікального, що характерне для людини як вищого створіння Всесвіту. І в цьому зв'язку саме вона, свобода, особливо в умовах утвердження послідовно демократичних, ліберальних цивілізацій, виражає смисл людського життя, його призначення, саме значне, що може і має дати людям дійсне щастя, життєве задоволення» [14, с. 381-382].

І. Роздобудько словами героїні роману «Ґудзик» говорить: «Свобода – можливість бути собою скрізь і завжди. <…> Свобода – брати на себе якомога більше, в десятки разів більше, ніж можна витримати. Будеш задихатися, мучитись, але в певну мить відчуєш: вантажу нема, його «взято», ти вільний» [321, с. 117]. М. Братасюк, вкладаючи у поняття свободи глибокий зміст, бачить її

як філософську категорію, «що відображає процес самовизначення людської особистості, а не лише самореалізацію, самоздійснення» [265, с. 165-166].

Л. Кондратюк серцевиною Кантівського підходу вважає позицію німецького філософа, що «яскравим проявом і доказом свободи є здатність людини добровільно, усвідомлено, розумно підпадати під примус морального закону, а значить самостійно чинити згідно обов'язку. Цей закон не вказує людині на конкретні обов'язки і нічого не забороняє. Він вимагає одного: в усіх своїх вчинках людина повинна приймати рішення самостійно» [154, с. 60]. І за будь-яке прийняте рішення людина має нести відповідальність, яка фіксує зрілість свободи людини у виборі цінностей, цілей, засобів та способів їх досягнення, в розумінні наслідків своїх дій (або бездіяльності) не тільки для інших людей, але й для себе. Істинна свобода має свої межі: вона відповідальна [130, с. 220].

Свобода є невід'ємною від права. Фактично свобода і є правом в суб'єктивному значенні. Моїм правом чинити так, як я хочу (міра можливої поведінки), самовизначатися, але при цьому не порушуючи право такого ж як я суб'єкта (межі моєї можливої поведінки). Саме природне право, втілюючи загальний досвід багатьох поколінь і народів, є вираженням свободи кожного індивіда. Як людина не може жити без свободи, так і держава як осередок суспільного інтересу не може існувати без права. Із свободи окремої людини утворюється сильна могутня держава. «Вільні індивіди – «матерія», носії, сутність і зміст права» [229, с. 8].

Урівнюючи всіх по формальному принципу, право, не вимагаючи примусового самовдосконалення або проявів духовної та соціальної свободи, виявляється умовою реалізації людських здібностей саме тим, що віддає їх реалізацію на особистий розсуд громадян. В цьому смислі формальна рівність виступає гарантом людської унікальності. «Реальні індивіди можуть не володіти якостями автономного суб'єкта, але право у відповідності зі своєю сутністю презюмує ці якості кожній людині («будь-якій»)» [200, с. 247]. «І саме приватне право з часів античності реалізувало свободу людей безпосередньо в правовій матерії і неначе уготовано для сучасної епохи. Бо приватне право є такою

юридичною сферою, яка безпосередньо втілює досягнення культури, звершення розуму у сфері регулювання зовнішніх, практичних відносин рівних і вільних людей і одночасно не залежить від розсуду влади» [14, с. 390].

Завдяки диспозитивному методу цивільного права забезпечується реалізація прав і свобод людини, заснована на гарантії можливості кожному суб'єкту цивільного права обирати свій варіант поведінки та її правила. Заснований на автономії людини зважений вибір необхідних для досягнення цілей дій, відстоювання власних життєвих позицій, заснованих на притаманній людині системі цінностей формує із людини-індивіда людину-особистість.

Складні та непередбачувані негативні наслідки пандемії у світі, швидкі темпи її поширення призвели до необхідності переосмислення традиційних підходів до забезпечення прав і свобод людини на усіх рівнях – від міжнародного до локального, введення жорстких обмежень прав у різних сферах життєдіяльності суспільства. Разом з тим, людина має здатність пристосовуватись до будь-яких обставин, кардинально змінювати свою поведінку та звички. С. Максимов звертає увагу на людину як істоту «полікомпетентну, наділену найрізноманітнішими нахилами і здібностями. <…> У цій відкритості світу і полікомпетентності укладена фізіологічно-психічна основа свободи дій людини, що виявляється у здатності людини рефлексивно ставитися до умов свого життя, певним чином їх позначаючи й осмислюючи. Вона здатна оцінювати ці умови й на підставі оцінок намагатися їх освоїти: або пристосувати до своїх потреб, або перетворити [197, с. 148]. На шляху до свободи людина здатна й до свідомого самообмеження. «Я можу» далеко не завжди означає те, що «я маю право». Як існують обмеження наших можливостей зі сторони правових норм, так і з боку самої людини. Здатність до самообмеження є важливим аспектом, що характеризує людину. Природні властивості людини допомагають їй визначити характер своєї поведінки як учасника цивільних правовідносин з урахуванням обставин, що склалися [242, с. 220].

Загальнолюдські цінності взаємопов'язані та взаємозалежні. «Сутність свободи виражається у рівних пропорціях прав та обов'язків громадян, у

збалансованому їх розвитку. Там, де члени суспільства тільки зобов'язані перед державою, наступає тоталітарний режим правління: сваволя державно-владних структур, придушення та гноблення особистості. І, навпаки, де «царює» неприборкана та безмежна свобода, а точніше, уседозволеність людей, з такою ж неминучістю приходить хаос та розруха усіх суспільно корисних природних зв'язків» [390, с. 47]. Як приклад можна навести радянський період, за якого політика державної влади, яка, з одного боку задовольняла фізичні потреби громадян (забезпечення житлом, безкоштовні освіта та медичне обслуговування), а з іншого – значно обмежувала їх особисту свободу, свідомо була спрямована на духовну деградацію громадян, знищення їх як особистостей. Про це також свідчать масові репресії «вільнодумців», залякування власного народу, знищення приватної власності та приватного власника [256, с. 67]. Якщо порівнювати різні аспекти радянського та нинішнього періоду щодо реалізації свободи людиною, великих змін не відбулося. Незважаючи на формальне закріплення в Конституції України та інших нормативних актах необхідних прав і свобод, фактично реалізувати їх проблематично. Важкий матеріальний стан українців, відсутність практичного забезпечення їх прав з боку держави є перепоною для досягнення зовнішньої, і тим більше духовної свободи. Важливою є думка В. Сухомлинського щодо досягнення духовної свободи: «соціальні, політичні, моральні підвалини суспільства є визначальними для щастя кожного індивіда. Однак відчуття повноти духовного, культурного, морального життя, що визначає особисте щастя, досягається не тільки створенням матеріального благополуччя суспільства, але й вихованням ідеалів, інтересів, потреб, нахилів, здібностей, захоплень кожної людини» [331, с. 35].

Рівень свободи кожного громадянина є показником рівня розвитку держави. І. Іконнікова та В. Ляшенко вбачають ознаки втрати свободи у відчуженні суб'єкта від об'єкта, елімінації неповторно-індивідуального у особистості, усереднення, стандартизації думок, знищенні оригінальності людини [130, с. 212]. Саме тому наразі актуальними є питання побудови громадянського суспільства.

Щоб допомогти розвитку в людині індивідуальних завдатків необхідною умовою є наявність власності. Приватна власність, наголошує О. Бандура, відіграла принципову роль у процесі становлення і розвитку особистості. Виділення з власності соціуму тієї частки, яка належала окремому його члену, спричинило виділення з соціуму її господаря, становлення його як особистості. Усвідомлюючи відокремленість свого майна від загального, людина усвідомлювала і свою власну відокремленість від спільноти. З'явилося прагнення до автономності у структурі буття загалом і прагнення стати його деміургом [31, с. 91].

Однак, для того, щоб людина-власник могла повноцінно, без перешкод здійснювати своє право щодо належної їй власності, необхідно переведення власності в площину права. І від того, наскільки справедливі, юридично грамотні та доступні закони панують в державі, залежить і успіх щодо здійснення права власності. Гарантом реалізації законних прав виступає держава і, оскільки економічною основою кожного суспільства є власність у різних формах, то одним із найголовніших об'єктів державного захисту виступає саме право власності. Правові норми мають бути так влаштовані, щоб їх можна було б розглядати одночасно і як закони примусу, і як закони свободи. Держава має гарантувати і те, і інше: з однієї сторони, легальність поведінки особи, яка в цілому дотримується санкціонованої норми, не вимагаючи від неї особливого ентузіазму в такому виконанні, з другого боку, – легітимність розпоряджень, яка завжди забезпечує можливість дотримання норм із поваги до закону [330].

Відповідно до ЦК України суб'єктами права власності є: український народ (ст. 318), фізичні та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права (ст. 2) [384]. Конституційний принцип рівності усіх суб'єктів права власності перед законом особливо набуває актуальності у випадках, коли суб'єктами права власності є, наприклад, держава або територіальні громади – суб'єкти, наділені владними повноваженнями. Вступаючи у цивільні правовідносини вони стають рівноправними учасниками, оскільки цивільні правовідносини ґрунтуються на

засадах рівності їх учасників і відсутності елементів влади та підпорядкування однієї сторони іншій [382, с. 82].

В Україні як на теоретичному, так і на законодавчому рівні немає чіткого поділу права власності на форми (види). Конституція України застосовує категорію «форми власності» і за суб'єктним складом виділяє: державну, приватну, комунальну власність та право власності українського народу. ЦК України, виділяючи право державної власності, право приватної власності, право комунальної власності та право власності українського народу, не позначує їх категоріями «види» чи «форми». Відсутність у ЦК України категорії «форми власності» дозволяє реалізувати принцип рівності всіх учасників цивільних правовідносин, оскільки чітке закріплення інституту форм власності викликала б «необхідність встановлювати окремо правові режими, зокрема підстави набуття чи припинення, способи захисту тощо, для різних форм власності» [343, с. 153]. ЦК України втілив модель, згідно з якою існує єдине право власності із однаковим для всіх суб'єктів цього права змістом та загальними ознаками, у якого можуть бути різні суб'єкти. Разом з тим існують певні відмінності у праві власності окремих суб'єктів (наприклад застосування конфіскації як підстави набуття права власності тільки державою або неможливість набуття приватною особою права власності на підставі реквізиції) [246, с. 85].

На утвердження в Україні принципу верховенства права як основного показника свободи кожної окремої особи має бути спрямована діяльність всіх гілок влади та самих громадян. Це передбачає шанобливе ставлення до іншого, до його індивідуальності, до його самості, гідності, права реалізувати себе повноцінно, – це усвідомлення свого обов'язку шанувати іншого, бо його свобода – це передумова моєї свободи і навпаки [54, с. 59].

Єдиний шлях до гідного життя – клопітка, сумлінна, щоденна праця над собою не лише у матеріальній, але й у духовній сферах, виховання високої самооцінки, самостійності, ініціативності, розвиток творчих здібностей. В даному контексті доречними є слова Канта: «Тільки в суспільстві, і саме в такому суспільстві, в якому членам його надається якнайбільша свобода, а, отже, існує

повний антагонізм і попри це найточніше визначення й забезпечення свободи заради сумісності її з свободою інших, – тільки в такому суспільстві може бути досягнута найвища мета природи: розвиток усіх її потенцій, закладених у людство; при цьому природа бажає, щоб цю мету, як і всі інші, йому доручені, воно виконало самостійно» [300, с. 34].

Отже, загальнолюдські цінності як метафізичні сутності, що лежать в основі людського життя, будучи закріпленими у принципах права, є програмно-орієнтаційними засадами цивільного права України загалом та цивільного законодавства зокрема. Вони виконують також інтеграційно-системну функцію, об'єднуючи норми та інститути цивільного права, роблячи його гуманістичним, спрямованим на інтереси та потреби людини. Будучи закріпленими в законодавстві, правові цінності, які роками залишалися незатребуваними, нарешті почали набувати ваги. Розпочатий процес потребує великих зусиль та праці, але, хочеться сподіватися, волелюбним українцям це під силу.

3.2. Втілення аксіологічно-смислових характеристик верховенства права як детерміністичної парадигми розвитку інституту власності

Однією із умов ствердження верховенства права у суспільстві є побудова громадянського суспільства, яке, «допомагаючи громадянам усвідомити свою значимість, культивує психологію їх самоцінності, виховує риси ініціативності, відповідальності, активності, сповненої свідомості власної гідності» [386, с. 57]. Лише автономна, самодостатня особистість здатна до конструктивної взаємодії з іншими в ім'я спільних інтересів та цінностей і спроможна підкорити власні приватні інтереси суспільному благу. Індивід є своєрідною основою розвитку особистості. «Володіння особистісно значущими якостями надає людині можливість успішно управляти своєю системою значимостей і своїм індивідуальним часом, структуруючи майбутнє і тим самим як би оволодіваючи ним» [352, с. 376].

Саме автономне, самодостатнє, зріле, з розвиненим почуттям гідності особисте «я» є необхідною передумовою становлення людини як реального суб'єкта права. «Тривалий час у вітчизняному правознавстві зв'язку права з людиною-особистістю не визнавали, оскільки в контексті легістської доктрини людині-особистості як суб'єктові права місця не відводили. Формально як суб'єкт права людина у легізмі фігурує, проте, фактично, вона є об'єктом законницького впливу державної влади», – слушно зазначає В. Братасюк [51]. Застосування антропологічного підходу дає можливість показати людину в цивільно-правових відносинах багатогранним феноменом, що відображено в структурі та змісті ЦК України. Як суб'єкт цивільного права вона виступає природно-біологічною, фізичною, соціально-культурною, духовно-душевною істотою, що є носієм розмаїтих прав і свобод. Екзистенціальний підхід розкриває її як носія низки екзистенціалів, як істоту, яка «проживає» і «переживає» певні духовно-душевні правові стани [351]. Один із них – «буття-власником», «проживати» право на власність.

Власність відіграє визначальну роль у «розкріпаченні» людини, становленні та розвитку її як особистості, досягненні нею свободи. «Буття-вільним» для людини означає самовизначення. К. Ясперс писав, що бути людиною – означає бути вільним [410]. Як результат матеріальної і духовної роботи індивіда, вона впливає на буття особистості, визначає принципи й норми його життєдіяльності, забезпечує відповідний рівень благ, зумовлює відповідну свободу в межах суспільства, надає впевненості у собі. Власність є умовою становлення особистого «я», – наголошував Г.В.Ф. Гегель [82]. Підтримуємо С. Бутенка, який зазначає, що «сутність особистості, її духовного світу безпосередньо визначає потребу у власності» [64, с. 54]. «Як свідчить історія, власність є одним із потужних рушіїв розвитку суспільства. З приватним інтересом та власністю пов'язане виникнення різноманітних політичних інституцій, перехід від одного ступеня суспільного розвитку до іншого, створення сучасних ліберальних, соціально орієнтованих держав, розвиток науки та техніки, поява «modular man» (Е. Геллнер), який є активним учасником нинішнього суспільно-історичного

поступу» [265, с. 241]. М. Патей-Братасюк вірно відмічає, що «в сучасній Україні існує проблема становлення людини як реального суб'єкта права в масовому масштабі. Саме невирішення в повній мірі проблеми реалізації права власності є одним із чинників, що перешкоджають цьому процесові» [265, с. 241].

Дароном Анджемоглу і Джеймсом Робінсоном обґрунтовано зв'язок між створенням суспільства, де головною цінністю є рівні економічні та політичні права кожного, забезпечення свободи та економічним успіхом країни. Автори доводять, що між економічними та політичними інститутами існує потужна синергія. Так, «екстрактивні політичні інститути зосереджують владу в руках вузької еліти і накладають слабкі обмеження на здійснення ними влади. Тоді економічні інститути структуруються цією елітою задля відбирання ресурсів у решти суспільства. Інклюзивні політичні інститути, навпаки, широко розподіляючи владу, схильні викорінювати такі економічні інститути, які експропріюють ресурси багатьох, зводять бар'єри для виходу на ринок і придушують ринки, щоб вигоду отримували лиш одиниці» [12, с. 74]. Як один із прикладів авторами зроблено акцент на економічному розвитку та занепаді Радянського Союзу, де «усе робилося лише за командами уряду, і тільки він міг вирішити основні економічні проблеми. Утім стимулювання стійкого економічного розвитку потребує використання людьми їхніх талантів та ідей» [12, с. 112, 118].

Без власності людина практично не може самостійно зреалізувати свої потенційні можливості. Вона постійно змушена підлаштовуватися під зовнішні фактори. Людина-власник, навпаки, відчуває свою значимість, роль і вагу в суспільному просторі, є господарем власної долі, діяльною істотою [247, с. 451]. «Власність – це підґрунтя для самоствердження та особистої безпеки, це опора для себе, сім'ї, держави» [53, с. 28]. Володіння власністю, зазначав Г.В.Ф. Гегель, допомагає індивідам «трансцендувати голу суб'єктивність особистості», воно дає їм нагоду будувати конкретні плани і схеми, що інакше просто крутилися б у їхніх головах, і брати на себе відповідальність за свої наміри» [364, с. 792].

З позицій аксіологічного підходу можемо подивитися на власність як на фундаментальну цінність, яка займає в людському бутті одне з найважливіших місць. Не випадково Дж. Локк відніс право на власність до трьох невідчужуваних базових прав людини: права на життя, на приватну власність і право на свободу [185]. Погляди М. Гайдеґґера, Ж.-П. Сартра, М. Мерло-Понті, А. Камю сходилися на визнанні суб'єктивності цінностей. Ще Н. Мак'явеллі зауважив, наскільки загострено люди переживають втрату власності – навіть глибинніше, ніж смерть батька. Суб'єктивно-особистісний вимір сприйняття власності як цінності, існування її як феномену, що реалізовує себе лише в єдності з особистим «я», духовно-душевне переживання реалізації права на власність з рівня «чистої свідомості» (Е. Гусерль) на рівень здорового глузду та теоретичного мислення, а далі у практичне здійснення – це доволі важливі аспекти, що мають викликати зацікавленість у філософів права. «Використання феноменології Е. Гусерля та фундаментально-онтологічної філософії М. Гайдеґґера дозволяє окреслити структуру та модуси правової ситуації», – на яку звернув увагу О. Стовба [265, с. 147]. Саме в правовій ситуації на передній план виходить екзистенціальний зріз правового буття загалом і «буття-власником», зокрема. «Структуру правової ситуації складають такі риси як: «дієвість», тобто існування права в дії, живого права; «спрямованість», що означає векторне існування права задля впорядкування світу; «істинність» як вираження істини правової ситуації в справедливій мірі між вчинком та його юридичними наслідками» [265, с. 147]. «Буття вільним», «буття – відповідальним», «буття-справедливим», «буття-несправедливим», «буття-безвідповідальним» тощо, – всі ці модуси суб'єктивно, духовно-душевно проживає індивід як суб'єкт права [351].

«Мати чи бути» (Е. Фром) – нині є однією з найважливіших проблем глобалізованого світу, і від її вирішення залежить його майбутнє [370].

У висвітленні зазначеної у цьому підрозділі проблеми безумовно продуктивним, на наш погляд, є природно-правовий підхід, переваги якого ми будемо використовувати, розкриваючи різні аспекти відображення верховенства права в інституті власності. Пострадянські українці вчяться бути власниками, бо

багато хто із них пам’ятає радянський час, коли бути власником було небезпечно. Радянське цивільне право, ґрунтоване на класичному позитивізмі, знало лише державну власність, на приватну, як і на приватного власника, було накладено табу і теоретично, і практично. Право на приватну власність заперечувалося, як і інші природні права.

Набуття приватної власності, зауважує О. Бандура, що спричинене прагненням людини до життя, насамперед, «проявляється в розширенні її впливу як духовно-тілесної істоти на найближчу сферу навколишнього предметного світу, того середовища, в якому вона живе, в освоєнні і перетворенні її згідно з власними цілями, інтересами і потребами, в оволодінні нею, у перетворенні її на свою власність» [32, с. 14]. А. Тьєр зазначав, що людина, з’являючись оголеною на землю, переходить від бідності до багатства через застосування дарованих їй Богом могутніх здібностей, які становлять першу, невіддільну від неї власність. А вже як результат використання людських здібностей виникає друга власність, що полягає в різних земних благах, власність, менше пов’язана з людською сутністю, але ще більш варта пошани, тому що людина набуває її працею [405, с. 127].

Основу приватної власності, як і будь-якої іншої власності, складають «економічні відносини привласнення створюваних у процесі суспільного виробництва матеріальних благ (природні ресурси, засоби і продукти виробничої діяльності тощо) за допомогою відповідної суспільно-економічної системи, яка виражає ставлення одних осіб до благ як до «своїх», а інших – «як до чужих». Відтак перші набувають владу «господаря» щодо майна, другі – обов’язку утримуватися від посягань на нього та створення перешкод «господарю» у пануванні над майном» [222, с. 529]. Вона є «своєрідним каналом зв’язку окремої особи із суспільством. Оскільки людські цінності – це цінності людини, яка завжди жила у тій чи іншій спільноті (котра створювала необхідні для життя умови і робила її людиною), прагнення індивіда набути приватну власність, збільшити її розміри має свою діалектичну протилежність – піклування про загальний добробут спільноти, суспільства загалом» [32, с. 15].

Нормативно-правове регулювання економічних відносин власності породжує виникнення права власності. І від того, наскільки справедливі, юридично грамотні, доступні та дієві закони панують в державі залежить і успіх щодо здійснення права власності, а, отже, вирішення проблеми перспектив розвитку суспільства, рівня життя, національної безпеки тощо.

Інститут права власності розвивався під дією суспільних відносин, що постійно змінювалися. Майже століття на теренах нашої держави існувала тоталітарна система. Внаслідок ліквідації приватної власності були зруйновані об'єктивні економічні регулятори суспільного життя. Відбулося відчуження людини від усіх індивідуальних і групових розбіжностей, пов'язаних з власністю, етнічною, національною і культурною належністю. Реальна свобода була підмінена абстрактною рівністю усіх перед державою.

З моменту розпаду Радянського Союзу ситуація докорінно змінилася. Монополію державного виробництва було зруйновано й сформовано передумови для розвитку приватного сектора. Для людини ініціативної та активної така переорієнтація означала отримання можливості реалізувати власний потенціал та одержувати адекватну плату за працю, відчути власну значимість. Було відкрито шлях до формування індивіда як особистості.

На жаль, багаторічне ярмо практично знищило у людей завдатки для особистісного розвитку. Страх невизначеності, відсутність ініціативи та ризикованості, укорінення у психіці патерналістського ставлення до держави – ось основні чинники, що стали на заваді народженню людини-особистості. Актуальними сьогодні є слова вірша Р. Кіплінга «Якщо...», в якому втілено глибокий зміст поняття «людина» і розкрито основні умови її гідного існування: «Як стерпиш ти, коли з твоєї правди, дурисвіт робить пастку простака. В руїнах вздриш усе, що збудував ти. І зможеш знов життя збудити там. Якщо збереш докупи власні статки. І їх на кін поставиш без жалю. Програєш, і, почавши все спочатку, промовчиш ти про втрату цю свою. Якщо примусиш серце, нерви й жили тобі служити ще й тоді, коли в тобі усе згниє – додасть лиш сил бажання, що кричатиме: «Живи!» ... лише в такому випадку людиною ти станеш» [141].

Значним кроком якісних змін у державі, наближення її правової системи до європейських стандартів є побудова громадянського суспільства, яке є показником існування в державі свобідних рівноправних суб'єктів права, творців своєї власності і життя загалом. В Україні постійно презентуються стратегії розвитку українського суспільства, однак внутрішня інертність нашого населення та відсутність політичної волі з боку влади не дозволяє повною мірою розвинутись свобідній особистості. Е. Геллнер відзначає, що «сутність громадянського суспільства полягає «у формуванні зв'язків, які виявляються ефективними і в той же час є гнучкими, спеціалізованими, інструментальними» [83]. На його думку, інститути та асоціації, які врівноважують державу і в той же час не сковують дії своїх членів є можливим завдяки модульності людини [83].

Приватне право є доволі складним концептом, ціннісними аспектами якого є людина, її приватне життя, її приватний інтерес тощо. «Д. Локк цивільними інтересами називав життя, свободу, здоров'я, відсутність тілесних страждань, володіння такими зовнішніми благами, як гроші, земля, будинки, домашні речі <...> люди, які народилися, мають право на самозбереження і відповідно на подібні речі, які забезпечують їх існування» [266, с. 44].

Інститут права власності завжди посідав одне з центральних місць в цивільному праві. Адже його основні положення визначають зміст інших інститутів цивільного права, зокрема договірного, спадкового тощо. Вихідними принципами (засадами) здійснення права власності в Україні, які дозволяють власнику в повній мірі здійснювати правомочності щодо належної йому власності є, закріплені в Конституції України, положення про те, що усі суб'єкти права власності рівні перед законом (ст. 13), кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним (ст. 41). Також Конституція України (ст. 13) проголошує, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання [156]. Отже, право власності, в тому числі приватної власності громадян, гарантується Основним Законом, а також захищається ним. Закріплюючи засади здійснення права власності, чинне

законодавство встановлює відповідну систему правових гарантій захисту права власності, забезпечує власникам, якими є не тільки приватні особи, але й публічні утворення, рівні умови здійснення своїх прав. При цьому держава не повинна втручатися у їх здійснення, а взаємодіяти із суспільством. Ж. Боден особливо наголошував на тому, що попри «абсолютний характер влади, не всі питання входять до її компетенції. Так, приватна власність ні в якому разі не має підлягати всеохоплюючому контролю держави, оскільки це свята святих існування і поступального розвитку будь-якого суспільства» [110, с. 22].

Закріплені в Конституції України визначальні принципи здійснення права власності знайшли своє відображення в ЦК України. Зокрема, інститут права власності регламентований Книгою 3 ЦК України, яка має назву «Право власності та інші речові права». Значення інституту власності полягає у забезпеченні можливості безперешкодного здійснення власником правомочностей щодо належних йому матеріальних або нематеріальних благ, у встановленні справедливого балансу між інтересами окремих осіб.

Найбільш яскравим проявом реалізації принципу верховенства права і його опосередкованим закріпленням, в тому числі у цивільному законодавстві, є положення ч. 4 ст. 41 Конституції України [156] та ч. 1 ст. 321 ЦК України, в яких проголошено, що право власності є непорушним [384]. С. Іванова, коментуючи аналогічну статтю ЦК РФ, зазначає, що, «вводячи її положення в законодавчий обіг, законодавець ставить усіх осіб, які протистоять власнику, у певні рамки, забезпечуючи, з одного боку, нормальний безперешкодний розвиток та реалізацію прав власника, а з іншого – захист при їх незаконному обмеженні або порушенні» [129]. Далі, ч. 5 ст. 41 Конституції зазначає, що ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Примусове відчуження об’єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановленими законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості [156]. Здійснивши примусове позбавлення власників їх власності, влада в радянські часи, послуговуючись парадигмою тоталітарно-законницького мислення, знищила самі

основи становлення людини-особистості, а, отже, і реального суб'єкта права [266]. Наслідком було знищення права як форми буття загальнолюдських цінностей, підміна його насильством.

Отже, реквізицію можна застосувати лише у разі суспільної необхідності, яка може виникнути, в тому числі під час воєнних конфліктів або за надзвичайних обставин. Примусове позбавлення власника майна за визначених умов цілком виправдане, тому що за надзвичайних обставин обов'язком держави або територіальної громади є забезпечення безпеки громадян, захист їх прав і свобод, конституційного ладу. В подібних ситуаціях «втручання у право власності передбачає справедливу рівновагу між інтересами суспільства та необхідністю дотримання фундаментальних прав людини. Зокрема, верховенство права вимагає, щоб була дотримана розумна пропорційність між використаними заходами і тією метою, на досягнення якої спрямовувався будь-який захід, що позбавив особу власності» [108, с. 87].

«Публічні потреби, будучи умовами існування індивідів та збереження їх співтовариств, апріорі наділені якостями взаємних вимог, що ґрунтуються не на моральних уявленнях про справедливість, а на дуальній антропосоціальній культурній природі людини. Саме наявність незнищенних у парадигмальних межах людини як виду антропосоціокультурних трансцендентальних потреб та породжуваних ними взаємних вимог людини до людини, які не лише атрибутивно потребують задоволення, а й фактично породжують трансцендентальний обмін правом взаємних вимог та взаємного їх задоволення і є основоположним доказом наявності людських прав та верховенства права» [267, с. 120].

Встановлене законом втручання у права власника майна, відступлення від принципу непорушності права власності має бути винятком, негативні наслідки для особи, яка позбавляється блага – мінімальними. На відміну від Конституції, України Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17 листопада 2009 р. передбачив можливість примусового відчуження нерухомого майна і у

випадку неотримання згоди власника нерухомого майна з викупом цих об'єктів для суспільних потреб, визначив цю потребу вже як виключну необхідність (ст. 15) [289]. Нелогічним видається підхід законодавця ставити потребу або виключну необхідність держави або територіальної громади у майні в залежність від згоди власника майна, оскільки «саме «винятковість» пояснює правове обґрунтування запровадження обмежень стосовно прав і свобод людини шляхом можливості примусового відчуження приватної власності» [379]. До того ж, примусове позбавлення державою (територіальною громадою) власника права власності є небезпечним, оскільки в Україні відсутні ефективні механізми, здатні попередити можливість зловживання суб'єктами владних повноважень їх правами. Подібне втручання у право власності позбавляє людину свідомості власної гідності, самоцінності, безпеки, прокладаючи шлях до знищення особистості людини.

Відповідно до ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. при здійсненні своїх прав та свобод кожна людина повинна зазнавати лише таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги прав та свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку й суспільного добробуту в демократичному суспільстві [104]. На нашу думку, існує потреба внесення змін до Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17 листопада 2009 р. Чітке розмежування підстав відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у власності фізичних або юридичних осіб для суспільних потреб, з можливістю їх викупу та підстав відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у власності фізичних або юридичних осіб у випадку виключної суспільної необхідності, з встановленням можливості їх викупу або примусового відчуження у випадку неотримання згоди власника нерухомого майна буде виправданим обмеженням прав власника з метою забезпечення інтересів суспільства. Так,

відповідно до рішення Тернопільського окружного адміністративного суду від 04 квітня 2019 р. у справі № 500/290/19 суд задовольнив вимогу позивача - власника земельної ділянки для ведення особистого селянського господарства, через яку, відповідно до рішення Великогаївської сільської ради запроектовано дорогу. Суд не визнав достатньо обґрунтованою суспільну потребу, вказавши, що таке рішення було прийняте без урахування приватних інтересів позивача, як власника земельної ділянки, інтересів територіальної громади, без будь-якої потреби у такому проходженні, з метою подальшого позбавлення позивача речового права на земельну ділянку [320].

Власність індивіда може слугувати об'єктом забезпечення виконання зобов'язань. Обмеження можливості здійснення права власності, позбавлення суб'єкта своєї власності як засіб виконання зобов'язання в зазначеному випадку стає добровільним обмеженням свободи людини, яку вона віддає у рахунок невиконаного зобов'язання.

Важливою і такою, що відповідає основним ідеям верховенства права є ч. 2 ст. 318 ЦК України, в якій йдеться про те, що усі суб'єкти права власності є рівними перед законом [384], що повністю відображає положення ст. 13 Конституції України [156]. Закріплюючи дане положення, законодавець урівняв можливе привілейоване становище учасників цивільних відносин, серед яких, відповідно до ст. 2 ЦК України, не лише особи приватного права (фізичні та юридичні), але й суб'єкти публічного права (держава, територіальні громади, іноземні держави та ін.).

Вихідні положення здійснення права власності, закріплені в Конституції України, покликані забезпечувати реалізацію природних прав людини, носять загальний характер, є орієнтиром при створенні норм, які безпосередньо регулюють ті чи інші відносини власності, їх застосування допомагає зорієнтуватися у випадку недосконалості, розмитості норм спеціального законодавства, наявності в ньому прогалин, вони підкріплюють зміст інших норм, надають їм більшої ваги, що усуває перешкоди у процесі здійснення та захисту права власності.

Зміст права власності розкривається через правомочності володіння, користування та розпорядження майном (ст. 317 ЦК України) [384], які забезпечують власнику владу над належним йому майном, сприяють його розвитку як особистості. Під правомочністю володіння розуміють передбачену законом (тобто юридично забезпечену) можливість мати (утримувати) в себе певне майно (фактично панувати на ним, зараховувати на свій баланс тощо) [182]. Володіти річчю, відчувати свою владу над нею може не лише її власник, а й інші особи, яким належить дана можливість на правових підставах (наприклад, в результаті вираження у договорі найму (оренди) спільної волі власника та орендаря) або без правових підстав. Про незаконне володіння особа може знати (недобросовісний набувач), або не володіти інформацією про те, що володіє річчю незаконно (добросовісний набувач). ЦК України категорії справедливість, добросовісність і розумність віднесено до засад цивільного законодавства, які лежать в основі норм, в тому числі спрямованих на забезпечення права власності, врахування прав та інтересів інших осіб.

Так, зберігаючи справедливий баланс між інтересами суб'єкта, який, хоча і є незаконним володільцем, але не знає про це, і законним володільцем, Кодекс встановив підстави, за яких власник має право / або ні витребувати майно від добросовісного набувача. У випадку заволодіння особою річчю без відповідної правової підстави, власник має право витребувати своє майно (ст. 387 ЦК України) [384]. Д. Луспеник звертає увагу на те, що в ЦК України фактично визначення добросовісності збігається з визначенням невинуватості і, навпаки, недобросовісність збігається з поняттям винуватості [188]. О. Бакалінська підкреслює, що «добросовісність є морально-етичною категорією, що характеризує інтелектуальні та моральні якості особистості» [28, с. 6]. На думку С. Погребняка, вона являє собою «стан чесності, сумління, порядності. <...> Вона також передбачає вірність зобов'язанням, повагу прав інших суб'єктів, обов'язок порівняння власних і чужих інтересів» [277].

Встановлені ЦК України негативні наслідки для особи, яка незаконно заволоділа чужим майном, підкреслюють, що фундаментальну цінність має

власність, якою особа володіє підставно, лише тоді вона є проявом духовного єства людини, її природної потреби бути вільним серед вільних. У незаконного володільця відсутнє єднання власності з особистісним «я», таке володіння є проявом несвободи, обмеженості людини.

Право володіння тісно пов'язане з правом користування, яке означає право здобувати з речі її корисні властивості. Дійсно, для того, щоб особа могла користуватися річчю («буття-діяти»), вона має володіти нею («буття-мати»). Разом з тим, навіть, якщо користування річчю є правомочністю, заснованою на праві власності особи, законом встановлені певні правила, які оберігають та захищають права інших осіб. Так, відповідно до положень ст. 156 ЖК УРСР члени сім'ї власника житлового будинку, які проживають разом з ним у будинку, що йому належить, користуються жилим приміщенням нарівні з власником будинку [113]. Припинення сімейних відносин з власником будинку не позбавляє їх права користуватися займаним приміщенням. Таке право вони втрачають лише в разі вибуття на інше постійне місце проживання і припинення внаслідок цього сімейних стосунків з власником.

Обмеженням права користування є й заборона власнику житлового будинку, квартири їх використання для промислового виробництва, здійснення у належній йому квартирі ремонту і змін, що можуть порушити санітарно-технічні вимоги, правила експлуатації будинку або права власників інших квартир та нежитлових приміщень у багатоквартирному будинку (ст. 383 ЦК України) [384]. Використання житла за цільовим призначенням обумовлюється охороною особистих немайнових (життя, здоров'я) та майнових прав (права власності) громадян.

Юридична можливість власника визначати фактичну і юридичну долю речі є правом розпорядження. Правомочність щодо розпорядження майном належить його власнику і може проявлятися у можливості продати, подарувати, знищити належну йому річ. З розпорядженням власником своєю річчю пов'язується припинення права власності.

Власник, здійснюючи належні правомочності щодо свого майна на власний розсуд (ч. 1 ст. 319 ЦК України), може вчиняти щодо нього будь-які дії, які не суперечать закону (ч. 2 ст. 319 ЦК України) [384]. Таким чином, надаючи власнику право вчиняти будь-які дії, які, хоч і не передбачені законом, але не суперечать йому, закон тим самим закріплює можливість самостійно обирати для себе поведінку відносно своєї власності, незалежно від місця проживання власника та місцезнаходження майна, розвитку ініціативності, індивідуальної свободи особи. Поняття «розсуд власника» Н. Безсмертна характеризує як «правомірну, владну, вольову діяльність щодо вибору найбільш оптимального варіанта реалізації правомочностей володіння, користування і розпорядження стосовно належного власнику майна, які забезпечують найбільш ефективне використання об'єкта власності, з урахуванням прав і законних інтересів інших осіб, а також суспільства в цілому» [33, с. 134]. Таким чином, «розсуд власника» є сферою його діяльності, у межах якої він на свій розсуд визначає власну поведінку щодо належного йому майна. Існуючі в законодавстві обмеження щодо здійснення власником належних йому правомочностей стосуються прав і свобод інших осіб, інтересів суспільства. Такі обмеження виховують людину відповідальну, людину, яка є одиничною істотою, але й, одночасно, частиною цілого, особистісні інтереси якої невід'ємно пов'язані з інтересами інших. Наприклад, батьки, розпоряджаючись своїм особистим майном, мають враховувати права та інтереси дитини. Це передбачено, зокрема, ч. 6 ст. 203 ЦК України, яка зазначає, що правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх та непрацездатних дітей [384].

За загальним правилом, суб'єктивне право власності є абсолютним. Однак свобода, якою володіє власник щодо належного йому майна, покладає на нього й ряд обмежень. Так, у ч. 3 ст. 13 Конституції України [156], та ч. 4 ст. 319 ЦК України [384] встановлено, що «власність зобов'язує». Поняття «власність зобов'язує» («буття-бути відповідальним») передбачає обов'язок власника нести всі витрати, пов'язані з утриманням належного йому майна. Наприклад, власник

квартири зобов'язаний забезпечувати її утримання, ремонт та експлуатацію за власні кошти. Власники земельних ділянок, відповідно до ст. 91 ЗК України, зобов'язані забезпечувати використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням, підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі, своєчасно сплачувати земельний податок тощо [126].

Постановою ВС України від 14 лютого 2018 р. у справі № 686/10520/15-ц про відшкодування майнової та моральної шкоди, спричиненої заливтям квартири, розкрито поняття «власність зобов'язує» як обов'язок власника утримувати майно, яке перебуває у його власності, належним чином та відшкодувати шкоду за рахунок належного йому майна у випадку спричинення шкоди майну інших осіб внаслідок неналежного утримання майна [284].

Встановлені у суспільстві в інтересах загального блага правила співжиття, забезпечуючи всім власникам рівні права, тим самим встановлюють межі здійснення права власності, які закінчуються для одного власника там, де починаються межі здійснення права власності іншими власниками [254, с. 155]. Подібні обмеження виховують у учасників цивільних правовідносин повагу до чужої власності, підвищують рівень їх правосвідомості. Важливим моментом при здійсненні права власності і вираженням принципу верховенства права є те, що власник при цьому має додержуватись не лише закону, але й моральних засад суспільства (ч. 2 ст. 319 ЦК України) [384]. На відміну від закону, який регулює поведінку суб'єктів за допомогою державно-управлінського примусу, мораль спирається на силу громадської думки [37, с. 13]. «Наділяючи категорію «моральні засади суспільства» обов'язковою силою, законодавець тим самим підкреслює необхідність здійснення права власності на засадах справедливості, відокремлює позитивне право від моральних законів» [257, с. 182]. Як слушно зауважує Г. Миронова, «моральний вимір людського буття природно випливає з самого факту соціальності і свідомості людини, яка замислена і створена «за образом» самого Творця і як така найбільш ефективно керується (на відміну від тварин) не інстинктами, а моральним законом» [203, с. 20]. «Цивільне право ґрунтується на загальнолюдських моральних цінностях, пронизане ідеєю

верховенства права, що відповідає природним правам фізичної особи та вищій справедливості» [403].

Існування відносин, об'єктом яких виступає власність, неможливо уявити без зіткнення інтересів, неправомірного втручання у відносини власності тощо. У разі порушення права власності держава бере на себе обов'язок його відновлення, а також відшкодування збитків, які заподіяні інтересам суб'єкта права власності. Однією із передбачених принципом верховенства права процедур, за посередництвом якої відбувається відновлення порушених майнових прав, повернення особи, майнове право якої порушено, в попередній стан, є захист права власності. Держава як гарант нормального функціонування відносин власності закріпила захист зазначених прав на конституційному рівні. Зокрема, ст. 13 Конституції України вказує, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності й господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом [156]. ЦК України, відтворюючи норму Конституції України, однією із засад захисту права власності визначив забезпечення державою рівного захисту прав усіх суб'єктів права власності (ч. 1 ст. 286) [384].

Під цивільно-правовим захистом права власності розуміється «сукупність передбачених цивільним законодавством засобів, які застосовуються у зв'язку із зробленими проти цих прав порушеннями і спрямованих на відновлення чи захист майнових інтересів їхніх власників» [384]. Плюралізм способів захисту права власності, характерний для приватної сфери суспільних відносин, надає особам, які вважають, що їх право порушено, можливість самим обрати один із передбачених законом способів захисту, що доволі часто значно спрощує його. Так, цивільне законодавство передбачає різноманітні правові механізми захисту права власності, серед яких можливість захисту нотаріусом шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі, державними органами або органами місцевого самоврядування шляхом скасування актів державних органів чи органів місцевого самоврядування нижчого рівня, самозахист та ін. Але найбільш ефективним є захист права власності судом, основним завданням якого,

відповідно до ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», є забезпечення кожному на засадах верховенства права права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [294].

Судовий захист є засобом, за допомогою якого у людини відновлюється комплекс природно-правових можливостей щодо належної їй приватної власності – такої, яка, на думку С. Алексєєва, «дає людині власну опору в житті, забезпечує їй самостійне існування, <…> і яка внаслідок цього ставить людину в положення особи, незалежної від влади, і, більш того, здатної при наявності інших передумов володіти відносно влади імперативними публічними правомочностями» [15, с. 853]. Суд при здійсненні правосуддя має спиратися не тільки на закони, але, перш-за-все, на основні категорії природного права, що є водночас загальнолюдськими цінностями: справедливість, розумність, гуманність тощо. Про справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ йдеться в ч. 1 ст. 2 ЦПК України [385].

Справедлива, незалежна судова влада є одним із визначальних кроків до досягнення верховенства права в суспільстві. Для цього потрібно, щоб її представники «розуміли та усвідомлювали зміст і сутність прав і законних інтересів, правові форми їх реалізації, соціально-правову цінність закону тощо» [142, с. 16]. На справедливість як категорію, яка адекватно може бути реалізована через правозастосовчу діяльність, звертає увагу А. Довгерт. Науковець зазначає: «коли несправедливість закону стає нестерпною, суд повинен захищати справедливість» [108, с. 85].

Крім проблем практичного характеру, пов'язаних із специфікою українського законодавства, під час судового провадження мають місце ситуації, пов'язані з конкуренцією цінностей правової системи. Судді при розгляді та винесенні рішень зобов'язані спиратися на визнані нашою правовою системою цінності, які, в свою чергу, відображають цінності українського суспільства. Аарон Барок рекомендує суддям «застосовувати раціональний підхід (стандарт

розумності), що означатиме прийняття рішення відповідно існуючій структурі системи. Судді мають робити вибір, який зберігатиме певну ступінь узгодженості системи. На основі зазначеного стандарту конкуруючі цінності мають бути врівноважені [11, с. 203-204]. Балансу конкуруючих цінностей легше досягти, коли сторонами справи виступають приватні особи. Коли ж «на вагах» знаходяться право приватного власника та інтереси держави або суспільства, і, відповідно, цінності, пов'язані з окремим суб'єктом та суспільством в цілому, суддя зобов'язаний діяти вкрай обережно, приймаючи до уваги всі обставини справи, шукаючи «крапку рівноваги» в конкретній справі, приймаючи до уваги «крапку рівноваги», встановлену системою у відповідному конфлікті.

Сприятиме прийняттю суддею справедливого рішення відповідність змісту права приватної власності реаліям сучасного життя у сфері майнових прав громадянина, що досягається, на думку М. Мороз, в тому числі: «законодавчим закріпленням конкретних критеріїв для застосування примусових заходів щодо майнових прав фізичних осіб; зведенням до мінімуму необґрунтованих втручань в майнові права фізичних осіб; досягненням правомірності та обґрунтованості обмежень, які диктуватимуться необхідністю забезпечення інтересів суспільства в цілому й конкуруватимуть з правами власника; посиленням існуючих правових гарантій охорони прав фізичних осіб при встановленні майнових обмежень» [216].

Суддям необхідно зрозуміти, що задекларований в законодавстві принцип верховенства права повинен реалізуватися, перш за все, ними. Для цього потрібно зі сторони держави забезпечити незалежність суддів, а суддям, в свою чергу, керуватись при прийнятті рішень правовими цінностями. С. Шевчук слушно наголошує, що «норми про права й основні свободи людини дістають захист і подальшу правову конкретизацію через судовий процес та є комплексом ціннісних (моральних) вимог до позитивного права» [401]. Загальна тенденція в системі національного захисту права власності має спрямовувати до європейських стандартів прав людини, які і виражають верховенство права.

Відсутність ефективності виконання функцій судовою гілкою влади в Україні сьогодні призводить до активізації діяльності приватних осіб щодо здійснення правосуддя або псевдоправосуддя з метою захисту порушених прав. Здійснення самосуду при цьому може відбуватися як з порушенням закону, так і з його дотриманням. Однозначно ж порушується визначена законом процедурна частина здійснення правосуддя. «Колізії можуть загострюватися тоді, коли влада, наприклад в особі державних установ, не справляється з виконанням покладених на неї функцій, що зумовлює питання про втрату влади та її повернення до джерела – народу, – яка спонтанно може зорганізувати самосуд як сурогат чи оригінальну модель здійснення правосуддя» [44].

Приватна власність є основою економічного та соціального розвитку держави, необхідною передумовою формування людини-особистості, людини-власника. Визнаючи важливість інституту права власності, Конституція України забезпечила йому належне місце серед інших інститутів цивільного права і, будучи законом прямої дії, гарантувала його. Основні засади здійснення права власності, закріплені в Конституції України та ЦК України відповідають міжнародним стандартам у сфері прав людини і дозволяють забезпечити необхідний баланс між суспільними та приватними інтересами, надаючи на законодавчому рівні можливість власнику здійснювати суб’єктивні права щодо належної йому власності та покладаючи на нього тягар відповідальності за власне майно. Однак, законодавче забезпечення природних прав людини в Україні не є перешкодою для численних порушень задекларованих прав та свобод як у політичних, так і у інших сферах суспільного життя, неправомірного збагачення за допомогою використання коштів та майна, які перебувають у державній та комунальній власності. Незважаючи на те, що Конституція України є законом прямої дії – на практиці дуже важко захистити свої, навіть гарантовані законом, права. Тому поки що при здійсненні та захисті своїх прав власники більше розраховують на власні сили та можливості. Причина тому – відсутність справедливого незалежного суду, реальної допомоги органів державної влади та місцевого самоврядування. Все це призводить до розчарування у системі

державної влади в цілому і зневірі у краще майбутнє. Створенню повноцінного громадянського суспільства має передувати відродження вільного індивіда, який може бути економічно незалежний і обмежений лише правом. Тільки самодостатня особистість, взаємодіючи з подібними до себе, спроможна підкорити приватні інтереси суспільному благу.

Незважаючи на популяризацію ідеї верховенства права у нашій державі, закріплення її в законодавстві, Україна робить перші кроки до реалізації цього принципу. Декларативність верховенства права, на думку М. Багрія, «спричинена також природою сучасної Української держави, що є симбіозом функцій власності та влади і свідчить про невіддільність влади від капіталу – влада ніяк не хоче бути лише політичною, вона прагне бути й економічною владою; живучістю «поліцейського» стереотипу держави і держави-«благодійниці», у якій бюрократ-чиновник прагне бути домінуючою фігурою в суспільстві, де постійно підтримується міф, що влада краще за всіх знає, що кому треба і скільки треба» [27]. Принцип верховенства права досягає своєї мети в розвинутому громадянському суспільстві зі сталими цивільно-правовими зв'язками між членами суспільства. Сама «теорія верховенства права виникла у країнах, де набули поширення капіталістичні відносини виробництва, обміну та розподілу товарів, а отже, індивід звик розраховувати сам на себе у процесі життєдіяльності й головною його метою було позбутися сваволі, джерелом якої спочатку був абсолютизм, а потім – уряд» [288, с. 224-225].

Одним із поступальних кроків щодо утвердження права в українському суспільстві, утвердження людини як власника стало прийняття нормативних актів, спрямованих на активізацію внутрішнього потенціалу людини-власника, її розвитку як діяльної істоти. Серед таких актів – прийнятий 29 листопада 2001 р. № 2866-III Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків» [292]. Незважаючи на позитивні законодавчі зрушення, така ініціатива впродовж багатьох років так і не набула необхідного поширення. Однією із основних причин є те, що закріплена вищезазначеним Законом процедура створення та діяльності ОСББ не забезпечує повною мірою гарантованого

Конституцією України права власності (ст. 41), зокрема права на житло (ст. 47) [156].

01 липня 2015 р. набув чинності Закон України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку» від 14 травня 2015 р. № 417-VIII, яким було, в тому числі, оновлено процедуру створення та діяльності ОСББ. Ст. 13 «Прикінцеві та перехідні положення» зазначеного Закону встановлено право виконавчого органу місцевої ради, на території якої розташований багатоквартирний будинок, призначати на конкурсних засадах управителя у випадку неприйняття протягом року з дня набрання чинності цим Законом співвласниками багатоквартирного будинку рішення про форму управління багатоквартирним будинком» [293]. Збори співвласників є особливою ареною конфліктів між суб'єктами з різними життєвими концепціями, представниками різних соціальних груп. Попри це, має місце право власності – право особи на річ, яке вона здійснює за *власною волею.* Незважаючи на складний процес досягнення згоди, прийняте кожним співвласником рішення має бути вільним, продуманим та зваженим, що потребує часу. Встановлені законодавцем часові межі для прийняття рішення щодо вибору форми управління багатоповерховим будинком, примусове призначення управляючого стало прямим втручанням у здійснення власниками правомочностей щодо належного їм майна, що є порушенням одночасно декількох підпринципів верховенства права, зокрема: обмеження дискреційних повноважень, принципу правової безпеки і захисту довіри та принципу пропорційності. Примусове об'єднання співвласників не було викликано необхідністю забезпечення прав громадян, а швидше нагальною потребою перекласти накопичені роками проблеми утримання та обслуговування багатоповерхівок на їх плечі. До того ж, «до самостійного управління спільним майном у багатоповерхових будинках має бути готовим і населення, яке повинне усвідомлювати всю відповідальність за наслідки прийнятих ними спільних рішень. Вони мають бути зваженими, враховувати інтереси всіх без виключення співвласників, оскільки в протилежному випадку можуть становити загрозу праву приватної власності» [250, с. 219].

Європейський Суд акцентує на принципі пропорційності, підкреслюючи, що «втручання <…> має забезпечити «справедливу рівновагу» між вимогами загальних інтересів і вимогами захисту основних прав людини. <…> Має бути розумне співвідношення між засобами, що використовуються, і поставленою метою. З'ясовуючи, чи дотримано цієї вимоги, Суд визнає, що держава має право користуватися широкими межами свободи розсуду як у виборі засобів примусового виконання наказів, так і у з'ясуванні виправданості наслідків такого виконання наказів у світлі загальних інтересів – виконання, що спрямоване на досягнення мети, поставленої даним законом (рішення у справі ««Іммобільяре Саффі» проти Італії» (Immobiliare Saffi v. Italy) [GC] від 28 липня 1999 р., заява № 22774/93, п. 49)» [372].

Чи є в даному випадку пропорційними мета, з якою був прийнятий Закон, і наслідки його виконання? Попри критику у бік зазначеного закону, в цілому він спонукав громадян до активності, ініціативності, відповідальності. Разом з цим, вони взяли на себе і весь тягар утримання належного їм майна, а також ризики, пов'язані з його позбавленням у випадку невиконання рішень загальних зборів ОСББ, навіть у випадку, якщо особа, яка проживає у багатоквартирному будинку, в якому створено ОСББ, не є його членом. Так, відповідно до рішення Миргородського міськрайонного суду Полтавської області від 20 вересня 2017 р. у справі № 541/1499/17 суд задовольнив позов ОСББ до особи, яка проживає у будинку, де створене ОСББ, але не виявила бажання стати його членом, мотивуючи своє рішення тим, що особа, яка є власником приміщення у ж/к, в якому створено ОСББ (асоціацію), зобов'язана здійснювати платежі та внески на утримання і ремонт спільного майна незалежно від членства в об'єднанні (асоціації), а тому за наявності підтверджених витрат на управління, утримання та збереження будинку така сума боргу підлягає стягненню [317].

Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків» від 29 листопада 2001 р. № 2866-III в новій редакції містить ряд негативних положень. З моменту реєстрації ОСББ воно набуває статусу юридичної особи та необхідний обсяг право- та дієздатності. Перед новоствореними ОСББ, серед

іншого, виникають питання реалізації прав співвласників на землю, в тому числі впорядкування документації, пов’язаної із визначенням меж прибудинкової території, оскільки її належне утримання є одним із напрямків забезпечення діяльності ОСББ. Забезпечене на міжнародному рівні право мирно володіти своїм майном (ст. 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [299]) зіштовхується з недосконалістю національного законодавства та заплутаною процедурою процесу оформлення відповідної документації, а частина ОСББ, уникаючи труднощів, навіть не ставлять перед собою завдань щодо визначення меж прибудинкової території, керуючись даними, отриманими ЖКГ, які попередньо обслуговували будинок. Під час оформлення документації, пов’язаної із встановленням меж прибудинкової території доволі часто таку ділянку «урізають», хоча до створення ОСББ мешканці будинку платили за утримання та прибирання території, а отже за інвентарною справою будинку ця територія визначена як прибудинкова.

На нашу думку, прийняттю вищеназваних законів мало передувати проведення активної інформаційної роботи серед населення щодо форм та порядку самоорганізації співвласників багатоквартирних будинків, усестороннє сприяння цьому процесу, що значно полегшило б тягар утримання будинків та забезпечило поступовий перехід багатоквартирних будинків на самостійне обслуговування власниками. В новостворених ОСББ лише створюються підвалини колективної свідомості, і процес буде довготривалим. Вважаємо, оскільки такий механізм переходу до самоврядування вже запущено, органам місцевого самоврядування, громадським організаціям, ініціативним особам, які мають практичний досвід діяльності ОСББ тощо, необхідно організовувати навчальні тренінги для мешканців будинків з метою доведення до них інформації, яка заснована на зарубіжному досвіді подібної самоорганізації з тим, щоб вони знали свої права та могли їх захистити, в тому числі в межах створеної ними юридичної особи. Такі навчання можуть проводитись під час зборів членів ОСББ, що сприятиме подальшому обговоренню та прийняттю найбільш оптимальних для об’єднання рішень.

Узагальнюючи викладене вище, можемо виснувати, що: класична позитивістська парадигма не розглядає право на власність, особливо приватну, як невідчужуване природне право людини; не вбачає у ньому фундаментального чинника людського буття та засади розвитку цивільного права, чинника суспільного розвитку, рівня життя, конкурентоздатності країни тощо, тому ця проблема мала бути вирішеною в чинному ЦК України.

Аналізуючи право на власність з позицій природно-правового підходу, маємо акцентувати на його значимості у становленні людини як повноцінного суб'єкта права, що є нині особливо актуальним для України, тому має бути реальним правом, а не просто декларованим. На противагу підходу, дослідження цієї проблеми крізь призму антропологічно-аксілогічного підходу засвідчує, що «буття-власником» – це невід'ємний модус людського буття, що конституює людину як особистість і реального суб'єкта права. Вирішити проблему реалізації права на власність на засадах ціннісно-смислового виміру верховенства права – обов'язок Української держави. Проте, як засвідчило наше дослідження різних аспектів інституту власності, законодавцем порушено низку підпринципів верховенства права: принципу справедливості, обмеження дискреційних повноважень, принципу правової безпеки і захисту довіри, принципу пропорційності тощо.

Отже, надалі успіх процесу реалізації принципу верховенства права в інституті власності залежить від взаємоузгоджених дій з боку всіх причетних до відносин власності суб'єктів – і суб'єктів владних повноважень державного і місцевого рівня, і громадян. Щоб право набуло необхідного значення, потрібно долати правовий нігілізм, змінювати правосвідомість, усувати недосконаліть, несправедливість, суперечливість законів, особливо тих, що регулюють відносини власності.

3.3. Філософсько-правове осмислення інституту особистих немайнових прав людини в контексті реалізації вимог верховенства права

З позицій сучасного гуманістичного мислення людина є основною цінністю і ядром правової системи [144], [267]. Всі загальнолюдські принципи права «пронизані ідеєю самоцінності та автономії людини», – слушно зауважує А. Колодій [151]. «Норми права нічого не важать, можуть взагалі залишитися лише декларацією, якщо не втілюються в життя у свідомо-вольовій діяльності людей» [45]. Розглядаючи право з позицій некласичної раціональності, застосовуючи феноменологічний, аксіологічний, екзистенціально-персоналістичний підходи, можна побачити, що витоки права в метафізичному духовно-культурному зрізі людської сутності, воно є духовним феноменом, у нього, безумовно духовна сутність. «Підґрунтя права, – стверджував Г.В.Ф. Гегель, – це загалом духовне, а його найближче місце й висхідна точка – це воля, яка вільна; тим то її субстанцію й визначення становить свобода; система права – це царство здійсненої свободи, світ Духа, породжений ним самим» [82. с. 24].

Право як свобода можливе лише в окультуреному духовно розвиненими людьми середовищі, тобто, в середовищі особистостей, оскільки їх суть складає духовне, зазначав М. Бердяєв [38]. М. Братасюк підставно акцентує, що «правореалізація можлива лише як втілення волі, що є духовною силою» [57]. Право поставало як реальність по мірі становлення людини як особистості у масовому масштабі. Звідси витікає, що якнайповніша реалізація прав та свобод людини – це запорука не лише ствердження і вдосконалення самої особистості, а й запорука розвитку самого права, оскільки особистість прагне права, хоче права, здатна його творити, реалізовувати, захищати [25]. Людина – це проєкт, закинутий у майбутнє, писав Ж.-П.Сартр [329]. Реалізовуючи свої невідчужувані права, особистість стверджує своє «я», свою людську гідність, формує себе як активного повноцінного члена суспільства. Поділяємо цілком думку, що «строге право має місце лише там, де кожній людині кредитується

гідність особи» [341, с. 122]. Реалізація права пронизана ціннісним виміром, це «ціннісно-орієнтовані акти людини як суб'єкта права. Через них людина стверджує себе як зріла особистість, повноцінний суб'єкт права, громадянин своєї країни і насамкінець як громадянин Всесвіту, людина, яка несе в собі універсальне, загальнолюдське» [61]. Саме така особистість бере на себе відповідальність за розвиток права, за правопорядок, за долю країни та світу загалом. Така людина визнала себе як самодостатню, зрілу особистість, визнала інших рівноцінними собі, визнала право як підвалину повноцінного людського буття. Виходячи зі сказаного вище, можна зрозуміти, наскільки важливим є інститут немайнових прав людини, які є чи не важливішими від майнових в плані становлення такої зрілої людини-особистості.

О. Кохановська підставно стверджує, що «нині переважна більшість наших співвітчизників переконані, що найбільшою цінністю в світі є особистість кожної окремої людини (особи), тому приділяють колосальну увагу самовдосконаленню, духовному зростанню, а нематеріальне, немайнове, особисте стало важити для людини не менше, а інколи й набагато більше, ніж матеріальне» [164, с. 95-96]. На наше переконання, зміна ціннісних орієнтацій на природні права людини, які є основою її життєдіяльності, стала своєрідним викликом не лише для влади, але й для громадян, які, на жаль, і сьогодні повною мірою не усвідомлюють повноти та значення належних їм немайнових прав, недостатньо використовуючи існуючі правові інструменти їх захисту.

На противагу класичному юридичному позитивізму, де людині відведено меншвартісну роль поряд із державою, яка «видає» їй права засобом закону, в антропологічних концепціях природного права людина володіє природними правами з моменту появи соціуму, проте, як відомо, їх правовому оформленню передував довгий історичний шлях, який супроводжувався численними конфліктами, революціями та війнами. Постійна кривава боротьба за людські права, відстоювання ідеї свободи, рівності, цінності, недоторканості людського життя, висвітлення проблем, пов'язаних з їх утвердженням у працях багатьох мислителів, філософів, юристів тощо, є свідченням, хоча і тернистого, але й

безапеляційного визнання у цивілізованому світі статусу людини як найвищої соціальної цінності.

На відміну від майнових прав, ґенеза особистих немайнових прав як правового явища розпочалася відносно недавно. На території Європи розвиток вчень про особисті немайнові права мав декілька етапів. Його основою стала антропологічна природно-правова філософія Дж. Лока, у якій філософ обґрунтував належність людині особистих немайнових прав, зокрема права на життя, свободу, здоров'я [184].

Обраний Україною шлях інтеграції до європейської спільноти, адаптацію національного законодавства до законодавства Європейського Союзу неможливо уявити без урахування доктрини особистих немайнових прав у правових системах провідних європейських країн (Франції, Італії, Німеччини та ін.), які, попри відмінні історичні шляхи розвитку вчень про особисті немайнові права, стали джерелом формування змісту сучасної доктрини особистих немайнових прав в Європі. Так, плюралістична концепція особистих немайнових прав домінувала у французькій доктрині і охоплювала широке коло конкретних немайнових прав, які потребували охорони. У німецькій правовій доктрині переважала концепція загального особистого немайнового права. Аргументами її прихильників була неможливість охоплення усієї сфери особистого (проявів особистості) окремими особистими немайновими правами та наявність при цьому прогалин у праві. Вагомий вплив на історичне формування охорони особистих немайнових прав мало також римське приватне право [283, с. 187-188].

Сьогодні існує ґрунтовна міжнародна нормативно-правова база щодо забезпечення особистих немайнових прав фізичних осіб, яка поступово стає частиною національного законодавства. Серед найбільш значимих актів: Загальна декларація прав людини 1948 р., якою визнано природний характер прав людини, зокрема ст. 1 Декларації проголошено, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» [104]; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. [209], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. [208], якими встановлено обов'язок держав, які беруть

участь у цьому Пакті, створити умови, необхідні для користування особою своїми економічними, соціальними, культурними, політичними та громадянськими правами, які дозволяють здійснити ідеал вільної людської особи, вільної від страху і нужди; Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1966 р., якою зобов'язано держави-учасниці Конвенції забезпечити всі права людини, проголошені Загальною декларацією прав людини, без будь-якого розрізнення, зокрема розрізнення за ознакою рас, кольору шкіри чи національного походження [207], Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р., якою встановлено гарантії Договірних Сторін забезпечити визначені Конвенцією права, в тому числі за допомогою Європейського Суду з прав людини, який функціонує на постійній основі і слугує контрольним механізмом по дотриманню положень Конвенції [111]. Слід зазначити, що норми Конвенції мають узагальнене формулювання, тому рішення ЄСПЛ мають надзвичайно важливе значення в аспекті конкретизації норм Конвенції. Крім того, «принципові позиції, викладені, зокрема, у так званих «модельних рішеннях» ЄСПЛ, є вирішальними при застосуванні норм Конвенції» [118, с. 307]; Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації у відношенні до жінок 1979 р., за якою держави-сторони беруть на себе обов'язок здійснення політики ліквідації дискримінації щодо жінок [153]; Декларація прав дитини 1959 р., яку було проголошено з метою забезпечення дітям щасливого дитинства та користування передбаченими нею правами і свободами для їхнього особистого блага і блага суспільства [103] та ін.

О. Левченков із застереженням ставиться до впливу міжнародного права, міжнародних інститутів, органів та організацій (міжнародної правової політики) на формування, функціонування, ефективність національного права. На думку автора, «такі процеси реально існують і розвиваються по висхідній лінії та є в цих умовах об'єктивно закономірними. Це проявляється, в тому числі, у формуванні, визначенні змісту й шляхів розвитку правової політики в Україні та ціннісних орієнтирів українського права; здійсненні експертизи проектів найважливіших нормативно-правових актів, що приймаються в державі; фінансуванні та

лобіюванні нормативно-правових актів, які виражають і пропагують західні світоглядні, економічні, політичні, правові та духовні цінності, часто без урахування національно-історичних традицій і підвалин суверенних держав» [179, с. 288]. А. Лазовскі взагалі наголошує та тому, що «ані установчі договори, ані чинне первинне законодавство не передбачають обов'язкового положення, яке проголошувало б верховенство права ЄС над національним правом держав-членів» [176, с. 36-37].

Разом з тим, врахування міжнародного, як теоретичного, так і практичного досвіду значно пришвидшило якісні зміни у цивільному законодавстві України щодо врегулювання правовідносин, об'єктом яких виступають особисті немайнові блага. Безумовно ці зміни були підготовлені відповідними філософсько-світоглядними напрацюваннями, як вітчизняними, так і зарубіжними. Об'єктивний аналіз цієї проблеми неможливий без врахування уявлень про людину, її образів, що були сконструйовані на різних рівнях раціональності. Філософія модерну створила образ людини як вольової та розумної істоти, і він став тим фундаментом, на якому здійснювалося конструювання раціональних законів, кодексів, створювалася модель правової держави, де верховенствує закон як абстрактна схема раціонального суспільного устрою, суспільних інституцій, загалом раціоналістичного суспільства. В праві домінує абстрактний стандартний образ людини, «людини без властивостей» (С. Куцепал) [353, с. 9-10]. Світ, створений класичною раціональністю, це «світ, де панує розум» (Г.В.Ф. Гегель), світ «розумної та самоусвідомлюваної волі». У В. Табачковського подано усереднений образ цієї людини наступним чином: це «… доросла (але не стара), фізично здорова, діяльно активна, характерно одномірна (отже, позбавлена ендотимних засад), етнокультурно нейтральна істота невизначеної (читай – чоловічої) статі» [353, с. 9-10]. Цілком погоджуємося з думкою, що «це дуже абстрактне, дуже далеке від життя бачення людини» [52].

Європейський постмодерн створив нові характеристики мислення та нове трактування людини, що було розвинено філософією права і застосовується в правотворчості та в правозастосуванні. В логоцентрі філософського постмодерну

з’являються наступні категорії та поняття: людина, одиничне, індивідуальність, суб’єктивізм, плюралізм, деконструктивізм, творчість, турбота, інший тощо, які передбачають заперечення ідей цілого, абсолютного, універсального, аналітичних процедур пошуку сенсу тощо, що домінували в мисленні класичної раціональності тощо. «Людина постмодерну відкрита, творча, децентрована, мінлива, динамічна, непередбачувана тощо. Вона проявляє велику увагу до своєї тілесності, є носієм різноманітних стереотипів, формує свій діалог зі світом на основі усвідомлення відмінностей між собою та світом. Вона прагне встановлювати власні «правила гри». Вона не приймає норм та інституцій, які нав’язуються їй. Поняття норма не вживається в постмодерністських поглядах на людину, оскільки вона мислиться анормативною», – зазначається в науковій літературі [54, с. 9-12]. Персоналістична революція, що набула масового масштабу в другій пол. ХХ ст. зумовила ствердження типу людини вільної, для якої «буття-вільним» стало іманентною невід’ємною рисою [96].

Антропоцентризм та суб’єктивність як парадигми мислення стають характерними рисами сучасного права [167]. Людина епохи постмодерну, на противагу раціоцентричній та вольовій і абстрактній істоті модерну, відкрита, творча, децентрована, унікальна, мінлива, динамічна, непередбачена, незавершена, подекуди ірраціональна, анормативна тощо [329], [137], [311], [217]. «Вона проявляє велику увагу до своєї тілесності, якою хоче сама розпоряджатися, є носієм різноманітних стереотипів, формує свій діалог зі світом на основі усвідомлення відмінностей між собою та світом. Вона прагне встановлювати власні «правила гри» тощо» [52]. Ця людина усвідомлює свою відмінність від світу, вона визнає його етно-культурну розмаїтість і стверджує себе, почасти драматично і навіть трагічно, в діалозі із цим складним і строкатим буттям [361], [25], [186]. Право не може не враховувати тих змін, які відбулися із типом людини вільної, йому, щоб не відстати від життя, необхідно «розвиватися з врахуванням нинішніх тенденцій світового розвитку і сучасного образу людини» [52].

Законодавець у ЦК України, враховуючи сучасний образ людини і світу, унікальність, відкритість, глибинність, нескінченність її духовного буття, залишив

відкритим перелік особистих немайнових прав, які можуть належати їй, та закріпив немайнові права, притаманні усім або більшості індивідів, такі як право на життя, свободу, здоров'я, приватність, честь, гідність, ім'я та ін. Частиною 3 статті 270 ЦК України встановлено, що перелік особистих немайнових прав, які встановлені Конституцією України, ЦК України та іншим законом, не є вичерпним [384]. Таким чином, підтримуючи природно-правову концепцію праворозуміння, визнано, що, поруч із загальновизнаними немайновими правами, існують або можуть існувати й інші немайнові права, оскільки людина є «non finito», тобто, незавершеність, які, хоч і не регламентовані законом, але також потребують законодавчого забезпечення.

«Природне право існує поряд з позитивним правом як сукупність вимог, що спричинені об'єктивними умовами життєдіяльності людини, самим життям суспільства. Тому природне право містить такі можливості (права) людини, які зумовлені особливостями її природи (сутності), а також відповідають досягнутому рівню розвитку суспільства» [155]. Не кожен закон є формою права, тобто відображає його ідеї та цінності. Найбільш предметним критерієм правомірності нормативно-правового акта мають бути невід'ємні, невідчужувані права людини. Вони, на думку М. Козюбри, «є тим бар'єром, який в державі <…> не можна подолати на власний розсуд ні законодавчо, ні виконавчо, ні судовою владою» [148, с. 36]. Якщо норми закону не відповідають природним законам, які закладені в серцях людей, це означає, що вони не виконують свого завдання. Саме особисті немайнові права є найбільш цінними для людини, будучи невід'ємними від її сутності, надаючи їй можливості вільно розпоряджатися собою, забезпечувати особисту свободу, життєво важливі умови існування, є гарантією будь-якого незаконного втручання у сферу її індивідуальної життєдіяльності [155, с. 25].

Для людини, яка перебуває у соціальному середовищі категорія свободи є визначальною, вона забезпечується правом. Г.В.Ф. Гегель відзначав, що справжня свобода досягається завдяки визнанню: «Я тільки тоді істинно вільний, якщо й інший також вільний і мною визнається вільним» [366, с. 201]. Свобода людини,

на думку С. Алексєєва, визначається категорією справедливості. Якщо немає справедливості, то не може бути й свободи. Дж. Ролз пояснює, що «кожна особистість має засновану на справедливості недоторканість, яка не може бути порушена навіть процвітаючим суспільством. Із цієї причини справедливість не допускає, щоб втрата свободи одними була виправдана більшими благами інших. Отже, в справедливому суспільстві мають бути встановлені свободи громадян, а права, які гарантуються справедливістю, не мають бути предметом політичної торгівлі або калькуляції політичних інтересів» [219, с. 19-20].

У нашій державі основні цінності природного права втіленні в Конституції України, яка слугує базою галузевого законодавства. Природно-правова концепція, відтворена в Основному законі, «обумовила в якості первинних принципів свободу та невід'ємність, невідчужуваність прав людини, які належать їй від народження» [389]. Зокрема, ст. 3 Конституції України зазначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Стаття 27 Основного Закону визначає, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини [156]. Зазначені положення свідчать про особливе місце особистих немайнових благ фізичної особи в ієрархії соціальних цінностей, спрямованість держави на всебічне забезпечення прав і свобод.

Стаття 15 чинної Конституції України, реагуючи на плюралістичність людського буття, закріплює принцип поваги до багатоманітності суспільного життя в Україні, що викладено в такій редакції: «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної, ідеологічної багатоманітності». Це засвідчує визнання державою цінності індивідуального, унікального. Окрім цього, ст. 23 чинної Конституції України апелює до категорії особистості, а не просто «особи», закріплюючи право кожного громадянина «на вільний розвиток своєї особистості». «Тобто, – підкреслює В. Братасюк, – мовиться про весь спектр *особистісних* характеристик, в т.ч. і екзистенціальних» [52].

Положеннями Розділу 2 Конституції України врегульовано права, свободи та обов'язки людини та громадянина, в тому числі і особисті немайнові права, серед яких: право на життя, охорону здоров'я, безпечне для життя і здоров'я довкілля, свободу та особисту недоторканість, повагу до гідності та честі, вільний вибір місця проживання та інші немайнові права [156]. Закріплення на конституційному рівні досить широкого переліку прав і свобод людини, зокрема особистих немайнових, означає, що держава визнає права і свободи людини, бере на себе певні зобов'язання по створенню сприятливих умов для їх ефективного забезпечення: надавати громадянам справжні можливості для практичної реалізації ними своїх прав і свобод; охороняти права і свободи особи від можливих протиправних посягань [43, с. 363].

Конституційні норми щодо забезпечення реалізації та захисту особистих прав знайшли своє відображення в ЦК України, який загалом відіграв визначальну роль в досягненні особистої свободи людини, побудові життя на основі власної системи її цінностей та життєвих орієнтирів, і яким в основу цивільних відносин, в тому числі і особистих немайнових, було покладено юридичну рівність, вільне волевиявлення та майнову самостійність їх учасників. В сукупності із загальними засадами цивільного законодавства, серед яких неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, справедливість, добросовісність та розумність, тощо, цей закон в цілому втілив природно-правову доктрину, забезпечив «прорив» невідчужуваних антропосоціальних прав людини в українське цивільне законодавство і тим самим підніс на якісно вищий рівень їх державну охорону й захист [287, с. 227]. О. Кохановська звертає увагу, що, «врахувавши традиції українського законотворення, положення міжнародних конвенцій, тенденції суспільного розвитку, досвід демократичних країн, які визначені Конституцією України, законодавець не допускає жодних обмежень щодо можливостей цивільно-правової охорони особистих немайнових відносин» [163, с. 9]. Дійсно, притаманні саме їм особливості мають особисті немайнові права осіб, які мають різний статус у суспільстві, зокрема галузевий. До прикладу, особистими немайновими правами

подружжя є: право на материнство, право на батьківство, право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності, право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї та ін. (Гл. 6 СК України) [333]. До особистих немайнових прав працівників належать: право на справедливі умови праці, право на безпечні та здорові умови праці, право на недоторканість особистого життя і захист персональних даних, право на рівноправність та захист від дискримінації у сфері праці [174, с. 196]. О. Данильченко, досліджуючи особисті немайнові права подружжя, пропонує розглядати їх «з особистими немайновими правами фізичної особи в контексті співвідношення, як ціле і його частина» [102, с. 107]. І. Лагутіна у своєму науковому дослідженні розвинула твердження про те, що «соціальна цінність особистих немайнових трудових прав полягає в тому, що вони та гарантії їх реального здійснення дозволяють забезпечити всебічний розвиток працівника як особистості» [175, с. 6]. Таким чином, попри відмінний галузевий характер цих прав, всі вони своїм корінням сягають цивілістичної площини, забезпечуючи найнеобхідніші потреби людини.

Особистим немайновим правам особи і громадянина у цивілістиці відведено особливе місце. Не применшуючи значення майнових прав, законодавець визнав їх первинними по відношенню до майнових прав (ст. 1 ЦК України), підкреслив значення немайнових прав як невід'ємних від особи-носія цих прав [251, с. 415]. В юридичній літературі особисті немайнові права мають різну класифікацію, однак в ЦК України відбувся їх поділ за спрямованістю або цільовим призначенням на такі, що забезпечують природне існування фізичної особи, серед яких: право на життя; право на медичну допомогу; право на свободу та ін. (Гл. 21 ЦК України), та особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи, зокрема: право на ім'я; право на повагу до гідності та честі; право на індивідуальність та ін. (Гл. 22 ЦК України) [384].

Частина 3 статті 270 ЦК України встановлює, що перелік особистих немайнових прав, які встановлені Конституцією України, цим Кодексом та іншим законом, не є вичерпним. Людина – це незавершеність, а, отже, список

немайнових прав людини має бути відкритим. Оскільки кожна людина – неповторна істота, з притаманним тільки їй особливим внутрішнім світом, то і особисті немайнові потреби у неї можуть виникати абсолютно різні. «Законодавець, визнаючи необмежену множинність особистих немайнових прав, прийнявши їх під свою охорону та забезпечивши захист, фактично відмовляється від теорії октройованих («дарованих») прав, які надані особі доброю волею держави чи законодавця, і визнає їхній природний характер» [384]. Підтверджує вищенаведену норму і Конституційний Суд України у справі № 1-9/2012 від 20 січня 2012 р., зазначаючи що неможливо визначити абсолютно всі види поведінки фізичної особи у сферах особистого та сімейного життя, оскільки особисті та сімейні права є частиною природних прав людини, які не є вичерпними і реалізуються в різноманітних і динамічних відносинах майнового та немайнового характеру, стосунках, явищах, подіях тощо [316].

На противагу радянському законодавству, в якому немайновим правам не надавалось особливої уваги, захист прав, які навіть не встановлені законом, але відповідають основним принципам права, є показником антропоцентричного, гуманістичного спрямування вітчизняного законодавства, його відповідності сучасному типу людини та міжнародно-правовим підходам до захисту всіх немайнових прав, які тільки можуть належати людині. Так, одним із завдань Ради Європи є приділення у своїй роботі уваги не лише захисту прав і свобод, які вже давно визнані, але й удосконалювати такий захист, поширювати його на інші права. Україна, як член міжнародного та європейського співтовариства зобов’язана додержуватися загальноприйнятих міжнародних принципів у галузі прав людини, що закріплені у ратифікованих нею міжнародних актах [222, с. 447].

Щодо кількісного виміру належних людині немайнових прав серед науковців існують різні позиції. Так, на думку М. Апранич, «належне регулювання особистих немайнових відносин передбачає наділення управомоченої особи тільки одним суб’єктивним правом, відповідно до якого управомочена особа наділена можливістю, крім випадків, встановлених законом, вимагати від усіх оточуючих осіб такого утримання від будь-яких дій, що

забезпечує їй свободу визначення власної поведінки у немайновій сфері, не спрямованій на будь-які матеріальні або нематеріальні блага. Це суб'єктивне право може бути визначене як право особистої свободи» [23, с. 4] Р. Стефанчук, зважаючи на неоднозначні позиції щодо розуміння кількісного складу особистих немайнових прав, умовно характеризує їх як моністичну та плюралістичну концепції. Підтримуючи плюралістичну концепцію, «правильним вважає законодавчий підхід, відповідно до якого нормативна база щодо особистих немайнових прав передбачає широкий каталог конкретних особистих немайнових прав фізичних осіб, чим здійснює їх позитивну регламентацію та створює реальну можливість охорони особистого немайнового інтересу фізичних осіб, не конкретизуючи їх в певне суб'єктивне цивільне право» [348, с. 117].

Частково погоджуючись з тим, що множинність та різноманітність особистих немайнових прав є складовою особистої свободи людини, однак зауважимо, що для охорони належних людині немайнових благ це поняття доволі широке, і потребує детальної регламентації позитивним правом [260, с. 238]. Для прикладу, похідними від права на життя є право на усунення небезпеки, яка загрожує життю і здоров'ю, право на охорону здоров'я, право на медичну допомогу, тощо (оскільки нездійснення або порушення цих прав може привести до втрати життя). Детальна регламентація не тільки права на життя, але й прав, похідних від нього, дозволяє чітко визначити обсяг правомочностей щодо здійснення права, а також відповідальність за його порушення. Чітка поінформованість щодо змісту права та обсягу відповідальності за його порушення дозволяє особі-носію немайнового права здійснювати його в повній мірі, зменшує кількість порушень права з боку інших осіб, допомагає органам, в чиї обов'язки входить захист конкретного права, захистити його в повному обсязі, зменшує можливість зловживання з їх сторони. Так, ч. 5 ст. 284 ЦК України «Право на медичну допомогу» встановлено, що у невідкладних випадках, за наявності реальної загрози життю фізичної особи, медична допомога надається без згоди фізичної особи або батьків (усиновлювачів), опікуна, піклувальника. Наявність даної норми виключає відмову лікаря надати медичну допомогу у разі

настання реальної загрози життю фізичної особи, навіть якщо сама особа не бажає допомоги. Таким чином, конкретна норма виключає можливість вибору для особи, в обов'язки якої входить надання медичної допомоги, надавати чи не надавати допомогу. Зазначена норма робить акцент на особливій цінності життя не лише для конкретної людини, але й для всього суспільства, забезпечуючи його збереження навіть проти волі самого носія даного права.

Необхідно звернути увагу на особливості права на життя вагітної жінки, оскільки під час вагітності її організм підтримує життєдіяльність ембріона, який також є живим організмом і потребує захисту. На міжнародному рівні питання збереження життя ненародженої дитини вирішується неоднозначно. Так, Американською конвенцією про права людини закріплено, що кожна людина має право на повагу до його життя. Це право охороняється законом, в цілому – з моменту зачаття [19]. У преамбулі до Декларації прав дитини встановлено, що, беручи до уваги, що дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, зокрема належного правового захисту, до і після народження [103]. Оскільки ембріон знаходиться в організмі жінки, здійснюючи вибір між його життям і здоров'ям та життям жінки, пріоритет надається саме їй, як вже народженій істоті. В. Кожан здійснив аналіз справи Paton v. the United Kingdom, де Європейська Комісія з прав людини постановила, що аборт на 10-тижневому терміні в інтересах захисту фізичного і психічного здоров'я вагітної жінки відповідно до британського законодавства не суперечить ст. 2. Встановлено, що ст. 2 не визнає абсолютного права ненародженої дитини на життя. Інакше «життя плода розглядалося б як більш висока цінність, ніж життя вагітної матері». Автор констатує, що «на міжнародному рівні ненароджена дитина не підпадає під захист» [144]. До того ж, у нормативних актах багатьох країн передбачено положення, якими дозволяється переривання вагітності у випадках існування медично підтверджених вад здоров'я або загрози життю плоду. Остаточне рішення щодо аборту або збереження плоду є елементом реалізації жінкою права на приватне життя. Наприклад, Законом Республіки Польща про планування сім'ї (ст. 4) встановлено, що аборт може бути проведений

лише лікарем у випадку коли: вагітність загрожує життю чи здоров'ю матері; передпологові дослідження чи інші медичні висновки вказують на високий ризик того, що плід будо серйозно та невідворотно вражений чи страждатиме на невиліковне захворювання, що є небезпечним для життя <…> аборт може бути проведений до того часу, коли плід здатен вижити за межами тіла матері. У рішенні Європейського Суду від 26 травня 2011 р. у справі «P.P. проти Польші» (Заява № 27617/04), Суд визнав заяву прийнятною, визнавши таким чином поведінку польських лікарів, які затягували отримання вагітною жінкою, щодо плоду якої існувала ймовірність вад розвитку, доступу до проведення генетичної експертизи, такою, що створювала перешкоди під час реалізації жінкою права на приватне життя [344].

У цивільному праві особисті немайнові права визначаються як «міра можливої поведінки управомоченої особи щодо невіддільних від її особистості абсолютних благ немайнового характеру, які позбавлені економічного змісту і надають людині можливість за своїм розсудом, без втручання інших осіб, визначати свою поведінку в сфері особистого життя» [382]. ЦК України (ст. 269) особисті немайнові права розкриваються як такі, що належать кожній фізичній особі від народження або за законом, тісно пов'язані з нею, не мають економічного змісту. Фізична особа володіє ними довічно.

«Краще зрозуміти природу особистих немайнових прав дозволяють характерні для них властивості, ознаки, серед яких особистісність, немайновість, об'єктом цих прав виступає особисте немайнове або інше нематеріальне благо, цілеспрямування на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних чи соціальних потреб» [348]; «зазначеними правами особа володіє довічно» [301, с. 200]. Особистісність, як ознака немайнових прав, проявляється у тісному зв'язку цих прав з фізичною особою (ч. 3 ст. 269 ЦК України) [384]. Від них не можна відмовитись або бути позбавленим цих прав. Р. Стефанчук, характеризуючи дану ознаку, зауважує, що вона проявляється «не стільки в їх тісному (як зазначено у ЦК України), скільки в їх нерозривному зв'язку із особою носієм» [348, с. 122]. Справді, словосполучення «тісно пов'язані», застосоване

Кодексом, робить можливим від'єднання людини від визначеного немайнового права. Терміни «невід'ємні», «нерозривні» навпаки вказують на єдність людини і належного їй немайнового права, неможливість позбавлення людини цього права без втрати її цілісності (в залежності від права – фізіологічної, моральної, духовної та ін.). Ця ознака розкриває особливий характер особистих немайнових прав, який проявляється не лише у неможливості позбавлення їх з боку інших осіб, але й у неможливості особи відмовитися від свого немайнового права. Зазначену позицію бачимо і у В. Кожана, який розкриває «основоположне немайнове право – право на життя – як природну, *невід'ємну* від особистості можливість життєдіяльності людини в аспекті фізичному, моральному, духовному та соціальному, яка протікає в часі» [144, с. 105-106].

Немайновість особистого немайнового права проявляється у позбавленні його економічного змісту, неможливості його точної оцінки; для даного права є нехарактерним оплатність, в процесі реалізації особою права відсутнє зустрічне матеріальне задоволення з боку інших осіб. Особливість об'єкта особистих немайнових прав полягає в тому, що ними виступають блага, які втілені в самій особистості – свобода, індивідуальність, життя, здоров'я, повага, ім'я та ін.

«Цілеспрямування на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних чи соціальних потреб, будучи ознакою особистого немайнового права, розкриває дух вказаної категорії прав, їх аксіологію. За допомогою цієї ознаки права набувають ціннісного орієнтиру, тобто спрямованості на забезпечення свого внутрішнього духовного світу» [348, с. 125].

С. Сліпченко, досліджуючи процес розвитку вчень про особисті немайнові права, звертає увагу на гнучкість сприйняття їх правової природи, яка пов'язана, в тому числі зі зміною уявлень про цивільний обіг. У характеристиці досліджуваних автором етапів розвитку вчень про особисті немайнові права в країнах Європи автор звертає увагу на сучасне розширення меж розуміння цього правового явища, що знаходить прояв у тому, що за змістом особисті права не зводяться тільки до можливості використання засобів захисту особистого інтересу, а й надають уповноваженій особі ряд позитивних поведінкових

можливостей, пов’язаних з використанням об’єкта. Звертається увага на зростання майнового значення нематеріальних благ, які традиційно вважалися особистими немайновими; активно обговорюються тенденції до відмови від безумовної та категоричної характеристики прав на особисті немайнові об’єкти як виключно немайнові та невіддільні від особи-носія [338, с. 242].

У наведених дослідником прикладах рішень Європейського Суду з прав людини, які на практиці підтверджують тенденцію до зміни у європейському просторі правової природи особистих немайнових прав, звертає на себе особливу увагу рішення у справі Знаменська проти Росії (2 червня 2005 р.). Згідно обставин справи у заявниці народилась мертва дитина. У свідоцтві про смерть дитини було вказано по-батькові від імені її бувшого чоловіка З., щодо якого ще діяла презумпція батьківства. Жінка вказувала, що батьком дитини є Г., однак вони не можуть подати спільної заяви про запис дитини як дитини Г., оскільки він знаходиться у місцях позбавлення волі. Національні суди дійшли висновку, що мертвонароджена дитина не набуває цивільних прав, у тому числі права на ім’я, і припинили провадження у справі. Ситуація ускладнилась також тим, що З., а потім і Г. померли. У своїй оцінці Європейський Суд відмітив, що у даній справі основною проблемою була неможливість для заявника отримати офіційні документи, де батьком дитини був би вказаний біологічний батько дитини. Суд дійшовши висновку, що своєю відмовою національні суди порушили право на особисте та сімейне життя заявника, разом з тим, хоч і опосередковано, визнали право мертвонародженої дитини, у якої не виникла правоздатність, мати ім’я, а також право на його зміну [3]. Такий підхід Європейського Суду розширює уявлення про особисті немайнові права як такі, що можуть існувати без особи-носія даного права (якщо врахувати, що за ЦК України (ч. 1 ст. 269) особисті немайнові права належать кожній особі від народження або за законом), або ж до визнання у певних випадках права ненародженої особи мати деякі особисті немайнові права, які, навіть у випадку народження мертвою, існуватимуть довічно.

Згідно ст. 271 ЦК України зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя. Наприклад зміст права на повагу до людини, яка померла, (ст. 298 ЦК України) становить можливість близьких родичів померлого вимагати від усіх і кожного шанобливого ставлення до нього та його могили. У разі глуму над тілом людини, яка померла, або над місцем її поховання члени її сім'ї, близькі родичі мають право на відшкодування майнової та моральної шкоди. Моральна шкода, на відміну від матеріальної виявляється «у вигляді негативних емоцій, спектр переживань яких у кожної особи індивідуальний» [252, с. 183]. Оскільки повага базується на толерантності, рівності прав і свобод, вимагає чуйності, доброзичливості, ввічливості зі сторони оточуючих, будь-яке зневажання людини знижує оцінку її почуття гідності. У приведеному прикладі сама людина, в силу свого стану, не може відчувати фізичних та моральних страждань. Разом з тим, у її близьких родичів, залежно від їх індивідуальності, порушення даного права викликає негативні емоції, біль та страждання. Тому право на повагу до людини, яка померла, належить саме близьким родичам померлого. Визначення даного права на законодавчому рівні виражає його гуманістичний зміст, засудження байдужості, нечулості, вказує на піклування про людину не тільки під час її біологічного життя, але й після смерті.

Положення ЦК України розраховані на розвинуте суспільство з високим рівнем правової свідомості і правової культури, твердою життєвою позицією, бережливе ставлення до особистих немайнових благ, а особливо до життя, як найбільших правових цінностей. В іншому випадку, право може послугувати на шкоду самій особі. Наприклад, своєрідним антиподом права на життя є право на смерть (суїцид). Законодавець не передбачив відповідальності особи - носія права на життя у випадку вчинення нею суїциду – дій, які можуть призвести до втрати немайнового блага. Навіть, зважаючи на складні життєві обставини, які можуть викликати подібні дії особи, позбавлення нею свого життя може свідчити про низькій опір людини життєвим обставинам, байдужість оточуючих до проблем тих, хто знаходиться поруч. Суїцид суперечить природі людини, моралі та релігії.

Він є знеціненням особою безцінного дару, даного їй Богом та природою, найвищим проявом несвободи людини. С. К'єркегор наголошує, що, пізнаючи несвободу, людина потрапляє в полон або страху перед добром, або страху перед злом. І коли вона усвідомлює такий свій стан, її охоплює відчай. Відчай не є тою хворобою, від якої можна померти, але, на думку філософа, це саме та хвороба, що є шляхом до смерті, і у цього шляху немає кінця навіть після фізичної смерті. Втеча від власного Я навіть через суїцид не звільняє людини від самої себе, але кидає в безодню несвободи та зла [327].

Відповідно до ст. 27 Конституції України, ніхто не може бути свавільно позбавлений життя [156]. Відсутність у національному законодавстві вичерпного переліку немайнових прав, які можуть належати особі, припускає можливість особи мати право на самогубство, чому сприяє й відсутність у національному законодавстві відповідальності за вчинення людиною замаху на власне життя.

Ще одним способом реалізації права людини на смерть є легалізоване у ряді країн, таких як Франція, Канада, Голандія, Швейцарія позбавлення життя іншої людини на її прохання (евтаназія, ортаназія, САЛ). Л. Удовика звертає увагу, що явище евтаназії викликає питання щодо правомірності терміну «право на смерть» [360, с. 46]. Позбавлення людини життя у такий спосіб, можливо, є вищим ступенем прояву гуманізму, милосердя, оскільки позбавляє людину страждань і дає можливість гідно померти. Однак, психологічне підґрунтя даної проблеми розкриває і шлях до її вирішення – своєчасна психологічна допомога людині, яка опинилася у важкій ситуації. А це робота близьких до неї людей і суспільства в цілому. Папа Франциск, коментуючи смерть сімнадцятирічної голландської дівчини Ноа Потховен, яка обрала так звану «солодку смерть», назвав евтаназію та асистоване самогубство поразкою для всіх. «Відповідь, до якої покликані всі ми», зазначив Папа, «полягає в тому, щоб ніколи не залишати того, хто страждає, не здаватися, але заопікуватися і любити, щоби повернути надію» [231].

«Сучасна переоцінка суспільних цінностей і пріоритетів змушує переосмислити питання співвідношення життя та смерті, а також місця людини та її внутрішніх духовних благ у системі соціальних цінностей. Внаслідок таких змін

майже у всіх європейських країнах домінує філософія непорушності прав та основних свобод людини, а також недоторканості її життя» [350, с. 392].

Ч. 1 ст. 281 ЦК України забороняється прохання фізичної особи про припинення її життя. А, відповідно до ст. 52 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» медичні працівники зобов'язані надавати медичну допомогу у повному обсязі пацієнту, який знаходиться в невідкладному стані [235]. Законодавчий підхід є виправданим і таким, що не суперечить моралі нашого суспільства та християнським засадам прав людини. Однак, визнаючи людське життя найвищою цінністю, і держава, і суспільство, і кожна особа повинні створити умови для його збереження за будь-яких обставин.

Ствердження принципу верховенства права при здійсненні особистих немайнових прав передбачає застосування таких його засобів, як справедливість, рівність, свобода, тому що саме вони гарантують реальну можливість здійснення права, прояв ініціативи і вільний вибір поведінки особою, якій належить немайнове право, свободу людини, визначають її пріоритет над державою, чітке визначення кола повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, підзвітність та підконтрольність суспільству. С. Погребняк, співставляючи положення, що є основою принципу верховенства права за визначенням А. Дайсі, а саме – відсутність у державної влади широких дискреційних повноважень; додержання юридичної рівності усіх громадян перед законом у межах єдиної, загальної системи юрисдикції; забезпечення прав людини у судовому порядку – з українськими реаліями, відзначив, що «основні ідеї класичного варіанту концепції верховенства права втілено в Конституції України, а саме – органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19); громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24); права і свободи людини і громадянина захищаються судом, а юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір (ст. ст. 55 і 124)» [278, с. 28].

Оскільки особа здійснює особисті немайнові права самостійно (крім випадків, коли вона за віком або станом здоров'я не може самостійно їх здійснювати), вільно і на власний розсуд, застосовуючи визначення А. Дайсі до положень ЦК України, зазначимо, що в немайнових правовідносинах повноваження органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування зводяться до забезпечення здійснення управомоченою особою належних їй немайнових прав (ч. 1. ст. 273 Кодексу). Крім того, фізична особа має право вимагати від посадових і службових осіб вчинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення нею особистих немайнових прав (ч. 2 ст. 272 Кодексу) [384]. Для виконання визначених законом повноважень відповідними органами мають бути передбачені спеціальні процедури та правила, необхідні для забезпечення здійснення фізичною особою її особистих немайнових прав [262, с. 120]. Наприклад реалізація особою, яка досягла чотирнадцятирічного віку, права на зміну свого прізвища та ім'я відбувається у відповідному відділі РАЦСу у порядку, передбаченому Постановою КМУ від 11 липня 2007 р. № 915 «Про затвердження Порядку розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи» [291], з урахуванням вимог ЦК України.

Зміст ст. 1 ЦК України розкриває основні принципи, які є визначальними у характеристиці цивільно-правових відносин, в тому числі і особистих немайнових. Такими принципами є юридична рівність всіх учасників цих відносин, їх вільне волевиявлення, майнова самостійність. Отже, не зважаючи на різний соціальний статус суб'єктів права, цивільним законом закріплено їх формальну рівність між собою та перед законом. «Формальна рівність передбачає рівну міру прав і обов'язків у всіх громадян, однаковий для всіх простір соціальної свободи. Міжсуб'єктні домовленості, на яких тримається багато видів суспільних відносин у сучасній державі з розвинутою правовою культурою, будується на рівновазі ціннісних, у тому числі юридичних, статусів її учасників» [178].

Встановлення формальної рівності є основною ознакою формальної визначеності права. ««Формалізм» права не означає стирання всіх розходжень між людьми. Зрівнюючи усіх за формальним принципом, право, не вимагаючи примусового самовдосконалення чи проявів духовної і соціальної свободи, виявляється умовою реалізації людських здібностей саме тим, що віддає їх реалізацію на особистий розсуд громадян. У цьому розумінні формальна рівність виступає гарантом людської унікальності» [366, с. 203]. Однак, у державі з низьким рівнем правової культури вона практично поглинається фактичною нерівністю. Найбільш масштабно нерівність проявляється у відносинах, де об'єктом виступають немайнові блага, особливо життя, і, безпосередньо пов'язане з ним, здоров'я. На фоні загального оголошення Конституцією України життя і здоров'я найвищими цінностями, ситуація в Україні є катастрофічною. Вираз «безкарність породжує вседозволеність» якнайяскравіше характеризує сьогодення. Ланцюг безвідповідальності, який починається з безкарності за незаконне збагачення (в тому числі за хабарництво), завершується можливістю відкупу від відповідальності за будь-яке порушення, що є грубим порушенням вимог верховенства права.

В медичній сфері, де життя і здоров'я людини залежить від моральних і професійних якостей медичних працівників, їх відсутність призводить до незворотних процесів. Життя людини для багатьох медичних працівників не становить ніякої цінності, оскільки є об'єктом доволі прибуткового бізнесу. Враховуючи загальну бідність, неплатоспроможність українського населення, доходимо висновку, що наслідком такого «бізнесу» буде приречення людини до хвороби або смерті, (не зважаючи на закріплення ч. 3 ст. 49 Конституції України права на безоплатну медичну допомогу у комунальних та державних закладах охорони здоров'я). З іншого боку і самі пацієнти, сподіваючись отримати швидку і кваліфіковану медичну допомогу, дають хабарі у якості плати за послуги лікаря. Для практичної реалізації прав людина має вивести їх у своїй свідомості з категорії абстрактної у категорію реальну, позаяк знання прав не завжди означає їх реальне здійснення та захист.

І. Покровський відзначав, що «людина вже від моменту своєї появи на світ набуває природне право на захист цих благ, вони складають його природжені права, jura connata, права, які витікають із самої якості людини як особистості» [280]. Сама держава, керуючись правом, має забезпечити реальну (фактичну) гарантованість прав і свобод людини та громадянина. Адже декларативне проголошення прав і свобод людини не можна розглядати як гарантії [90, с. 86]. Під реальними гарантіями слід розуміти здатність економічної, політичної та правової систем суспільства найповнішим чином забезпечити інтереси та потреби суб'єктів права, створити передумови творчої, вільної та ініціативної діяльності. «Найсуттєвішими серед гарантій є «юридичні» гарантії, які, будучи забезпеченими засобами правового впливу, створюють фундаментальну базу для захищеності суб'єктивних прав» [349, с. 54].

Закріплення на конституційному рівні основних засад захисту прав і свобод створює обов'язок для державних органів щодо забезпечення такого захисту. Виходячи із вітчизняної практики захисту особистих немайнових прав у суді, слід звернути увагу на невеликий відсоток звернень у випадку порушення немайнових прав фізичних осіб у порівнянні із зверненнями, які стосуються порушень, наприклад, майнових прав. Причини такої ситуації можуть бути різні. Однією із них є низька ефективність вітчизняної судової системи захисту немайнових прав. Підтримуємо думку М. Братасюк, що «під філософію захисту прав людини необхідно підвести нові світоглядно філософські, юснатуралістичні засади, відмовившись від легістських, оскільки в сучасній Україні легістська доктрина ще достатньо живуча, особливо в правозахисній діяльності, хоча її принципи та цінності, як дежавоцентричні по суті, є несумісними з демократичними цінностями» [58, с. 15].

Крім того, слід звернути увагу на особливості об'єктів майнових та немайнових правовідносин. У майнових правовідносинах об'єктом виступає майно – речі матеріального світу, майнові права та обов'язки. Вони є цілком відчутними, їх втрата або набуття – реальними. Немайнові блага позбавлені економічного змісту і перебувають у морально-ціннісній площині, рівень

страждання особи у випадку їх порушення залежить від морального розвитку індивіда, самоповаги, усвідомлення власної гідності. Пунктом 4 Постанови пленуму Верховного Суду України № 1 від 27 лютого 2009 р. «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» розкривається поняття гідності як визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності [286].

Відсутність у багатьох індивідів визнання своєї унікальності, самоцінності, неповторності унеможливлює активні дії носія немайнового блага щодо їх охорони і, у випадку порушення з боку інших осіб, захисту. Усвідомленню належних особі немайнових благ перешкоджають також особливості людської природи. Як зазначає американський філософ Дж. Лакс, «ідея єдиної природи людини, яка об'єднує усіх нас, має бути доповнена концепцією множинності людської природи. <…> Люди дійсно відрізняються у значній мірі у своїх почуттях, цінностях, діяльностях. Звершення, які виражають їх життя, не лише різняться у залежності від суспільства, епохи, але крім того і від індивіда» [177].

Попри незначну активність суспільства у напрямку відстоювання особистих немайнових прав, зростаюча кількість їх порушень, на засадничому рівні відбулося унормування особистих немайнових правовідносин, чим наша держава засвідчила своє гуманістичне спрямування, впровадження загальноєвропейських стандартів прав людини у приватній сфері, визнання особливого місця особистих немайнових благ фізичної особи в ієрархії соціальних цінностей. Ініціатива індивіда при здійсненні особистих немайнових прав, проявлена у активних або пасивних діях, виявляє його унікальність, і гарантом цієї унікальності якраз виступає забезпечена на рівні цивільного законодавства формальна рівність.

Особливістю об'єкта зазначених прав є те, що ним виступають цінні для людини блага, втілені в ній самій – свобода, індивідуальність, життя, здоров'я, повага, гідність, честь та ін. Спрямування особистих немайнових прав на задоволення найбільш значимих для людини потреб, пов'язаних з її фізичним існуванням та соціальним буттям розкриває їх аксіологічний зміст, визначає

фундаментальний характер цих прав. П. Рабінович зазначає, що «основоположна фундаментальність прав людини полягає в тому, що вони слугують базою, основою, підвалиною забезпечення існування та розвитку людини і в природі, і в суспільстві. Без таких прав, без їх використання існування і розвиток людини є неможливими» [308, с. 117].

Здійснення особистих немайнових прав передбачає позитивні або негативні дії з боку особи-носія права, причому доволі часто несвідомі. У випадку порушення права з боку інших осіб, нерідко від її психоемоційного та інтелектуального здоров'я, правосвідомості залежить усвідомлення того, що немайнове право порушене і потребує захисту. Блага, як матеріальні, так і немайнові, будучи або ні по своїй суті цінними, набувають ціннісного змісту завдяки системі цінностей людини, яка наділяє їх цим змістом, внаслідок чого у людини з'являється потреба їх захисту у випадку порушення. На відміну від кримінальної відповідальності, підставою виникнення якої є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК України (п. 1 ст. 2 КК України) [168], а звільнення від неї у передбачених законом випадках здійснюється судом (п. 1 ст. 286 КПК України) [169], можливий захист у суді особистого немайнового права, за загальним правилом, залежить від активних дій самої особи, немайнове право якої порушене. Диспозитивність методу цивільного права передбачає можливість дій на власний розсуд, прояв ініціативи, в тому числі щодо захисту свого порушеного права, чим засвідчується повага до приватності, автономії людини. Оскільки особа сама визначає межі своєї поведінки у сфері приватного життя, на її розсуд залишено й право захищати особисте немайнове право або ні. Так О. Грищук відмічає, що «усвідомлення людиною своєї гідності включає в себе інтелектуальний, емоційний та вольовий моменти. Воно ґрунтується на самооцінці людини та проявляється в усвідомленні та почутті власної гідності як людини, особистості, як представника тієї чи іншої спільноти, соціальної групи. Включення вольових моментів пояснює явище самовиховання і саморегулювання, прагнення до ідеалу та саморозвитку» [95].

Не менш важливою є роль держави у формуванні у особистості ціннісного ставлення до себе, суспільства і держави в цілому. Так, ефективність застосування положень ЦК України, які регулюють особисті немайнові правовідносини залежить не лише від рівня правосвідомості та правової культури учасників правовідносин, усвідомлення цінності особистих немайнових благ, які є їх об'єктом. Держава має не декларативно, а цілком реально забезпечувати гарантовані Конституцією України невідчужуваність та непорушність прав і свобод людини [240, с. 245].

Крім того, що всі учасники правовідносин повинні утримуватися від порушення прав інших осіб, вони не повинні бути байдужими до порушень прав іншими особами. Як слушно зазначає А. Мучник, «пристрасний захист прав іншої людини – найбільша гарантія захисту своїх прав» [218, с. 450]. Щоденно, перебуваючи у взаємовідносинах один з одним, люди відчувають конфлікт інтересів. І потрібно мати дійсно високий рівень правової свідомості, щоб власні інтереси взаємоузгодити з інтересами інших. «Насильницький же спосіб вирішення конфлікту обирається саме через низький рівень правосвідомості і відповідний культурний фактор» [357, с. 44].

Аналіз українських реалій свідчить про масові порушення немайнових прав людини як з боку владних структур (особливо судових), так і з боку населення. Це і намагання у будь-який спосіб обійти недосконалий закон, його нівелювання, зловживання правом, що призводить до приниження гідності, честі, заперечення індивідуальності людини, обмеження свободи, тощо.

На жаль, не зважаючи на великі наукові напрацювання у сфері вивчення цивільного права, дана галузь потребує подальшого розвитку філософського світогляду. Лише зміна позитивістських державоцентричних засад на гуманістичні юснатуралістичні може стрияти утвердженню принципу верховенства права у приватній сфері. Тлумачення права як закону не узгоджується з положеннями норм, які закріплюють невідчужувані права людини. Низька якість життя суспільства свідчить про доволі серйозне нівелювання права в нашому суспільстві, розрив зв'язку нормативно-правових актів і реального

життя. Право є ніщо, якщо його положення не знаходять своєї реалізації в діяльності людей, в суспільних відносинах. Не можна зрозуміти право, якщо абстрагуватися від механізму його реалізації в житті суспільства [66].

Закріплені Конституцією України, ЦК України юридичні гарантії забезпечення особистих немайнових прав людини мають декларативний характер. Однією із причин ускладнення практичної реалізації людиною її прав є «засміченість» нормативних актів, їх неоднозначність, і, як наслідок, ускладнення сприйняття пересічною людиною змісту їх положень. З одного боку апатія, низький рівень правової свідомості, правової культури, відсутність почуття власної гідності та байдужість людей, а з іншого боку відсутність у влади бажання подолати правовий нігілізм, який проник у всі сфери життя. На відсутність у нас справжнього почуття гідності звертав увагу А. Довженко. Він зазначав, що «поняття особистої свободи існує в нас як щось індивідуалістичне, анархічне, як поняття волі (звідси індивідуалізм і отаманство), а не як народно-державне розуміння <...> свободи, як усвідомлення необхідності» [93]. Ситуація, звісно, змінюється, проте для цього необхідний час.

Поява в нинішній Україні людини-особистості з розвиненим почуттям гідності в масовому масштабі, людини, яка хоче поваги до себе та своїх невідчужуваних прав, проголошення Конституцією України вимоги щодо верховенства права, гарантій прав і свобод людини, орієнтація на загальнолюдські цінності та стандарти права Європейського Союзу зобов'язують нашу державу до безумовного дотримання невід'ємних прав і свобод людини.

Використання антропологічного, аксіологічного, інтегративного підходів в дослідженні інституту немайнових прав дало можливість зробити висновок, що в умовах появи українця як нового соціального типу людини проблема його особистих немайнових прав набуває особливої ваги, оскільки реалізація саме цих прав зумовлює становлення повноцінного, зрілого особистого «я», від якого, в кінцевому підсумку залежить благополуччя країни, правовий розвиток загалом, конкурентоздатність України, її національна безпека тощо. Право має адекватно реагувати на філософію сучасної людини, інакше вона не буде його

«привласнювати, не зробить його «своїм». Держава повинна прагнути до неухильного підвищення рівня захисту особистих немайнових прав, які є вищими від будь-якого закону чи іншого акту держави. Донині в Україні існує хибна позиція, що склалася під впливом державоцентристської парадигми, що держава надає особі права та визначає їхній обсяг. Стосовно особистих немайнових прав необхідне переосмислення даної проблеми, оскільки особисті немайнові права є природними, і повинні належати особі в силу факту її існування. Дані права здійснюються особою в приватній сфері, тому вона сама визначає для себе обсяг особистих немайнових прав, а держава повинна лише надати їй можливості для їх реалізації.

3.4. Договірне право як форма ствердження верховенства права: інтегративний підхід

Досягненню правом свого істинного призначення передує створення суспільства індивідів, готових задля задоволення приватних потреб до взаємоузгодження власних інтересів з інтересами інших, що відбувається, найперше, за посередництвом домовленостей, договорів. Цивільно-правові відносини є особливим зв'язком осіб, за допомогою якого вони, різні за суттю, здатні досягати кожен своєї мети з мінімально можливими обмеженнями.

«Відповідно до доктрини природного права цивільно-правові відносини існують об'єктивно. Всі вони мають такий природний генний код, як юридична рівність учасників, їх вільне волевиявлення та майнова самостійність. У зв'язку з тим, що характер цих відносин є природним, а не таким, що залежить від волі законодавця, завдання останнього полягає лише в пізнанні суті цих відносин і встановленні адекватного їх регулювання» [296, с. 94]. С. Алексєєв цивільні кодекси Нового часу назвав «законодавчими документами, в яких реалізувалися нормативні узагальнення, основоположні принципи і основи права – носії досягнень правової культури» [16, с. 6-7]. Особливу увагу автор звертає на реалізацію засобом системних цивільних законів культури приватного права, яка за допомогою нормативних узагальнень цивільних кодексів розкрила свою

сутність та історичне призначення у двох основних якостях – в якості вихідної основи («духу») вільного демократичного суспільства – обителі істинної і забезпеченої свободи людини, юридичної автономії, диспозитивності, правових засад, без яких ніяка дійсна демократія і ніякий цивілізований ринок відбутись не можуть в принципі, за самою своєю суттю; та у вигляді інтелектуальних побудов, механізмів і конструкцій високого порядку [16, с. 6-7].

Професор Віденського університету Франц фон Целлер – один із авторів австрійського кодексу, не розглядав природне право як статику, догму, а намагався досягти розумного компромісу між вимогами природного права та австрійською реальністю. В обґрунтуванні до остаточного варіанта кодексу, представленого у 1808 році Францу I він зазначив: «Закон ґрунтується на всесвітніх і вічних принципах розуму і справедливості. <…> Тому більшість норм цивільних кодексів цивілізованих народів збігаються. <…> Але зараз прийшов час, коли кожній державі потрібні її власні закони, які відповідають її особливим умовам» [380, с. 245].

З позицій інтегративної юриспруденції позитивне право загалом є тим нормативно-цінісним регулятором, властивості якого прямо відповідають соціальним потребам, які випливають із необхідності розкрити створюваний, творчий потенціал свободи і одночасно – ліквідувати негативні сторони «постійного антагонізму». <…> Визначна роль позитивного права – не в смислі обмеження, лімітації свободи, а в смислі надання їй необхідної якості, при якій простір для людської активності узгоджується з розумом, духовними цінностями і – що не менш важливо – з активністю всіх інших людей, всієї людської співдружності [367, с. 106].

В ЦК України законодавець втілив досвід інституцій прогресивних демократичних країн. Кодекс виписано з позицій некласичної раціональності, законодавець здійснив істотний відхід від принципу державоцентризму, що, безсумнівно, є однією із ознак відповідності його вимогам верховенства права. Прикметною є вказівка на те, що «цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм» (ст. 7 ЦК України). Тут слушно згадати трактування верховенства права

Конституційним Судом України у Рішенні від 02 листопада 2004 р., де звичай та інші соціальні регулятори віднесено до складових права поряд із загальнолюдськими цінностями, положеннями та принципами моралі при умові, що вони «легітимовані суспільством» тощо. Конституційний Суд України, до його честі, відступив від нормативного розуміння права, віддавши перевагу більш ширшому, природно-правовому, що має доволі відчутний гуманістичний зміст. Давши таке європейське трактування права, Конституційний Суд України тим самим посприяв переакцентації в розумінні природи права із позитивного, державно-владного на соціальні складові, витоки та форми його буття. Для України, де відбувається становлення громадянського суспільства, така переакцентація, таке піднесення ролі і значимості права недержавного є дуже актуальним.

Ф. Гаєк у визначенні місця звичок і традицій, зазначав, що «члени нашої цивілізації досить часто у своїх діях керуються не правилами, що є результатом наказів або примусу, <…> а згідно з непохитно встановленими звичками і традиціями» [77, с. 69]. Сучасний теоретик права О. Яворська звертає увагу на те, що «альтернативою категорії «механізм правового регулювання» є введення в цивілістику категорії «соціальні регулятори цивільних відносин». Адже ЦК України встановлює, що цивільні відносини можуть регулюватися договором (ст. 6), звичаями (ст. 7). Широко застосовуються локальні дії, якими врегульовано внутрішні відносини юридичних осіб» [407, с. 18]. У сучасному приватному (цивільному) праві авторка пропонує розрізняти два рівні правового регулювання – законодавче та індивідуалізоване, що здійснюється на рівні локальних актів (статутів, регламентів). «Норми права «пристосовуються» до індивідуальних потреб сторін, сторони «створюють» норми для врегулювання взаємних інтересів» [407, с. 20].

Аналіз інституту договірного права з позицій сучасної філософської методології, зокрема використання природно-правового підходу з врахуванням таких співзвучних йому підходів, як антропологічний, аксіологічний, сучасної аналітичної філософії тощо, дає можливість побачити його глибоко гуманістичне

призначення, зрозуміти його як важливого чинника становлення активного, діяльного, ініціативного індивіда, «модульну людину» (Е. Геллнер), агентів змін, що так необхідні сучасній Україні. Застосування аксіологічного підходу подає нам договір як важливу цінність громадянського суспільства, як інструмент, чинник ствердження його як альтернативного до влади суб'єкта суспільного розвитку. Договір як форма права стверджує низку інших цінностей, зокрема таку цінність як свобода. Засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності цивільні правовідносини є реалізацією свободи кожного суб'єкта права. Разом з тим, свобода в договірних відносинах є визначальною. Для задоволення особистих інтересів за посередництвом договорів, сторонам необхідно активно взаємодіяти, домовлятися, досягати компромісів, в чому проявлятиметься максимум їхньої свободи, оскільки взаємодія – це завжди свідомо вольові відносини між особами [116, с. 5].

З. Ромовська зазначає, що «договір – це мірило свободи, щоправда, лише для двох. Ця остання обставина не може заперечити правотворчої суті договору, а, отже, і його нормативно-правового характеру, хоч і з обмеженою сферою дії» [324, с. 71-72]. Реальне існування свободи у договірних відносинах можливе тільки за наявності зрілого суспільства, в якому добровільна взаємоузгодженість досягається не завдяки примусу, а є результатом розвитку свободи. Така свобода досягається не раптово, вона має бути виплекана поколіннями і стати необхідною та зрозумілою для суспільства.

Свобода, як вже вище зазначалося, є визначальною там, де сторони домовляються між собою з приводу певних благ. Цю категорію ми знаходимо, перш за все, серед принципів цивільного законодавства. Так, відповідно до ст. ст. 3, 509 ЦК України, свобода договору, справедливість, добросовісність та розумність безпосередньо стосуються договірних відносин. Сутність свободи в договірних відносинах частково розкривається в ст. 6 ЦК України, згідно з якою «сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства, мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного

законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами, можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд» [223]. «Автономність і самодостатність (незалежність від держави) громадянського суспільства, його учасників та відносин, що складаються між ними, дали С. Погрібному підстави для висновку про те, що саме ці учасники і повинні бути основними суб'єктами правового регулювання таких відносин. І лише там і тоді, де і коли вони не можуть або не хочуть самостійно врегулювати свої відносини, або коли самостійне врегулювання ними своїх відносин йде в розріз з інтересами, які повинна захищати публічна влада, можливим і необхідним є правове регулювання договірних цивільних відносин з боку держави» [279, с.118].

Розвиток свободи договору має у своїй основі ряд факторів, зазначає С. Немченко. Серед них «перетворення відносин власності, відхід від монополії державної власності. Зняття заборон і обмежень на приватну власність істотно змінило й саме поняття «право власності». Тепер будь-який власник, включаючи громадянина, може за своїм розсудом використати майно для будь-якої діяльності, не забороненої законодавством, зокрема й для підприємницької» [225, с. 102]. Договір має мислитися не просто як певні правила, приписи, зобов'язання, яких треба дотримуватися, його варто трактувати як «безпосереднє буття, яке надає собі свободу у безпосередній спосіб», а саме, коли особа, «відрізняючи себе від себе, творить відношення до іншої особи, й обидві вони наділені один для одної буттям як власники. Їхня в собі суща тотожність набуває існування шляхом переходу власності одного у власність іншого при наявності спільної волі та збереженні їхнього права» [81, с. 53]. Тобто, тут звучить думка, що договір є формою, інструментом людинотворення, він може цілком підставно мислитися як акт, процес, в якому здійснюється самовизначення особистісного «я», його самореалізація, самоздійснення. «Договір – це динамічна взаємодія, творчий акт, в якому людина здійснюється як власник, особистість, підприємець, учасник ринку, економічний суб'єкт, громадянин, діяльна людина, автономний суб'єкт, морально відповідальна особистість, суб'єкт права, приватна людина, що з подібними собі

творить спільний життєвий простір, здійснює спільне співіснування тощо» [265, с. 199]. Звісно, таке трактування договору як форми права можливе лише з врахуванням антропологічного підходу, аксіологічного, екзистенціально-персоналістичного, природно-правового тощо. Саме взаємодоповнення усіх цих підходів забезпечує всебічне дослідження інституту договірного права, сприяє подоланню позитивістського підходу, зокрема, нормативістського, відповідно до якого договір в праві є другорядною його формою, порівняно із нормативним актом, а з функцій виділено лише регулятивну [115].

О. Орлова наголошує, що саме «громадянське суспільство висуває на авансцену соціально активну позицію особистості, ініціативу і самодисципліну, самодіяльність і підприємливість, певну міру вимогливості, і, перш за все, до самого себе. Це передбачає добросовісне виконання особистістю своїх обов'язків. <…> У особистості в процесі спілкування і взаємодії в суспільстві виробляється нормативно-ціннісна система, свого роду «внутрішній світ людини», який складається із внутрішніх регуляторів його поведінки. І, якщо людина погодить свою поведінку з правовими вимогами, так як це корисно і необхідно для неї, її сім'ї, суспільству в цілому, в неї виробляється установка на свобідну правову поведінку, рівну поведінці інших» [233, с. 59]. О. Павлишин порівнює людину з атомом Епікура. Вона, «як неповторна особистість, виступає носієм індивідуальних прав, індивідуальної свободи, а як елемент соціального організму, певної множини, її атомарна індивідуальність обмежується іншими подібними індивідуальностями. Не розчиняючись у натовпі, цей атом неминуче буде підкорений загальній логіці взаємодії, оскільки взаємні обмеження руху атомів накладають відбиток і на його поведінку» [236, с. 48].

В договірних відносинах особа, підкоряючись встановленим нею правилам, вільно визначає свою індивідуальну програму і дотримується її. Це наближає до природного стану, надаючи максимум «простору» і мінімум обмежень, що дозволяє розкриватися, застосовуючи різні варіанти поведінки, сприяє формуванню «модульної людини», яка максимально вміє підняти на поверхню і використати свій потенціал. Е. Геллнер звертав увагу на необхідності існування

модульних людей, за допомогою яких стає можливим існування громадянського суспільства. «Значну роль тут зіграв перехід від статусних взаємозв'язків до договірних: люди почали дотримуватися договору, навіть якщо він ніяк не співвідноситься з ритуально оформленою позицією в суспільстві або приналежністю до тої чи іншої суспільної групи. Таке суспільство як і раніше структуроване, <…> але його структура рухлива та легко піддається раціональному вдосконаленню» [83, с. 109].

Договір стає «реалізатором» особистої свободи, стрижнем, за допомогою якого вдається утримати сторони від порушення досягнутих домовленостей. Н. Кузнєцова, аналізуючи чинний ЦК України, зокрема, категорію цивільно-правового договору, зазначила, що «відновлення (реанімація) принципу свободи договору – це практично платформа для створення нового договірного права України» [171, с. 12]. Договір є вираженням смислів верховенства права, таких як: повага до людської гідності, принцип індивідуальної свободи, принцип справедливості, принцип рівності суб'єктів договірного права, оскільки договірні відносини є відносинами юридично рівних суб'єктів, які, володіючи на правових підставах майном, реалізують власну свободу шляхом вільного волевиявлення, принцип відповідальності тощо. «Свобода як цінність для приватної особи, є можливістю вибору рішень, ні з чим не пов'язаних, не залежних від якоїсь зовнішньої сили, в тому числі від державно-політичної» [193].

Розкриття змісту принципу свободи договору за ЦК України не дозволяє в повній мірі охопити його багатогранність, певною мірою тому, що і сама «свобода» є поняттям до кінця не осягнутим. С. Погребняк, досліджуючи позитивну та «негативну свободу» (Г.В.Ф. Гегель), виводить їх спільні риси: «вони передбачають можливість самореалізації особи, її самостійного мислення, дій за власним розсудом, визнають свободу волі як здатність людини вільно приймати рішення за наявності різних можливостей до однозначного вибору якоїсь позиції, допускають взяття людиною на себе персональної відповідальності за свій вибір» [276, с. 67]. З цієї позиції можна зробити висновок, що «договірна свобода», як і «правова свобода» загалом, не свавільна, вона виважена,

усвідомлена і контрольована. Оскільки така позиція є свідченням певного обмеження свободи, виникає питання – чи існує свобода договору?

Події, що відбулися в Україні в 90-ті роки, кардинальна зміна українського цивільного законодавства з державноорієнтованого (ЦК України 1963р. [383]) на приватноорієнтоване (прийняття у 2003 році нині чинного ЦК України, який презентував абсолютно нові правила поведінки в приватній сфері), стали основою зародження договірних відносин в нашій державі. Із закріпленням Конституцією України та ЦК України широкого спектру прав, українське суспільство здійснило різкий перехід із суспільства суцільних заборон у суспільство дозволів, не маючи досвіду відповідної поведінки. І. Покровський слушно акцентує, що принцип договірної свободи є «верховним началом у всій цій області. Разом із началом приватної власності цей принцип служить одним із наріжних каменів всього сучасного громадянського устрою. Знищення цього принципу означало б повний параліч громадянського життя, приречення його на нерухомість» [280, с. 249-250].

Цілком закономірним є те, що в ЦК України знайшли місце норми, які не можна назвати повною мірою координуючими, оскільки вони включають доволі багато імперативних приписів, зокрема таких, що встановлюють модель можливих договірних відносин, закріплюючи істотні умови договору та інші необхідні для конкретного договору умови, обмежуючи таким чином вибір учасниками договірних відносин варіантів своєї поведінки. З одного боку, це виправдано, оскільки швидкі темпи розвитку сучасного суспільства, множинність об’єктів, з приводу яких вони можуть виникати, передбачає можливість укладення договорів, в яких суб’єкти не можуть внаслідок власної некомпетентності передбачити всі необхідні умови, убезпечити сторони від недобросовісності контрагентів. Головною вимогою при встановленні імперативних норм має бути справедливе обмеження свободи. Виявом справедливості є встановлення об’єктивних обмежень свободи договору з метою захисту прав та інтересів. Арістотель вважав [добро] (справедливість) кращим від [права] з огріхом (закону), причина якої його безумовність. Сама природа доброго

– це поправка до закону у тому, у чому через його загальність є упущення [24, с. 168].

Т. Оноре доводить наступне: «Цінність ефективної правової системи полягає у встановленні рівноваги між погрозами і обіцянками, а також між тими аспектами моралі, які держава нав'язує примусово, і тими, які лишаються на розсуд особи. Вона має знайти такий компроміс між різними цінностями, що дав би змогу мирно і безпечно жити разом людям з різними моральними, політичними й соціальними пріоритетами» [166, с. 30]. Ми маємо розуміти, що договірні відносини не нав'язані нам позитивним правом, і є притаманними людству не тільки з позиції цивілістики. Вони є невід'ємною частиною суспільних відносин, оскільки людина, будучи істотою соціальною, не є самозабезпеченою, необхідні їй блага вона може набути тільки вступаючи у відносини (переважно договірні) з іншими особами, узгоджуючи свої інтереси з інтересами інших. Зв'язок контрагентів у договірних відносинах заснований на їх готовності до виконання встановлених сторонами умов договору, несенні відповідальності винною стороною у разі порушення встановлених умов, активних дій щодо досягнення результату.

Поділяємо позицію Ханик-Посполітак Р., що «договір являє собою не розрізнені вольові дії двох або більше осіб, а спільне (єдине, узгоджене) волевиявлення. Для того, щоб його сформулювати та закріпити в договорі, волевиявлення повинно бути вільним від зовнішніх впливів» [377, с. 128].

Взаємозв'язок, що виникає між особами, які прагнуть отримати за договором певні блага, має особливий характер. Це взаємопроникнення двох абсолютно відмінних приватних сфер. Кожна із сторін має власне уявлення розвитку правовідносин, передбачаючи максимальні вигоди для себе. І необхідний дійсно високий рівень правової свідомості, який дозволив би особі побачити неупереджено розвиток відносин з позиції кожної сторони, зважити справедливо правомірні інтереси обох для того, щоб обрати оптимальний варіант для обох сторін, в певній мірі навіть зменшуючи для себе обсяг вигод, що особа могла отримати за договором. Таке прагнення кожного з контрагентів є вищою

мірою реалізації свободи і досягнення справедливості в приватноправових відносинах. Факт укладення такого договору буде доказом визнання сторонами свободи один одного задля спільної мети. «Здатність до визнання – власне правова здатність, що робить право можливим. Вона відрізняється від моральної здатності (любові, поваги), хоч і може мати її як свою передумову. Саме в акті визнання відбувається ототожнення кожного й одних з іншим, що дає змогу розглядати його як антропологічний еквівалент принципу формальної рівності» [366, с. 200]. І. Ільїн зазначав, що «право можливе лише там, де є живе співвідношення між людьми: право зароджується вперше, як настрій волі, і здійснюється вперше, як відношення духу до духу. Це відношення визначається як взаємне духовне визнання» [131, с. 190].

Ж.-Ж. Руссо підкреслював: «Поступати лише під впливом свого бажання є рабство, а підкорюватися законові, який ти сам для себе встановив, є свободою» [325]. «Невід'ємною зоною людської свободи» Дж. Міл називав сферу дій, яка охоплює ту частину життя чи поведінки людини, що стосується лише її самої, або, якщо це стосується ще й інших, то їхня згода і участь в цій сфері є вільною, добровільною і не засновується на ошуканстві» [210, с. 22-23]. С. Погребняк підкреслює, що «така мінімальна сфера має гарантуватися правом як найоптимальнішим для цього засобом» [276, с. 69].

Договірна свобода потребує законодавчого підкріплення як оптимального засобу її гарантії. Договірне законодавство за посередництвом диспозитивних норм регулює суспільні відносини, що виникають з приводу певних благ. Воно допомагає сформувати поведінку сторін, засновану на об'єктивних цінностях, не залежних від особистісних якостей людини. Крім того, «норми, які визначають, на перший погляд, імперативні умови договору, переважно убезпечують сторони від настання несприятливих для них наслідків, допомагають врегулювати відносини з врахуванням всіх істотних умов, в той же час надаючи контрагентам можливість широкого вибору варіантів своєї поведінки. Обмеження, встановлені законом, мають відповідати принципам права, не порушувати прав, бути зваженими, розумними» [244, с. 207]. «Розумні обмеження майнових прав здатні підвищити

повагу до закону, зміцнити дію його норм через їхнє сприйняття та розуміння їх необхідності фізичною особою» [213, с. 217].

Притаманна приватному праву «безсторонність» забезпечує урівнювання нерівних за різними критеріями суб'єктів (наприклад, публічних та приватних), неупереджене узгодження інтересів. Однак варто зазначити, що прийняття законодавчих актів, таких як ПК України є свідченням спрямування нашої держави до адміністративно-командної системи. Зміни, які були внесені до ст. 203 ЦК України «Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину» у зв'язку з прийняттям вищезазначеного кодексу, а саме: «Зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам»; ч. 3 ст. 228: «У разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним», – нівелюють загальнолюдські принципи цивільного права.

Як відомо, цивільні відносини ґрунтуються на юридичній рівності, отже, всі суб'єкти, які є учасниками цих відносин є рівними перед законом. Законодавець, не врахувавши дуалістичну роль держави (як владного суб'єкта і суб'єкта приватних відносин) із внесенням змін до зазначених статей, закріпив її домінуюче становище по відношенню до інших суб'єктів цивільних правовідносин. А, враховуючи те, що поняття «охоронюваний законом інтерес» визначено Рішенням Конституційного Суду України від 01 грудня 2004 р. у справі № 1-10/ 2004 як «прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом <…> з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам» [315]; а поняття «інтереси держави» є, відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 08 квітня 1999 р. у справі 1-1/99 оціночним поняттям <…> і вони «можуть збігатися повністю, частково або не збігатися зовсім з інтересами державних

органів, державних підприємств та організацій чи з інтересами господарських товариств з часткою державної власності у статутному фонді <…> держава може вбачати свої інтереси не тільки в їх діяльності, але й у діяльності приватних підприємств, товариств» [314]. За такої визначеності, наголошує В. Шестіріков, «законодавство стає нездатним забезпечити стабільність цивільних відносин. Створюється стан правової невизначеності, коли будь-який правочин може бути визнаний недійсним виключно виходячи із суб'єктивної його оцінки (поза правовими критеріями), про що достеменно не може бути відомо наперед на момент укладення угоди» [402, с. 38]. Очевидно, що цей приклад прояву державоцентризму розходиться із такими підпринципами верховенства права як рівність суб'єктів права, суперечить вимозі справедливості, як ознаці верховенства права, принципові поваги до людини, її гідності тощо. Мабуть, законодавець, не подолав остаточно стереотипів законницького мислення, і тому допустився такого перекосу на користь держави як суб'єкта права.

При застосуванні європейського досвіду при вирішенні питань щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, необхідно враховувати позицію Європейського Суду у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства», який закцентував на вимозі дотримання принципу пропорційності та принципу справедливої рівноваги, що є складовими верховенства права. В позиції ЄС в даній справі наголошено, що «захід, яким особу позбавляють права власності, має не лише становити – як за фактами, так і в принципі – законну мету «в інтересах суспільства», а й забезпечувати при цьому належне пропорційне співвідношення між використаними засобами та поставленою метою (див., зокрема, mutatis mutandis, згадане вище рішення у справі Ашінідейна, серія А, № 93, с. 24-25, п. 57). У рішенні у справі Спорронґа і Льоннрот ця остання вимога сформульована іншими словами – через поняття «справедлива рівновага», яка має забезпечуватися між вимогами загальних інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини (серія А, № 52, с. 26, п. 69). Необхідну рівновагу не буде забезпечено, якщо при цьому на дану особу покладається «особистий і

надмірний тягар» (див. там само, с. 28, п. 73) [345]. Таким чином, врахування позиції Європейського Суду з прав людини дозволить зберегти необхідний баланс приватного та суспільного / державного інтересу.

Регламентована цивільним законодавством свобода договірних відносин надає сторонам можливість самостійно встановлювати правила поведінки в межах укладеного ними договору, але не може передбачити, чи дотримаються сторони обіцяного в договорі. Незахищеність сторін договору з боку держави може призводити до свідомого порушення договірних зобов'язань. Тому особливою роллю держави є забезпечення свободи договірних відносин. В той же час права мають забезпечуватись правовим законом (М. Козюбра, С. Шевчук, Г. Лозинська та ін.), який теж є проявом верховенства права.

Принцип свободи договору не можна тлумачити таким чином, що сторони вправі цілком самостійно без обмеження з боку законодавця вступати у договірні відносини. Як і свобода в цілому, принцип свободи договору є виявом зрілості, продуманості, усвідомлення відповідальності потенційних учасників цивільних правовідносин. Інакше більшість норм зобов'язального права треба тлумачити як імперативні, такі, що забороняють сторонам цілковито на власний розсуд укладати договори. До прикладу, це стосується правочинів щодо нерухомого майна. Договори, об'єктом яких є нерухоме майно, згідно ЦК Україні, мають бути укладені в письмовій формі та посвідчені нотаріально. З одного боку можна в цьому вбачати обмеження свободи сторін щодо вільного обрання форми договору. Однак, справедливість, добросовісність та розумність, як і свобода договору, хоч і виписані в законі, не виключають недобросовісної поведінки контрагентів і тому цілковито виправдано, що держава, коли мовиться про речі, які мають високу ціну, намагається попередити можливе порушення прав кожної сторони договору.

Слід звернути увагу також на наявність в цивільному праві публічного договору, за яким одна сторона робить пропозицію (оферту) необмеженій кількості осіб укласти договір (перевезення, надання медичних послуг) і будь-яка

особа має право її прийняти. Необґрунтованої відмови з боку особи, яка зробила пропозицію укласти договір, бути не може. На публічну оферту акцепт має бути безумовним, оскільки одна сторона фактично приєднується до встановлених іншою стороною умов (ст. 633 ЦК України). В даному виді договорів простежується обмеження свободи обох контрагентів – однієї сторони, яка самостійно встановлює умови договору, однак не може обрати контрагента, та іншої сторони, яка самостійно обирає контрагента, водночас приєднується до його договірних умов. В зазначеному прикладі, на нашу думку, обмеження свободи є виправданим, оскільки даний вид договорів, включаючи елементи публічного та приватного договорів, необхідний для забезпечення нормальної життєдіяльності суспільства і широко використовується при наданні різного виду послуг.

Серед встановлених ЦК України приписів, що обмежують свободу договору у разі його укладення, є випадки, коли договір укладається на підставі актів органів державної влади (ст. 648) та, коли договір купівлі-продажу укладає один із співвласників у праві спільної часткової власності (обмеження полягає у пропозиції купівлі частки співвласниками, і тільки, у разі їх відмови, вільний вибір контрагента). Такі випадки обмежують свободу договору, однак їх метою є всебічне врахування інтересів, тобто заперечення верховенства права тут не спостерігається. Такими, що відповідають принципу верховенства права, є приписи ч. 4 ст. 698 ЦК України про те, що «умови договору, що обмежують права покупця – фізичної особи порівняно з правами, встановленими Кодексом та законодавством про захист споживачів, є нікчемними» [384].

Проблема конфлікту свободи договору із встановленими законом обмеженнями розкривається у випадку вчинення провочину, який порушує публічний порядок. Важливим у цьому випадку є збереження балансу між публічними інтересами та інтересами приватних осіб, створення максимально можливих умов для розвитку приватноправових відносин з мінімальним втручанням в цю сферу життєдіяльності [253, с. 159]. Обмеження у приватному праві є необхідними та обумовлюються охороною суспільних інтересів, причому

всупереч індивідуальній волі. Саме в правочині, який є «законом» для його учасників, найчастіше відображається конфлікт приватного та публічного [263].

Верховний Суд України у постанові від 28 січня 2015 р. по справі № 6-230цс14 встановив, що принцип свободи договору відповідно до ст.ст. 6, 627 ЦК України є визначальним та полягає у наданні особі права на власний розсуд реалізувати, по-перше: можливість укласти договір (або утриматися від укладення договору); по-друге, можливість визначити зміст договору на власний розсуд, враховуючи при цьому зустрічну волю іншого учасника договору та обмеження щодо окремих положень договору, встановлені законом. Таким чином, сторони не можуть на власний розсуд врегулювати у договорі свої відносини, лише у випадках якщо: існує пряма заборона, встановлена актом цивільного законодавства; заборона випливає із змісту акта законодавства; така домовленість суперечить суті відносин між сторонами [285].

Свобода в договірних відносинах поширює свою дію не тільки на суб'єктів, що наділені необхідним обсягом дієздатності, а й на тих, що її не набули. Наприклад, правочин, укладений малолітніми особами поза межами їх цивільної дієздатності, може бути визнаний дійсним у разі відсутності з боку батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким проживає дитина, або опікуна претензій другій стороні (ч.1 ст. 221 ЦК України) [384].

Відповідно до ч. 3 ст. 6 ЦК України сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. Сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту, або із суті відносин між сторонами [384]. Виходячи із принципу свободи договору, на нашу думку, більш коректним було викласти дане положення наступним чином: «Сторони в договорі врегульовують свої відносини на власний розсуд крім випадків, коли в актах прямо вказано, що сторони не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, а також якщо

обов’язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами».

Такої позиції притримується і С. Погрібний, зазначаючи, що «значення принципу свободи договору для саморегулювання цивільних відносин полягає в тому, що учасники цивільних відносин можуть на власний розсуд змінити законодавчу модель їх регулювання на саморегулювання, визначивши при цьому характер і зміст створених ними правил саморегулювання» [279, с. 247].

Крім поміркованих обмежень, у цивільному законодавстві існують норми, які порушують свободу договору, породжують дисбаланс прав та обов’язків у договірних відносинах, порушуючи тим самим вимоги принципу верховенства права. Такими є типові договори, які, хоч і розробляються на основі чинного законодавства, відповідно до нього з метою всебічного охоплення прав і обов’язків сторін та полегшення укладення певних видів договорів (наприклад, надання житлово-комунальних послуг), однак часто складаються не на користь «слабшої» сторони, створюючи нерівність між сторонами [259, с. 64]. Тим більше, згідно ст. 638 ЦК України, договір є укладеним, якщо сторони досягли згоди з усіх істотних умов договору. Термін «досягли згоди» означає трансформацію внутрішньої волі сторін у їх спільне волевиявлення, відтворене у кожному пункті умов договору. С. Гусарєв, наголошуючи на значенні діяльнісного підходу, зазначає, що зовнішнє (діяльність суб’єкта) пояснює внутрішнє (внутрішній світ людини – її правові емоції, почуття, систему правових цінностей, уявлення про справедливе та несправедливе тощо), яким обумовлене [101, с. 31]. А, отже, відтворене сторонами у договорі є зовнішньою формою взаємодії їх внутрішніх світів.

З іншого боку, виписані в типовому договорі згідно вимог законодавства умови значно полегшують укладення договору, допомагають сторонам при вираженні волевиявлення. Однак не слід їх переоцінювати, оскільки навіть визначені законом істотні умови мають бути узгодженими сторонами відповідно до конкретного договору. Несправедливі умови, виписані в типових договорах,

викликають порушення принципу юридичної рівності, встановлюють для однієї сторони більше прав, а для іншої – обов'язків.

Ще одним із видів договорів в цивільному праві, при укладенні якого обмежується свобода, є договір приєднання (ст. 634 ЦК України) [384]. За цим договором одна сторона встановлює у формулярах або інших стандартних формах умови, вигідні для неї. Друга ж сторона може укласти даний договір лише шляхом її приєднання до запропонованого договору в цілому, не маючи можливості ввести в умови свої корективи. Незважаючи на те, що далі Кодексом вносяться уточнення щодо прав сторони, що приєдналася (договір приєднання може бути змінений або розірваний на вимогу сторони, яка приєдналася, якщо вона позбавляється прав, які звичайно мала, а також якщо договір виключає чи обмежує відповідальність другої сторони за порушення зобов'язання або містить інші умови, явно обтяжливі для сторони, яка приєдналася. Сторона, яка приєдналася, має довести, що вона, виходячи зі своїх інтересів, не прийняла б цих умов за наявності у неї можливості брати участь у визначенні умов договору (ст. 634)), можна зробити висновок, що договір приєднання належить до «обов'язкових» договорів, оскільки від самого початку сторона не може вплинути на формування його умов і лише у разі приєднання до даного договору в неї виникає право внести до нього корективи або розірвати даний договір). Таке звуження прав особи, яка приєднується до договору, є порушенням принципу верховенства права, особливо якщо врахувати, що поширеними такі договори є у сферах, необхідних для нормальної життєдіяльності особи, зокрема у сфері кредитування, надання послуг з енерго-, газо-, теплопостачання тощо. Враховуючи монопольне становище осіб, які надають зазначені послуги на економічному ринку, такі умови переважно вкрай невигідні для сторони, що приєдналася.

Існуючі у вітчизняному законодавстві норми, що суперечать принципу верховенства права, роблять такі умови хоч і законними, але не правовими, такими, що порушують визначальний принцип договірного права – принцип

свободи договору. Важливим є те, що метою укладення будь-якого договору є можливість кожної з осіб – учасників майбутніх правовідносин – отримання певних благ на вигідних для них умовах. До прикладу, у країнах ЄС з метою захисту прав споживачів визначено поняття «несправедливі умови договору». Зокрема ч. 1 ст. 3 Директиви Ради ЄС №93/13/ЄЕС від 05 квітня 1993 р. «Про несправедливі умови в договорах зі споживачами» визначається: «Умови договору, які не обговорювалися індивідуально, визначаються несправедливими, якщо всупереч вимогам добросовісності вони призводять до значного дисбалансу щодо прав та обов'язків сторін, які випливають з договору, на шкоду споживачеві» [107].

Приєднуємося до позиції С. Зайцева, що дотримання вимог справедливості передбачає «наділення сторін рівними правами та встановлення рівних обов'язків, а також відповідальність усіх суб'єктів при однаковому рівні поведінки» [120].

При перевірці норм, які обмежують право учасників договірних відносин, на відповідність вимогам принципу верховенства права необхідно встановити, чи є встановлені законодавцем обмеження справедливими і чи мають вони кінцевою метою забезпечення свободи договору? Наприклад, встановлені ЦК України обов'язкова письмова форма та обов'язкове нотаріальне посвідчення для ряду цивільно-правових договорів дозволяє уникнути в майбутньому порушення права особи. До того ж, ЦК України передбачено, що, незважаючи на те, що укладення правочину з недотриманням нотаріальної форми є нікчемним правочином, домовленість сторін щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і при наявності повного або часткового виконання договору при ухилянні однієї із сторін від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним. У цьому випадку наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається (ст. 220 ЦК України) [384]. Отже, навіть у разі недотримання встановлених законом норм, за наявності певних ознак згоди сторін щодо укладення та здійснення договору, він вважається дійсним.

Цікавою є позиція Р. Ієрінга щодо питання еквівалента в майнових (в тому числі і договірних) відносинах. Правознавець зазначав, що «поняття плати (Lohn) і еквівалента не тотожні: еквівалент може полягати не в платі, а в чомусь іншому (наприклад, при реальному виконанні, Realleistung), еквівалент є здійснення ідеї справедливості у сфері обігу <…> визначення виконання договору протилежною стороною (Gegenleistung) як еквівалента – як би не було справедливо подібне визначення з точки зору обігу <…> – з точки зору сторін є абсолютно невірним. Виконання договору протилежною стороною, що являє собою лише і єдино еквівалент того, що зроблено з нашої сторони, психологічно не в змозі викликати зміни в існуючому стані сторін; для цього необхідною є перевага (Plusvalent), звичайно, не в об'єктивному, а в суб'єктивному значенні – необхідно, щоб обидві сторони були переконані в особистих для них вигодах обміну» [69, с. 108-109]. Таким чином, мова йде про те, що «еквівалентність майнових відносин, яка існує в суспільній свідомості як ідея справедливості обігу, може бути досягнута (реалізована) лише через інтереси сторін конкретного договору, у кожної з яких своє особливе уявлення про інтерес і еквівалент. <…> Принципова позиція Р. Ієринга полягала в тому, що договір не може розглядатися як «обмін еквівалентами», оскільки в такому випадку договір ніколи не був би укладеним, так як договір укладається тільки тоді, коли кожна із сторін вважає, що він дає їй вигоду, а не те, що в неї вже є (в тому числі і в грошовому виразі). І, якщо договір укладено, то повинна існувати як мінімум презумпція того, що кожна із сторін заключала його з вигодою для себе, і, відповідно, ні про яку «недостатність еквіваленту» не може бути мови» [69, с. 108-109].

Договір є усвідомленим, розумним вибором індивідуума, трансформуванням його волі, внутрішньої свободи у зовнішню поведінку, чітким усвідомленням своїх дій, визнанням необхідності підпадати під примус встановлених договором правил і нести відповідальність за їх порушення або невиконання [249]. Відповідальність як філософсько-правова категорія фіксує зрілість свободи людини у виборі цінностей, цілей, засобів та способів їх

досягнення, в розумінні наслідків своїх дій (або бездіяльності) не тільки для інших людей, але й для себе. Істинна свобода має свої межі: вона відповідальна, – на цьому акцентують сучасні філософи права Ф. Фукуяма [371], Ю. Харарі [378], Ю. Габермас [74], А. Швейцер [396] та ін. Свідоме порушення умов договору є проявом свободи, показником хибного її розуміння, незрілості, відсутності правосвідомості у правопорушника. Свобода, якщо вона переходить межі, перетворюється у свавілля.

Захист прав учасників договірних відносин є однією із юридичних (правових) гарантій, завдяки якій стає можливим припинення правопорушення, відновлення порушеного права і, відповідно, справедливості. Правила, що мають місце в змісті самого договору, здійснюють конкретне регулювання договірних відносин відповідно до цивільного законодавства, принципів цивільного права. Захист порушених договірних прав за допомогою примусу (наприклад, виконання обов'язку в натурі) дозволяють відновити згідно критеріїв справедливості свободу потерпілого. Кожна людина має право на захист від зазіхання на її права та свободи і має право на притягнення до відповідальності того, хто позбавляє її права на самореалізацію, самоствердження.

Можливість захисту договірного права, як і цивільного права в цілому, залежить від ініціативи самої потерпілої особи щодо реалізації встановленого законом суб'єктивного права на захист. Отже, навіть щодо здійснення захисту у випадку порушення прав за договором, держава відступає на другий план, надаючи можливість сторонам реалізувати своє право на захист за допомогою самозахисту без втручання юрисдикційних органів.

З позицій комунікативної філософії права існування сучасного українського суспільства характеризується різноманітністю зв'язків його членів, що відбувається за посередництвом домовленостей, взаємоузгодження інтересів та досягнення компромісів. Бажано було б, щоб ця взаємодія та договірні відносини супроводжувалися «раціональною аргументацією» [74], [22], ґрунтувалися на принципах відкритості та довіри. Підтримуємо думку, що «міркування про

функції та формування сфери відкритості опираються на міцний соціальний капітал європейської спільноти, який, однак, відсутній в українському суспільстві. Фундаментом соціального капіталу, в свою чергу, є спільні вартості та довіра. Ця теза стала основою пошуків нової методології для української сфери відкритості з урахуванням її мережевої структури» [191, с. 158]. Справді, сфера відкритості є загалом методологічною засадою комунікативної дії громадянського суспільства, вона «постає як феномен інтерсуб'єктивної взаємодії для пошуку єдиних рішень спільних проблем» [191, с. 158]. В нашому випадку ми маємо на увазі локальну сферу відкритості, де рішення приймаються внаслідок «перемоги кращого аргументу» (К. Апель), на спільній ціннісній основі та довірі в комунікативній взаємодії громадян, що вибудовують договірні відносини. Звідси стає зрозумілим, яке важливе місце в договірних відносинах належить суб'єктивному світу особистості, її культурі мислення, ціннісній орієнтації, світоглядним установкам тощо. До речі, до цього аспекту формування та розвитку договірного права не виявляє жодної уваги правовий позитивізм. І тут варто наголосити, що суб'єктивний вимір у договірному праві має безпосереднє відношення до реалізації верховенства права, нехтування ним може негативно вплинути на процес його реалізації. Філософія комунікації, запропонована К. Апелем, орієнтує інтерсуб'єктивну взаємодію на справедливість та етичні норми як самоціль. Тобто, договірні відносини, що є здійсненням інтерсуб'єктивної взаємодії між суб'єктами права, неможливі без відповідного рівня духовно-душевної культури особистого «я», його морально-етичної зрілості та готовності жити в праві.

Змістом будь-яких суспільних відносин є взаємні дії осіб, відповідні взаємозв'язки. Такі зв'язки мають виникати внаслідок зваженого вільного волевиявлення особи, коли вона усвідомлює наслідки прийняття власних рішень, стає так би мовити законодавцем для себе. Існування свободи у договірних відносинах можливе тільки за наявності зрілого суспільства, в якому добровільна взаємоузгодженість досягається не примусом, а є результатом взаємодії людей-особистостей. Доки свобода не укоріниться в кожному представникові

українського суспільства, не стане традицією, доки ми не станемо добровільно підкорятися встановленим самою природою принципам свободи, рівності та справедливості, принцип верховенства права залишатиметься нездійсненою мрією, «декларацією на папері». Прискорити цей процес могло би існування неупередженого і підкореного лише правовому закону суду, який оперативно та справедливо вирішуватиме спірні питання між сторонами договірних відносин.

«Боротьба добра і зла, яка вже багато століть ведеться на правовому полі, ніколи не закінчиться перемогою якоїсь зі сторін. Адже вона ведеться за ту міру свободи, що надана правом і яку людина постійно хоче розширити, зловживаючи ним. Але ця боротьба є і постійним джерелом удосконалення права» [188]. Принцип верховенства права нарешті має стати діючою засадою, зрозумілим орієнтиром приватного життя. Необхідно зберегти певну сферу розсуду правозастосування, «окресливши» і обмеживши за допомогою принципів сферу дії норми, тому що, з одного боку, неможливо в достатніх деталях передбачити всі можливі життєві ситуації, які потребують захисту у «сфері права», так і з іншого боку неприпустиме надмірне казуїстичне сучасне нормативне правове регулювання [337, с. 17]. Українські філософи права наголошують, що «людина може сформуватися як активний суб'єкт суспільної дії на засадах особистого приватного інтересу, реалізовуючи комплекс своїх невідчужуваних природних прав. І правовий договір сприяє народженню такого активного суб'єкта спільної дії» [265, с. 275]. Тільки активні з чіткою правовою позицією суб'єкти можуть сягнути істинної глибини правових приписів та реалізувати їх у власному житті.

Звернення до сучасного гуманістичного правового мислення, використання потенціалу інтегративної юриспруденції, принципу поліметодологізму дозволило зробити висновок про те, що в плані відображення принципу верховенства права в інституті договору можна констатувати, що, попри виявлені недоліки, чинне цивільне законодавство України справляє позитивний вплив на врегулювання договірних відносин і їх розвиток. Оскільки діючі в державі закони мають вплив на соціальну активність громадян, їх відповідність загальноприйнятим цінностям

суспільства сприятиме росту поваги суспільства до цих норм й розуміння обмежень свободи, що ними передбачені. Крім того, належне ставлення й свідоме та добровільне виконання встановлених учасниками договірних відносин правил надасть можливість зменшити кількість правопорушень в цій сфері, що сприятиме відродженню українського суспільства як осередку повноправних власників, вільних особистостей, здатних без втручання з боку держави, свідомо, на власний ризик вступати у договірні відносини, усвідомлювати себе правотворцем у сфері власного життя і життя тих, хто поруч, у разі порушення, нести відповідальність.

Висновки до розділу 3

1. Обґрунтовано, що в основі принципів та норм цивільного законодавства знаходяться фундаментальні людські цінності, набуття змістовного сенсу якими відбувається лише за існування основної соціальної цінності – людини. Маючи феноменологічну природу, будучи закріпленою на конституційному рівні і розвиненою на рівні цивільного законодавства, ідея верховенства права, що втілює глибоко антропоцентричну суть, слугує методом і засобом захисту основних цінностей людини – життя, свободи, гідності, автономії, власності тощо.

2. Значення принципу верховенства права для розвитку інституту власності полягає у вимозі творення позитивного права як передумови формування цілісної розвиненої людини-особистості, людини-власника, забезпечити суб'єктам відносин власності максимально можливу свободу. Гуманістична місія влади полягає у мінімізації її втручання у відносини власності, наданні суб'єктам цивільних відносин можливості на власний розсуд реалізовувати належні їм права, обмежуючи себе лише правами інших учасників, а також максимально обґрунтованими суспільно необхідними заборонами.

3. Для сучасного стану інституту власності в Україні характерне масштабне втручання у сферу приватної власності, що зумовлено низькою ефективністю існуючих державних механізмів з попередження та захисту права власності. Ця ситуація зумовлена в значній мірі слабкістю і незрілістю громадянського суспільства, його морального стану, несформованістю системи правових цінностей. Порушення вимог верховенства права в даному інституті має зворотний вплив на розвиток самого громадянського суспільства, оскільки підсилює слабкість і недієздатність суспільства власників, яке є фундаментальною засадою сучасного демократичного розвитку.

4. На основі дослідження особистих немайнових прав з позиції антрополого-аксіологічного, феноменологічно-екзистенціального підходів встановлено, що у чинному Цивільному кодексі України враховано сучасний образ людини, її унікальність, глибинність, нескінченність її духовного буття.

Відкритий перелік особистих немайнових прав, що можуть належати людині, можливість захисту не передбачених Кодексом немайнових прав свідчать про те, що в даній підгалузі відображено ціннісне спрямування верховенства права.

Широке коло регламентованих законом особистих немайнових прав є наслідком ґрунтування підгалузі особистих немайнових прав на сучасній філософії людини, врахуванні її полісутнісної природи. Зміна державоцентриської парадигми, що була закріплена у Цивільному кодексі УРСР 1963 р. на людиноцентриську у чинному Кодексі, в межах якої держава закріплює можливість повноцінної реалізації прав та забезпечує ініційований носієм права захист у разі порушення, містить глибоке смислове навантаження. Воно розкривається у можливості повноцінної реалізації та захисту належних особі немайнових прав у разі усвідомлення нею своєї унікальності, самоцінності, незавершеності тощо.

5. Договірні правовідносини є активною і ефективною формою реалізації природних прав людини, які в межах природно-правової доктрини є специфічним соціокультурним проявом загальнолюдських цінностей, органічним регулятором життя громадянського суспільства. У договорі приватний інтерес сторін трансформується у спільні дії. Людинотворча функція договору є яскравим вираженням гуманістичного смислового наповнення принципу верховенства права в інституті договору.

Філософське підґрунтя договору не тільки і не стільки у його матеріалізованому результаті. Договір як індивідуальний юридичний акт, який має правостворюючу суть, виховує у учасників цивільних правовідносин відчуття причетності до нормотворення, почуття свободи, і, разом з тим, відповідальності. Особа одночасно перебуває у двох іпостасях – як творець норми і як учасник правовідносин, який зобов’язується виконувати ці норми. А це виховує автономну, формально рівну, майново незалежну, але відповідальну за свої дії особу – повноцінного суб’єкта громадянського суспільства, що є активним учасником правового розвитку.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі доктринального аналізу наукових джерел, цивільного законодавства та правозастосовної практики здійснено комплексне філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства. Отримані результати дослідження дали змогу сформулювати наступні висновки та рекомендації:

1. Багатогранність принципу верховенства права, його значення для гідного буття людини викликає постійний науковий інтерес до розроблення різних, пов'язаних із означеним феноменом, аспектів. Як засвідчують наукові джерела, філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства в Україні є недостатньо розробленою проблемою, що вимагає інтенсифікації наукового осмислення. Виокремлено такі малодосліджені аспекти зазначеної проблеми, як: розроблення ціннісно-смислового та антропоцентричного підходів у вивченні верховенства права, трактуванні його феноменальної природи; подолання однобічності бачення цивільно-правового законодавства з позицій класичної методології і дослідження його з позицій некласичних філософсько-правових методологічних підходів; філософсько-правове висвітлення особливостей вираження змістовно-смислових характеристик принципу верховенства права в інституті власності, інституті договору, підгалузі особистих немайнових прав людини як індикатора реалізації принципу верховенства права в Україні.

2. Для повноцінного розкриття змісту та суті принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства в Україні необхідне застосування поліметодологічного підходу, який передбачає використання низки філософських підходів, загальнонаукових та спеціально-правових методів, які у сукупності дають можливість розкрити досліджувану проблему всебічно і глибоко.

3. Встановлено, що концепти «право», «верховенство права» означені плюралізмом їх трактування, найбільш полярними позиціями якого є позитивістський та природно-правовий підходи. Постмодерному правовому

мисленню притаманне гуманістичне спрямування, яке корелюється саме з юснатуралістичним підходом, який, з огляду на низку ознак, тісно пов'язаний з інтегративно-правовим підходом, що також виявився ефективним у дослідженні окремих аспектів дисертаційної проблеми.

На підставі аксіологічного та герменевтичного методів доведено, що зміст верховенства права полягає передусім у його метафізичному вимірі, ціннісно-смислових характеристиках, якими є: свобода, справедливість, рівність, повага до людської гідності, честі, пропорційність, правова визначеність, незалежність правосуддя, добросовісність, розумність тощо. Ключовим моментом у розумінні верховенства права є трактування його як системи вимог, які мають виконувати суб'єкти права, суб'єкти правової нормотворчості, суб'єкти правозастосування. Однією з найважливіших функцій верховенства права є програмно-орієнтаційна, а його глибинний зміст і сенс полягають у наданні кожному реальної можливості відбутися як повноцінній особистості.

4. Норма права зумовлена характеристиками людської природи, вона, як і людина, є формою духовно-культурного досвіду, утіленням раціональності, дієвості, динамічності, перебуває в розвитку тощо. Формою буття права норма стає передусім завдяки її змісту, який має відповідати ціннісно-смисловому виміру, вимогам верховенства права. Зміст норми має бути також оформленим, що забезпечує її виразність і довершеність.

5. Реформування національної правової системи є одним із шляхів реалізації вимог принципу верховенства права. Ідеологічно-світоглядною основою реформи має стати новий для сучасного українського суспільства світогляд, відповідно до якого центром нормотворчого процесу буде автономна людина, її права та свободи.

На відміну від ЦК УРСР, який ґрунтувався на класичній раціональності та був утіленням принципу державоцентризму, чинний ЦК України створено на підставі підходів некласичної раціональності, інтеграційно-правового підходу з домінуванням природно-правової парадигми, що виявляється в усіх його основних інститутах, у яких: 1) виразно простежується антропологічний вимір;

2) державою визнано й закріплено невід'ємні природні права людини; 3) утверджено загальнолюдські цінності та смисли тощо.

6. Принцип верховенства права в ЦК України розглянуто з позицій поліметодологізму, складовими якого є підпринципи: справедливості, рівності суб'єктів цивільного права, взаємоповаги до їх честі й гідності, до їх невідчужуваних прав, визначеності, пропорційності, добросовісності, розумності, обмеження дискреційних повноважень, правової безпеки тощо. Характеристики принципу верховенства права розкрито через загальні засади цивільного законодавства, підгалузеві й інституційні принципи, гарантовані державою особисті немайнові та майнові права особи.

Основні засади цивільного законодавства є вираженням соціокультурних цінностей приватного життя людини, фундаментальними характеристиками її буття. У цивільних правовідносинах загальнолюдські цінності та принципи присутні імпліцитно. Розвинена на рівні цивільного законодавства ідея верховенства права є глибоко гуманістичною та слугує методом і засобом захисту основних цінностей людини – життя, свободи, гідності, власності тощо.

7. Основою інституту власності слугує принцип непорушності права на власність як природного, а отже, невідчужуваного. Значення принципу верховенства права для розвитку інституту власності з позицій антропоцентричного підходу полягає у вимозі творення позитивного права, здатного забезпечити для суб'єктів відносин власності максимальну можливість самовизначення у сфері приватного права. Власність постає як сукупність особистих здібностей людини та належних їй матеріальних благ. Прагнучи до утвердження верховенства права, влада зобов'язана мінімізувати своє втручання у відносини власності, надаючи суб'єктам цих відносин можливість автономно реалізовувати належне право, обмежуючи себе лише взаємними правами, обґрунтованими суспільно необхідними заборонами.

Відсутність в Україні дієвих механізмів, здатних виключити можливість зловживання владою в процесі примусового відчуження об'єктів права приватної власності для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, чіткої

регламентації підстав і порядку його припинення за цих обставин зумовлює нівелювання принципу верховенства права, позбавляє власника впевненості у непорушності його права на власність. Порушення вимог верховенства права в цьому інституті зумовлює руйнування громадянського суспільства як суспільства власників, що є фундаментальною засадою сучасного демократичного розвитку.

8. З позицій антропологічно-аксіологічного підходу встановлено, що основний зміст ціннісно-смислового наповнення верховенства права розкривається в особистих немайнових правах людини, а їх детальна регламентація в ЦК України та можливість захисту неврегульованих цивільним законодавством таких прав засвідчують визнання законодавцем унікальної природи кожної людини, її незавершеності (non finito), динамічності, творчого розвитку тощо. Підгалузь особистих немайнових прав ґрунтується на сучасній філософії людини, сучасному образі людини, її полісутнісності, основних тенденціях розвитку тощо. Специфіка особистих немайнових прав розкривається через таку рису, як особистісність, що закріплена в ЦК України з огляду на невід'ємність права від особистого буття людини. Особисті немайнові права є духовним продовженням полісутності людини. Водночас застосоване в Кодексі словосполучення «тісний зв'язок» не розкриває онтологічно-аксіологічних характеристик вказаних прав. Більш вдалим є визначення цієї ознаки за допомогою концепту «невід'ємність особистих немайнових прав від людини-особистості», оскільки ці права є базовими засадами творення людини-особистості, а не лише особи.

В Україні донині подекуди виявляється позиція, сформована під впливом державоцентристської парадигми, згідно з якою держава надає особі права та визначає їхній обсяг. Зазначена проблема потребує переосмислення в контексті особистих немайнових прав, адже вони є природними та повинні належати особі з огляду на факт її буття. Ці права здійснюються особою в приватній сфері, тому вона сама визначає обсяг цих прав, а держава повинна лише їх визнати й надати можливості для реалізації.

9. Використання юснатуралістичного, філософсько-комунікативного, аксіологічного та інших підходів дало змогу відійти від визначення договору та договірних відносин як другорядної форми права, якою вони постають з позицій позитивізму, і потрактувати їх як специфічний соціокультурний вияв загальнолюдських цінностей, органічний регулятор життя громадянського суспільства. Договірні правовідносини є ефективною формою реалізації природних прав людини. Законодавче регулювання цих правовідносин означене такими специфічними рисами: нормативне закріплення принципів, серед яких свобода договору, відображає основні змістові характеристики природного права і слугує єднальною ланкою між його ідеями та цивільним законодавством; принципи договірного права окреслюють сферу дій суб'єктів договірних правовідносин, яка встановлюється не лише нормами, а й безпосередньо учасниками цих правовідносин, що стимулює розвиток їх активності. Людинотворчий характер договору є яскравим вираженням принципу верховенства права в інституті договору, у якому виявляється свобода особи в приватній сфері. Захист договірного права як вияв ініціативи особи, договірне право якої порушено, є особливістю приватної сфери, у якій суб'єкти реалізують особисту свободу через варіативність поведінки.

Роль держави в договірних відносинах полягає в забезпеченні їх свободи. Тому встановлення в ч. 3 ст. 228 ЦК України можливості визнання правочину недійсним у разі його невідповідності інтересам держави й суспільства є порушенням демократичних принципів цивільного права. Такі обмеження потребують більш детальної регламентації. Попри те, що наявні у вітчизняному законодавстві норми, які суперечать принципу верховенства права, є законними, вони є неправовими, адже порушують визначальний принцип договірного права – свободи договору. Такими є норми, що стосуються умов договору приєднання. Відомо, що договір вважають укладеним, якщо сторони досягли згоди з усіх істотних умов договору. Ця вимога не спрацьовує в типовому договорі, де часто домінує сильніша сторона.

Сформульовано рекомендації щодо вдосконалення ЦК України в частині врегулювання майнових і особистих немайнових правовідносин відповідно до вимог принципу верховенства права, а саме:

– викласти ч. 3 ст. 269 ЦК України в такій редакції: «Особисті немайнові права невід'ємно пов'язані із фізичною особою. Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав»;

– викласти положення ч. 3 ст. 6 ЦК України в такій редакції: «Сторони в договорі врегульовують свої відносини на власний розсуд, крім випадків, коли в актах прямо вказано, що сторони не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, а також якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Круглий стіл» з питань розвитку громадянського суспільства, пріоритетів та завдань державно-громадської взаємодії. 10.11.2017 р. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/2767 (дата звернення: 17.08.2019).

2. Case of Yordanova and others v. Bulgaria from April 24, 2012. – Application no. 25446/06. URL: https://adsdatabase.ohchr.org/.../CASE%20OF%20YORDAN (дата звернення: 11.03.2019).

3. CASE OF ZNAMENSKAYA v. RUSSIA. № 77785/01. 2 June 2005. URL: https://www.juridice.ro/wp-content/uploads/2017/06/CASE-OF-ZNAMENSKAYA-v.-RUSSIA.pdf (дата звернення: 12.08.2019).

4. Geoffrey De Q. Walker. The Tax Wilderness: How to Restore the Rule of Law. URL: www.nationalobserver.net (дата звернення: 28.07.2016).

5. J.-P.Sartre. L'etre et leneant. Paris, 1943. p. 431.

6. M. Scheler. Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Bern, 1954.

7. Nicolai Hartmann. Ethik. Zweite Auflage. Berlin – Leipzig, 1935. s. 109.

8. Opinion on the Constitution of Ukraine, adopted by the Commission at its 30th plenary meeting in Venice, on 7–8 March 1997. URL: http://www.venice.coe.int/docs/1997/CDL&INF(1997)002&e.pdf (дата звернення: 10.01.2018).

9. Opinion on the Constitutional Situation in Ukraine adopted by the Venice Commission at its 85th Plenary Session, Venice (17–18 December 2010). URL: http://www.venice.coe.int/docs/2010/CDL&AD(2010)044&e.pdf (дата звернення: 03.03.2018).

10. R. Perri. General theori of value, 1935.

11. Аарон Барок. Судейское усмотрение / пер. с англ. М.: Изд-во НОРМА, 1999. 376 с.

12. Аджемоґлу, Дарон; Робінсон, Джеймс Чому нації занепадають / пер. з англ. Олександра Дем'янчука. 2-ге вид., випр. К.: Наш формат, 2017. 440 с.

13. Алексеев С. «Общая теория права. Том I». Москва: Юридическая литература, 1981. 217 с.

14. Алексеев С. Восхождение к праву. Поиски и решения. 2-е изд., перераб. доп. М.: Изд-во НОРМА, 2002. 608 с.

15. Алексеев С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. 1999. 958 с.

16. Алексеев С. Гражданское право в современную эпоху. Москва: Юрайт, 1999. 40 с.

17. Алексеев С. Частное право. М., 1999. 158 с.

18. Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Пер. з англ. Р. Семкова. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 385 с.

19. Американська конвенція про права людини 1969 р. URL: https://constituanta.blogspot.com/2011/02/1969.html (дата звернення: 11.04.2019).

20. Антонович М. Еволюція поняття прав людини та проблема їх класифікації. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2744 (дата звернення: 17.11.2017).

21. Антропологія права: навч.посіб. / В. Кушерець. В. Кравець, С. Мосьондз [та ін.]; за ред. В.І.Кушерця. К.: Знання України, 2011. 223 с.

22. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / [пер. з нім. В.М. Купліна]. Київ: Дух і Літера. 2009. 430 с.

23. Апранич М. Проблемы гражданско-правового регулирования личных неимущественных отношений, не связанных с имущественными. автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Санкт-Петербургский государственный университет. СПб, 2001. 24 с.

24. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Доватура. М.: Мысль, 1983. 830 с.

25. Архипов С. Субъект права: теоретические исследования / ассоц. «Юрид.Центр». СПб: юрид.Центр-Пресс, 2004. 466 с.

26. Багрій В. Впровадження правової реформи в Україні. Етап перший: формування ідеології правової реформи. Київ, 2013. 100 с.

27. Багрій Т. Принцип верховенства права як умова розвитку сучасного українського конституціоналізму. URL: http://www.pravoznavec.com.ua/period/chapter/23/186/6718 (дата звернення: 20.12.2018).

28. Бакалінська О. Особливості реалізації презумпції добросовісності в конкурентному праві України. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 15. С. 5–9.

29. Бандура О. Антропологія права як складова філософії права (загальні міркування). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1. С. 102–111.

30. Бандура О. Єдність цінностей та істини в праві: монографія. К.: Нац. акад. внутрішніх справ України 2000. 200 с.

31. Бандура О. Істина як загальнолюдська та правова цінність. *Право України*. 2010. № 2. С. 88–95.

32. Бандура О. Основні цінності права як система. *Право України*. 2008. № 5. С. 14–18.

33. Безсмертна Н. Співвідношення понять «право власності» та «здійснення права власності». *Право України*. 2003. № 11. С. 133–137.

34. Бекешкіна І. Громадяни про громадянське суспільство: що змінилося? Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналіт. доп. / за заг. ред. О. Корнієвського, Ю. Тищенко, В. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. С. 13–24.

35. Бекешкіна І. Післявиборчі зміни і громадянське суспільство. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* 2019. Вип. 6 (20). С. 35–44.

36. Бем М. Особливості застосування статті 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: http://unba.org.ua/assets/uploads/news/post-relis/2015.03.23-04.03.18-mat8.pdf (дата звернення: 08.09.2019).

37. Бервено С., Романченко О. Співвідношення права і моралі в регулюванні суспільних відносин на сучасному етапі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* Серія «Право». 2017. Вип. 23. С. 12–14.

38. Бердяев Н. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии. Царство Духа и царство Кесаря. М., 1995. 383с.

39. Бернгефт Ф., Колер И. Гражданское право Германии. С.-Петербург. 1910. 425 с.

40. Бесчасний В., Гребеньков Г. Сила права як політико-правовий феномен. *Віче*. 2007. № 9. С. 39–40.

41. Біблія або книги Святого письма Старого й Нового Заповіту. URL: http://listen.bible.is/UKRO30/Isa/28/17 (дата звернення: 03.04.2019).

42. Бігун В. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 126–128.

43. Бігун В. Людина в праві: аксіологічний підхід: авторефер. дис.. … канд. юрид. наук: 12.00.12. Нац. акад. внутр. справ України. К., 2004. 20 с.

44. Бігун В. Правосуддя і самосуд: філософсько-правовий аналіз понять. *Юридична Україна*. 2009. № 10. URL: http://www.pravoznavec.com.ua (дата звернення: 01.02.2017).

45. Білас Ю. Європейські стандарти прав людини в правозастосуванні сучасної України: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2011. 208 с.

46. Бірта Г., Бургу Ю. Методологія і організація наукових досліджень: навч. посіб. К.: «Центр учбової літератури», 2014. 142 с.

47. Блоха Я. Категорія «справедливість» у політичній філософії Марка Тулія Ціцерона. *Філософські обрії*. 2017. № 37. С. 24–30.

48. Бобровник С. Антрополого-комунікативний метод як засіб пізнання компромісу і конфлікту у трансцендентній та іманентній складовій права. *Правова держава*: *Щорічник наукових праць*. 2010. Вип. 21. С. 124–130.

49. Бондаренко Н. Принципы гражданского права и их роль в нормотворческой и правоприменительной деятельности. *Ученые записки*

Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «Юридические науки». 2009. Том 22 (61). № 1. С. 129–134.

50. Братасюк В. Духовно-культурна природа правової реальності як сфери втілення прояву принципу верховенства права. *Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики* / М. Патей-Братасюк, В. Гвоздецький, О. Мурашин та ін. за заг. ред. М. Патей-Братасюк: монографія. К.: Видавництво Європейського університету, 2010. С. 45–73.

51. Братасюк В. Людина-особистість як суб'єкт права: методологічні засади. http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VAUMVS/2011_1/bratas.htm (дата звернення: 15.05.2019).

52. Братасюк В. Постмодерністський образ людини як засада розвитку індивідуальної правосуб'єктності. *Електронне фахове видання «Порівняльно-аналітичне право».* 2018. № 1. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/767209.pdf (дата звернення: 12.12. 2020).

53. Братасюк В. Правова особистість в умовах правової реальності європейського середньовіччя. *Юридичний вісник*. 2011. № 3 (20). С. 24–30.

54. Братасюк М. «Просвітлена духом воля» як суб'єкт ствердження принципу верховенства права. *Українське право*. 2006. № 1 (19). С. 59–60.

55. Братасюк М. Власність як засада формування особистості – суб'єкта приватного права. *Право на приватність: тенденції і перспективи*: тези Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів, 2008. 248 с.

56. Братасюк М. Постмодерністські візії людини і право. Матеріали звітної конференції викладачів філософського ф-ту ЛНУ імені Івана Франка. Львів, 2015. С. 9–12.

57. Братасюк М. Суб'єктивний вимір реалізації прав людини. *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 6. С. 16–19.

58. Братасюк М. Філософія захисту прав людини з позицій сучасного правового мислення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1

(19). С. 14–20. doi: https://doi.org/10.33270/02201901.14. (дата звернення: 08.07.2020).

59. Братасюк М., Росоляк О. Принципи та норми права в контексті самовизначення людини-особистості як суб'єкта права. *Актуальні проблеми правознавства.* 2017. С. 5–10.

60. Братасюк М., Росоляк О. Співвідношення принципу верховенства права та принципу законності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Випуск 1 (13). С. 11–17.

61. Братасюк М. Реалізація права: доктринальний аспект. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ.* 2010. № 2. С. 85 – 95.

62. Братусь С. Курс советского гражданского права. Москва, 1963. 196 с.

63. Буслинський В. Філософія: навчальний посібник / В. Буслинський, П. Скрипка, В. Алексеев, Л. Кусок. URL: http://ellib.org.ua/books/philosofy/fil1/index.html (дата звернення: 18.03.2017).

64. Бутенко С. Розвиток концепту «власність»: філософсько-психологічний аспект. *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 48–58.

65. Буткевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського Суду з прав людини судами України. *Право України*. 2011. № 7. С. 48–63.

66. Вавилин Е. Осуществление и защита гражданских прав: монография. М.: Изд-во Волтерс Клувер. 2009. 360 с.

67. Валевський О. Діамат як явище філософської культури. *Філософська і соціологічна думка.* 1992. № 3. С. 45-69.

68. Вебер М. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. 808 с.

69. Верховенство права и проблемы его обеспечения в правоприменительной практике: Международная коллективная монография. М.: Статут, 2009. 608 с.

70. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеціанською Комісією на 86-му пленарному засіданні. *Право України*. 2011. № 10. С. 168–174.

71. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики / М. Патей-Братасюк, В. Гвоздецький, О. Мурашин та ін. за заг. ред. М. Патей-Братасюк: монографія. К.: Вид-во Європейського університету, 2010. 536 с.

72. Відкрита лекція Брайана Таманаги. 19 квітня 2019 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=xFPKI0SqjFM&feature=youtu.be (дата звернення: 01.01.2020).

73. Вовк В., Олійник У. Методологічні засади дослідження права на свободу думки, совісті та релігії. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2019. № 2 (18). С. 27–35.

74. Габермас Ю. Філософський дискурс модерну. Київ: Четверта хвиля. 2001. 424 с.

75. Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2011. 288с.

76. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. В 2-х Т. Київ: Юніверс, 2000, 450 с.

77. Гаєк Ф. Конституція свободи /перекл. з англ. мови М. Олійника та А. Коротишина. Львів: Літопис, 2002. 556 с.

78. Гаєк Ф.А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії. Т. I – III. К.: «Аквілон-Прес», 2000. 448 с.

79. Гарт Г. Л. А. Позитивізм і розмежування права та моралі. Філософія права / за ред. Дж. Файнберґа, Дж. Коулмена; пер. з англ. П. Таращук. К.: Основи, 2007.

80. Гвоздік О. Буттєві основи права в логіко-статистичному вимірі. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1-2. С. 104–112.

81. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права. Київ: Юніверс, 2000. 236 с.

82. Гегель Г.В.Ф. Філософія права. Київ: Юніверс, 2000. 364 с.

83. Геллнер Э. Условие свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. М.: Издательство «Ad Marginem», 1995. 224 с.

84. Гентош Р. Співвідношення диспозитивного метода правового регулювання та принципу диспозитивності. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. Апрель, 2017. С. 11–14.

85. Головатий С. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА, або ж ПРАВОВЛАДДЯ: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки. *Право України*. 2010. № 5. С. 64–75.

86. Головатий С. Верховенство права. У 3-х кн. Книга друга. Верховенство права: від доктрини до принципу. Київ: «Фенікс», 2006. 1276 с.

87. Головатий С. Верховенство права: монографія: У 3-х кн. Книга перша. Від ідеї – до доктрини. К.: Видавництво «Фенікс», 2006. 1747 с.

88. Головатий С. Верховенство права: монографія: У 3-х кн. Книга третя. Верховенство права: український досвід. К.: Видавництво «Фенікс», 2006. 1747 с.

89. Головатий С. Про людські права. Лекції. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. i-xxiv, 760 с.

90. Головченко В., Головченко О. Теоретико-прикладні аспекти правоздатності та суб'єктивних прав особи. *Право України*. 2009. № 5. С. 82–87.

91. Горобець К. Принципи права й авторитетність. *Право України*. 2017. № 7. С. 9–19.

92. Господарський процесуальний кодекс України від 06 листопада 1991 р. № 1798-XII URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/1798-12/ (дата звернення: 10.09.2020).

93. Гриневич В. «Я народився і жив для добра і любові». *Українська література*. 2011. № 9. С. 17–22.

94. Грищук О. Людська гідність у праві: філософські проблеми. К.: Атіка, 2007. 432 с.

95. Грищук О. Філософія людської гідності у праві. *Право України*. 2018. № 9. С. 14–28. doi: https://doi.org/10.33498/louu-2018-09-014. (дата звернення: 06.09.2020).

96. Губерський Л., Кремень В., Ільїн В. Філософія: Історія. Суспільство. Освіта. К.: Вид. центр «Київський університет», 2011. 591 с.

97. Гудим Л. Правова ідентичність: філософсько-правовий вимір. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Хмельницький, 2019. 228 с.

98. Гудима Д. Права людини: антрополого-методологічні підходи до їх дослідження. *Вісник академії правових наук України*. 2009. № 1 (56). С. 40–47.

99. Гуйван П. Правова визначеність як складова частина принципу верховенства права. *Альманах міжнародного права*. Вип. 17. 2017. С. 11–21.

100. Гураленко Н. Деякі аспекти проблематики антиномій права. *Юридична Україна*. 2012. № 12. С. 9–13.

101. Гусарєв С. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 29–33.

102. Данильченко О. Особисті немайнові права подружжя за законодавством України. *Молодий вчений*. 2017. № 6 (46). С. 105–110.

103. Декларація прав дитини 1959 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384 (дата звернення: 07.01.2019).

104. Декларація прав людини 1948 р. *Урядовий кур'єр*. 10 грудня 2008 р. № 232.

105. Денисова А. Правові засоби: поняття та види. *Право України*. 2010. № 7. С. 190–195.

106. Дж. Стігліц Правосуддя для обраних. Пер. Т. Грибової. *Українська правда*. 2010. 9 листопада. URL: http://www.epravda.com.ua/columns/2010/11/9/255691 (дата звернення: 19.02.2019).

107. Директиви Ради ЄС № 93/13/ЄЕС від 5 квітня 1993 р. «Про несправедливі умови в договорах зі споживачами». URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/imce/ohliad-pretsedentnoho-prava-sudu-yevropeiskogo-soiuzu-sferi-shcho-rehuliuiutsia-uhodoiu-pro-asotsiatsiiu.pdf (дата звернення: 08.02.2021).

108. Довгерт А. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2 (22). С. 83–89.

109. Довгерт А. Лекція професора А. Довгерта: «Вступ до курсу «Міжнародне приватне право». *Право України.* 2012. № 9. С. 238–255.

110. Домашенко М., Рубаник В. Власність і право власності: Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні. Х.: Факт, 2002. 550 с.

111. Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 09.09.2018).

112. Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія: підручник. К.: Лібра. 1999. 136 с.

113. Житловий кодекс Української РСР від 30 червня 1983 р. № 5464-X. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1983 р. Додаток до № 28. Ст. 573.

114. Жукевич І. Механізм взаємодії явних та неявних принципів права. *Держава і право*. 2010. Вип. 47. С. 66–71.

115. Забоев К. Правовые и философские аспекты гражданско-правового договора. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. 278 с.

116. Завальна Ж. Поняття договірних відносин. *Юридична Україна*. 2008. № 5. С. 4–8.

117. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.

118. Задирака Н., Скічко К. Правова природа рішень Європейського Суду з прав людини як джерел адміністративно-процесуального права України. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 306–311.

119. Заєць А. Правова держава: історія, теорія і практика та її значення для судової діяльності. URL: http://www.judges.org.ua/seminar6-1.htm (дата звернення: 04.03.2018).

120. Зайцев С. К вопросу о понятии справедливості. *Вестник Омского университета*, 1999. Вып. 4. С. 148-151.

121. Залужна А. Світоглядно-антропологічні тенденції духовно-моральних пошуків у вітчизняній філософії другої половини XX ст. *Наука. Релігія. Суспільство.* 2010. № 1. С. 19–29.

122. Заморська Л. Правова нормативність в умовах становлення та розвитку українського права: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.01. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса. 2014. 44 с.

123. Заморська Л. Правова нормативність як основа механізму дії права: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 304 с.

124. Заяць Н. Феномен абсентеїзму в умовах становлення демократичного суспільства в Україні. *Юридична Україна*. 2008. № 9. С. 4–8.

125. Зейкан Я. Верховенство права: мрія чи реальність. *Закон і бізнес*. 2002. 21 вересня. С. 29.

126. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14 (дата звернення: 19.03.2020).

127. Зінченко Ю. Історія становлення принципу пропорційності. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. С. 83–89.

128. Иванова С. Принцип социальной справедливости в законотворчестве: проблемы реализации на современном этапе. *Законодательство и экономика*. 2005. № 1. С. 22–30.

129. Иванова С. Социальная функция собственности. URL: http://gigabaza.ru (дата звенення: 06.05.2018).

130. Иконникова Г. И., Ляшенко В. Философия права: учеб. М.: Гардарики, 2007. 303 с.

131. Ильин И. О сущности правосознания. / Подготовка текста и вступительная статья И. Смирнова. М.: «Рарогъ», 1993. 235 с.

132. Ильин И. Путь духовного обновления / Сост., авт. предисл., отв. ред. О. А. Платонов. М.: Институт русской цивилизации, 2011. 1216 с.

133. Ильин И. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека: в 2 т. СПб.: Наука, 1994. Т. 1. 541 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/books/download/23305-Философия-Гегеля-как-учение-о-конкретности-Бога-и-человека.pdf (дата звернення: 15.04.2020).

134. Івашев Є. Антропологія як підґрунтя аксіології права: людські потреби – інтереси – цінності. *Актуальні проблеми держави і права*, 2011. Вип. 61. С. 298–305.

135. Інтерв'ю з М. Козюброю. Верховенство права. Законодавчий бюллетень. К, 2005. URL: www.irex.kiev.ua/media (дата звернення: 10.12.2019).

136. Кавалеров А. Цінність у соціокультурній трансформації. Одеса: Астропринт, 2002. 221 с.

137. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Москва: Политиздат, 1990. 415 с.

138. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. Соч. В 6 т. Москва, 1966. Т. 6. 743 с.

139. Карась А. Верховенство права як ціннісна характеристка права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 185–190.

140. Кириченко Т. Методологія цивільно-правового дослідження сімейних правовідносин. *Форум права*. 2013. № 1. С. 397–401.

141. Кіплінг Р. Якщо. URL: http://poetry.uazone.net (дата звернення: 01.08.2016).

142. Клименко О. Щодо проблеми ефективності застосування законодавства про власність. *Право України*. 2005. № 12. С. 14–16.

143. Коваленко І. Інтегративне праворозуміння в контексті феноменологічного осягнення права. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015. № 2 (25). С. 129–140.

144. Кожан В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Нац. ун-т «Львівська політехніка». Л. 2016. 229 с.

145. Козловський А. Антиномії права. *Науковий вісник Чернівецького університету:* Збірник наук. праць. Вип. 103: Правознавство. Чернівці: «Рута», 2001. С. 5–9.

146. Козловський А. Гносеологічні принципи права *Проблеми філософії права.* 2005. Том III. №1-2. С. 32–44.

147. Козловський А. Онтологія юридичної відповідальності. *Проблеми філософії права*. 2004. Том II. С. 98–111.

148. Козюбра М. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 30–63.

149. Козюбра М. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА: Юридичні науки*. Т. 64. 2007. С. 3–9.

150. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.

151. Колодій А. Права людини і громадянина в Україні. К.: Юрінком Інтер, 2003. 325 с.

152. Колодій А. Принципи права України: монографія. К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

153. Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації у відношенні до жінок 1979 р.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207 (дата звернення: 09.09.2017).

154. Кондратюк Л. Добро і зло в етиці І.Канта. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Філософія. 2002. № 8. С. 58–61.

155. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / за ред. акад. НАН України Ю. Шемшученка. К.: Вид-во «Юридична думка», 2008. 252с.

156. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

157. Конт О. Курс позитивной философии (Закон трех стадий и сущности позитивной философии). Хрестоматия по истории философии (Западная философия): [учеб. пособие для вузов]: в 3 ч. Ч. 2. М.: Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС», 1997. 528 с.

158. Контрольный список вопросов для оценки соблюдения верховенства права. Принято на 106-м пленарном заседании Венецианской комиссии 11-12 марта 2016 г. Венеция. 60 с.

159. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

160. Костицький М. Генезис діалектичного взаємозв'язку права (правності) та закону (законності). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12). С. 9–27.

161. Костицький М. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.

162. Костицький М. Позитивізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2014. № 2. С. 16–35.

163. Кохановська О. Поняття та види особистих немайнових прав у цивільному праві України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. № 84. С. 7–10.

164. Кохановська О. Розвиток доктрини немайнових відносин в Україні. *Право України*. 2019. № 1. С. 93–104.

165. Кравець В. Глобалізаційні трансформації в контексті проблеми методологічного дискурсу понятєвого консенсусу. Матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Київ, 11 листопада 2017 р. С. 178–181.

166. Кравченко А. Трансформація змісту світоглядних засад права на правове буття людини. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2006. Вип. 43. С. 29–34.

167. Кравченко А. Антропологічний принцип у філософії права : дис. …канд. юрид. наук. : 12.00.12. Х., 2008. 216 с.

168. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 02.03.2019).

169. Кримінальний процесуальний кодекс від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17 (дата звернення: 01.10.2020).

170. Кудря І. Політична теорія легізму. *Вчені записки ТНУ імені В.Вернадського.* Серія: Філософія, 2020. № 2. Том 31(70). С. 26–29.

171. Кузнєцова Н. Основні методологічні засади сучасного цивільного права України. *Право України*. 2009. № 8. С. 12–14.

172. Кузнєцова Н., Довгерт А. Сучасне цивільне законодавство України: здобутки, проблеми, перспективи. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 51–67.

173. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун; пер. с англ. М.: АСТ, 2003. 605 с.

174. Лагутіна І. Поняття особистих немайнових трудових прав працівника. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Випуск 33. Том 1. С. 193–196.

175. Лагутіна О. Юридичний механізм забезпечення особистих немайнових трудових прав працівників: автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 41 с.

176. Лазовскі А. Верховенство права Європейського Союзу: юридична авантюра, що окупилася. *Право України*. 2019. № 6. С. 35–52.

177. Лакс Дж. О плюрализме человеческой природы. Вопросы философии. 1992. № 10. С. 103–111.

178. Левкулич В. Морально-етичний та правовий зміст категорії «рівність». *Мультиверсум. Філософський альманах*. К.: Центр духовної культури. 2004. № 39. С. 116–130.

179. Левченков О. Вплив процесів глобалізації та євроінтеграції на ефективність регулювання суспільних відносин в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 2 (148). С. 83–90.

180. Легін Л. Принципи законодавчого процесу. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2011. Вип. 1. С. 72–82.

181. Лесько А. Захист цивільних прав та інтересів судом: нові аспекти. URL: https://censor.net.ua/blogs/3038431/zahist_tsivlnih_prav_ta_nteresv_sudomnov_aspekti (дата звернення: 14.09.19).

182. Лист Верховного Суду України «Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ» від 01 липня 2013 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VSS00069.html (дата звернення: 17.06.2018).

183. Лозинська І. В. Правовий закон і стандарти правотворчості правової держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* Серія юридична. 2011. Вип. 1 (1). С. 37–46.

184. Лок Дж. Избранные философские произведения: В двух томах. Том. 1. М.: Изд-во соц.эконом. литературы, 1960.

185. Локк Дж. Два трактати про врядування. К., Вид-во «Основи». 2001. 230 с.

186. Лукянець В.С. Постмодернізм: пошуки шляхів до самотрангресуючої та саморефлектуючої універсальності (Вступ) *Постмодерн: переоцінка цінностей*. Зб.наук.праць. Вінниця: УНІВЕРСУМ, 2001. С. 7–16.

187. Луспеник Д. Верховенство права – «новий» старий принцип цивільного судочинства: співвідношення із принципом законності. *Право України*. 2017. № 8. С. 9–20.

188. Луспеник Д. Шукаємо справедливість, добросовісність та розумність у цивільно-правових відносинах. *Закон і бізнес.* 2004. № 1-2 (625-626). URL: www.zib.com.ua (дата звернення: 09.04.2018).

189. Луцький А. Екзистенціалістський підхід до правової ідеології. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2015. № 2. С. 11–15.

190. Луцький І. Справедливість як філософсько-правова засада українського державотворення: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.12. Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2005. 17 с.

191. Лучак А.- М. Дискурсивна прагматика соцмережевої комунікації в інформаційному суспільстві. Дис…. к.філос. н., 09.00.03. Львів, 2016. 158 с.

192. Лучак А.-М. Використання дискурсивної етики у дослідженні інтерсуб'єктивної взаємодії в соціальних мережах. *Гуманітарно-наукове знання: розмаїття парадигм*. Матеріали Міжнародної наукової конференції 14-15 жовтня 2013 р. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. С.94–98.

193. Мадіссон В. Питання філософії приватного права. Монографія. К.: науково-навчальне об'єднання «Академкомплекс» НДІ приватного права і підприємництва, 2003. 136 с.

194. Мадіссон В. Право і влада: людина в правовому полі (до методологічних проблем філософії приватного права). *Право України*. 1999. № 11. С. 11–16.

195. Майданик Р. Принцип пропорційності (співрозмірності) в цивільному праві України: поняття, межі, умови застосування. *Юридична Україна: правовий часопис*. 2009. № 11/12 (83/84). С. 47–55.

196. Макаренко Л. Верховенство права як принцип природного права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 222–229.

197. Максимов С. Антропологічні основи права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 148–155.

198. Максимов С. Верховенство права: світоглядно-методологічні засади. *Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого*». 2016. № 4 (31). С. 27–35.

199. Максимов С. Конституційний принцип верховенства права: загальне і особливе. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3 (58). С. 127–134.

200. Максимов С. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография. Харьков: Право, 2002. 328 с.

201. Малишев Б. Правова реформа: поняття, ознаки, види. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 3 (березень). С. 19–23.

202. Мигаль С. Філософія права в системі наук. *Філософські обрії*. 2007. № 18. С. 255–268.

203. Миронова Г. Етичні засади права людини на життя. *Право України*. 2005. № 9. С. 18–25.

204. Миронюк О. Реформування системи права України: теоретичний вимір: авторефер. дис… …канд. юрид. наук: 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2015. 20 с.

205. Миронюк О. Теоретико-правовий аналіз механізму реформування системи права. Наук. записки Львівського ун-ту бізнесу та права. 2013. Вип. 11. С. 77–82.

206. Мирумян К. Права человека: историко-политический очерк / ред. Г. Арутюнян, ЕГЛУ им. В. Брюсова). Ереван: «Лингва», 2002 г. 232 с.

207. Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105 (дата звернення: 23.12.2019).

208. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 25.12.2019).

209. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 20.01.2018).

210. Мілл, Джон Стюарт. Про свободу: Есе / Пер. з англ. К.: Основи, 2001. 463 с.

211. Мінченко О. Використання феноменологічного підходу в правових дослідженнях. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. Апрель. 2018. С. 13–16.

212. Мірошниченко Ю. Проблеми сприйняття українського народу як носія суверенітету та джерела влади в конституційно-правовому вимірі. *Наше право*. 2015. № 6. С. 33–39.

213. Мічурін Є. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правові аспекти): монографія. Х.: Юрсвіт, НДІ Приватного права і підприємництво АПрН України, 2008. 482 с.

214. Мішегліна В. Юридичні символи в інтегративному праворозумінні: теоретичні аспекти. *Право і суспільство*. 2018. № 2. С. 36–41.

215. Моісеєнкова С. Філософсько-правовий аналіз механізму правоутворення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5. С. 123–127.

216. Мороз М. Співвідношення непорушності й соціального призначення права власності. *Юридичний журнал*. 2013. № 3. С. 47–51.

217. Муньє Э. Персонализм. Москва: Искусство. 1992. 143 с.

218. Мучник А. Философия достоинства, свободы и прав человека. К.: Парламентское издательство, 2009. 672 с.

219. Н.Дж. Ролз. Теория справедливости: Пер. с англ. / Науч. ред. і предисл. В. Целищева. Изд. 2-е. М. Издательство ЛКИ, 2010. 536 с.

220. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу Станіслава Оріховського-Роксолана. URL: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_08.htm#or2 (дата звернення: 24.07.2019).

221. Наставна Г. Антрополого-комунікативний підхід у системі методології наукового пізнання: природа та зміст. *Право і суспільство*. 2017. № 5. С. 21–26.

222. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2-х. - 2-е вид., перероб. і доп. / за ред. О. Дзери (кер.авт. кол.), Н. Кузнєцової, В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2006. Т. 1. 832 с.

223. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020. Затв. Указом Президента України від 26 лютого 2016 р. № 68/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016 (дата звернення: 17.08.2020).

224. Некрасов А. Право. Антиправо. Предправо. *Юридический вестник*. 2007. № 2. С. 4–10.

225. Немченко С. Принцип свободи договору – головний принцип договірних відносин у цивільному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 101–103.

226. Неновськи Н. Право и ценности. М.: Прогресс, 1987. 248 с.

227. Нерсесянц В. От соцализма к цивилизму: свобода, право, собственность /Собственность: право и свобода / ред.. кол.: В. Графский, Л. Мамут, Э. Скрипилев (отв. ред.). Інститут Государства и права РАН, 1992. 128с.

228. Нерсесянц В. Философия права Гегеля. М.: Юристъ, 1998. 352 с.

229. Нерсесянц В. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости / Проблемы ценностного похода в праве: традиции и обновление / В. Нерсесянц и др. (отв. ред), РАН Институт Государства и права. М., 1996. 89 с.

230. Нікітенко В. Приватна власність…деякі міркування. *Мала енциклопедія нотаріуса.* 2017. Квітень. № 2 (92). С. 134–140.

231. О. Тимотей Т. Коцур, Папа: Евтаназія та асистоване самогубство – це поразка для всіх. 05 червня 2019 р. URL: https://www.vaticannews.va/uk/world/news/2019-06/tweet-papy-5-chervnya-2019.html (дата звернення: 20.11.20).

232. Олійник У. Філософсько-правове осмислення сутності принципу верховенства права в сучасному суспільстві. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2019. № 3. С. 262–265.

233. Орлова О. Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты. М.: Академический правовой університет, 2005. 120 с.

234. Осадчук С. Принцип пропорційності як концептуальна засада розвитку приватно-правових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 2. С. 35–39.

235. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (дата звернення: 29.08.2020).

236. Павлишин О. Права людини та методологія їх досліджень крізь призму семіотико-правового підходу. *Право України*. 2015. № 2. С. 46–51.

237. Павлишин О. Реформування правової системи України як філософсько-правова проблема (семіотичний підхід). *Юридична наука*. 2011. Вип. 2. С. 19–24.

238. Павлишин О. Семіотична парадигма правового пізнання: результати й перспективи наукового пошуку. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 4 (105). С. 248–261.

239. Павлишин О. Соціальна солідарність як філософсько-правовий концепт (семіотичний аналіз). *Право України*. 2016. № 2. С. 104–113.

240. Паращук Л. Аксіологічне осмислення особистих немайнових прав фізичної особи. *KELM.* (Республіка Польща). 2020. № 5. С. 191–196.

241. Паращук Л. Аксіологія нормативно-знакової реальності інформаційного суспільства. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід:* матеріали ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. 21-22 квіт. 2017 р. Тернопіль: Економічна думка, 2017. С. 256–259.

242. Паращук Л. Антропологічні аспекти обмеження цивільних прав у період пандемії COVID-19. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: матеріали VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 26 листоп. 2020 р.) / [редкол.: В. В. Чернєй, М. В. Костицький, С. Д. Гусарєв та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. 322 с. С. 219–221.

243. Паращук Л. Багатоаспектність свободи в принципі свободи договору. Материали за VII межнародна научна практична конференция «*Ключови въпроси в съвременната наука*». (17-25 квітня 2011 р.). Т. 21 (Болгария). С. 71–73.

244. Паращук Л. Верховенство права – необхідна умова існування інституту договору. Верховенство права та права людини. Кн. 1. Київ, 2012. Національний університет Києво-Могилянська академія. 21-22 квітня 2012р. С. 207–208.

245. Паращук Л. Вплив права на процес реформування в Україні. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід.* Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. (5-6 квітня 2019 р.). Тернопіль. 2019. С. 91–93.

246. Паращук Л. Вплив принципу рівності суб'єктів права власності на законодавче визначення форм (видів) права власності. *Dynamika naukowych badac:* VI Miedzynarodowa naukowi-praktyczna konferencja (Przemysl, Nauka i studia, 07-15 липня 2010 r.). С. 84–86.

247. Паращук Л. Втілення принципу верховенства права в інституті власності. *Верховенство права: традиція і потенціал практики* / Заг. ред. М.Г. Патей-Братасюк. К.: Вид-во Європейського університету, 2010. С. 450–468.

248. Паращук Л. Гносеологічні засади реалізації принципу верховенства права. *Методологічні проблеми вітчизняного правознавства.* Матеріали ІІІ

щорічного міждисциплінарного теоретико-методологічного колоквіуму. Київ: ЮВЕТА, 2010. С. 81–85.

249. Паращук Л. Деякі аспекти захисту прав учасників договірних відносин. *Правові реформи в Україні*: ІІІ Всеукраїнська науково-теоретична конференція (м. Київ, 6 жовтня 2011 р.). С. 79–81.

250. Паращук Л. Дотримання вимог принципу верховенства права в процесі створення та функціонування ОСББ – шлях до становлення інституту ефективного власника житла. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4. С. 216–222.

251. Паращук Л. Забезпечення особистих немайнових прав людини як умова практичної реалізації принципу верховенства права. *Верховенство права: традиція і потенціал практики* / Заг. ред. М.Г. Патей-Братасюк. К.: Вид-во Європейського університету, 2010. С. 410–440.

252. Паращук Л. Компенсація моральної шкоди при захисті честі та гідності. *Актуальні проблеми правознавства*: науковий збірник юридичного факультету ТНЕУ. Тернопіль: Астон. 2012. С. 182–189.

253. Паращук Л. Місце правочину, який порушує публічний порядок, в системі недійсних правочинів. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи:* збірник тез доповідей XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції. (20 квітня 2012). Тернопіль, 2012. С. 158–161.

254. Паращук Л. Основні засади здійснення права власності в Україні. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи*: збірник тез доповідей XI Всеукраїнської науково-практичної конференції. (24 квітня 2009 р.) Тернопіль, 2009. С. 154–156.

255. Паращук Л. Основні проблеми реформування правової системи в Україні. Guarantee and protection of fundamental human rights as an integral element of the integration of Ukraine in the EU /Redakcja Mieczysław Różański, Serhiy Banakh, Oksana Koval. Olsztyn: Zakład Poligraficzny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego. 2019. S. 287– 296.

256. Паращук Л. Приватне право як форма втілення і вираження свободи суб'єкта. *Науковий вісник КНУВС*. 2010. № 4. С. 63–71.

257. Паращук Л. Принцип верховенства права как концептуальная основа развития гражданского законодательства Украины. *Закон и жизнь*. 2013. № 10/2 (262). С. 180–184.

258. Паращук Л. Принципи та цінності цивільного права. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право»*. Київ, 2011. № 1 (18). С. 62–65.

259. Паращук Л. Свобода договору як один із засобів реалізації принципу верховенства права в Україні. *Юридичний журнал*. 2011. № 11. С. 62–66.

260. Паращук Л. Свобода як особисте немайнове благо. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи:* збірник тез доповідей XII Всеукраїнської науково-практичної конференції. (9 квітня 2010 р.). Тернопіль, 2010. С. 236–239.

261. Паращук Л. Справедливість, добросовісність та розумність як засада цивільного законодавства. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи:* збірник тез доповідей XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції. (15 квітня 2011 р.). Тернопіль, 2011. С. 193–195.

262. Паращук Л. Теоретико-прикладні аспекти реалізації принципу верховенства права в особистих немайнових правах. *Науковий вісник НАВС*. 2011. № 4. С. 115–123.

263. Паращук Л. Теоретичні аспекти співвідношення свободи договору та публічного інтересу. *Актуальні проблеми правознавства: науковий збірник юридичного факультету ТНЕУ*. Тернопіль, 2013. Вип. 3. С. 184–191.

264. Паращук Л. Філософсько-світоглядні засади творення правової норми. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 5. С. 24–27.

265. Патей-Братасюк М. Філософія права: навчальний посібник. Тернопіль, 2006. 344 с.

266. Патей-Братасюк М. Філософсько-світоглядне знання як засада розвитку приватного права. *Право України*. 2009. № 8. С. 39–46.

267. Пацурківський П., Гаврилюк Р. Алгебра верховенства права, або буттєвий устрій людського світу. *Право України*. 2017. № 3. С. 112–125.

268. Петражицкий Л. Психология права. Москва, 1904.

269. Петриківська О. Філософська антропологія як методологія синтезу знань про людину : автореф. дис канд. філософ. наук : 09.00.02. Одеса, 2007. 18 с.

270. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. *Право України*. 2010. № 3. С. 24–35.

271. Петришин О. Верховенство права як принцип дії права. *Українське право*. 2006. № 1. С. 49–57.

272. Писарєва Е., Благовісний С. Сутність правового закону в контексті принципу верховенства права. *Верховенство права: традиція і потенціал практики* / Заг. ред. М.Г. Патей-Братасюк. К.: Вид-во Європейського університету, 2010. С. 89–98.

273. Плавич В. Становлення і розвиток сучасного права в умовах глобалізації. *Правова держава*. 2018. № 30. С. 28–35.

274. Платон. Діалоги. Х.: Фоліо, 2008. 349 с.

275. Погоріло В., Федоренко В. Конституційне право України. Академічний курс: у 2-х т. К., 2006. Т. 1. 544 с.

276. Погребняк С. Негативна і позитивна свобода в умовах демократичної соціальної правової держави. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.* «Науковый журнал». Серия «Юридические науки». Том 21 (60). 2008. № 2. С. 67–73.

277. Погребняк С. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Х.: Право. 2008. 240 с.

278. Погребняк С. Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 1 (44). С. 26–36.

279. Погрібний С. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: монографія. К.: Правова єдність, 2009. 304 с.

280. Покровский И. Основные проблемы гражданского права. М., 1917. URL: www.civil.consultant.ru (дата звернення: 19.09.2019).

281. Політологічний енциклопедичний словник. К.: Генеза, 1997. 400 с.

282. Поппер К. Объективное знание. Эволюционный подход. М.: Эдиториал УРСС. 2002. 384 с.

283. Посикалюк О. Ґенеза доктрини особистих немайнових прав в романській, германській та англо-американській системах приватного права. *Приватне право і підприємництво*. 2016. № 15. С. 186–191.

284. Постанова Верховного Суду України від 14 лютого 2018 р. у справі № 686/10520/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua (дата звернення: 18.05.2020).

285. Постанова Верховного Суду України від 28 січня 2015 р. у справі № 6-230цс14. URL: http://www.scourt.gov.ua (дата звернення: 14.07.2018).

286. Постанова пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» № 1 від 27 лютого 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text (дата звернення: 11.02.2017).

287. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол. П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія 1. Дослідження та реферати. Вип. 13. Львів: Світ. 2006. 280 с.

288. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія; у 2 х кн. / за заг.ред. Ю. Шемшученко. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Юридична думка, 2008. 2 кн. 344 с.

289. Про відчуження земельних ділянок, інших об’єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності. Закон України від 17 листопада 2009 р. № 1559-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 1. Ст. 2.

290. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів. Закон України від 03 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.

291. Про затвердження Порядку розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 р. № 915. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/915-2007-п (дата звернення: 06.09.2020).

292. Про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків. Закон України від 29 листопада 2001 р. № 2866-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 10. Ст. 78.

293. Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку. Закон України від 14 травня 2015 р. № 417-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 29. Ст. 262.

294. Про судоустрій і статус суддів. Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

295. Проблема ценности в философии. Москва-Ленинград: Наука,1966. 260 с.

296. Проблеми систематизації приватного права України та Європи: монографія / за заг. ред. Ю. Білоусова. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АПрН України, 2009. 204 с.

297. Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление / В. Нерсесянц и др. (отв. ред). М.: Институт Государства и права РАН. 1996. 89 с.

298. Прокопов Д. Аналіз І. Ільїним ідеї природного права та її ролі у формуванні правосвідомості. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 1 (75). С. 18–26.

299. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 р.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення: 13.05.2018).

300. Проценко О., Чепінога В. Походження свободи: (осмислення витоків та розвитку концепції громадянського суспільства). К.: Смолоскип, 1996. 142 с.

301. Пунда О. Поняття особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 74. С. 197–204.

302. Пуховська А. Філософсько-антропологічний підхід дослідження прав людини: становлення та значення. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 161–167.

303. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду України. URL: http://www.lawyer.org.ua/?d=668&i=&w=r (дата звернення: 17.01.2018).

304. Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу). *Право України*. 2010. № 3. С. 19–23.

305. Рабінович П. Людські потреби – глибинний визначальний чинник праворозуміння. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4 (79). С. 14–24.

306. Рабінович П. Праворозуміння: сутність, класифікації, нездоланність плюралізму. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2007. № 5 (67). С. 25–35.

307. Рабінович П. Природні права людини і Цивільний кодекс України. *Юридична Україна*. 2005. № 7. С. 48–55.

308. Рабінович П. Універсальний канон людських прав. *Право України*. 2018. № 9. С. 109–123.

309. Радбрух Г. Философия права. [пер. с нем. Ю. М. Юмашева]. Москва: Междунар. отношения, 2004. 238 с.

310. Рікер П. Право і справедливість / пер. з франц. К.: Дух і літера, 2002. 216 с.

311. Рікер П. Сам як інший. Київ: Дух і Літера. 2000. 458 с.

312. Рішення апеляційного суду Сумської області від 20 березня 2014 р. у справі № 22-ц/788/487/14. URL: http:// http://www.reyestr.court.gov.ua (дата звернення: 18.09.2018).

313. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 02 листопада 2004 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04/page. (дата звернення: 10.08.2019).

314. Рішення Конституційного Суду України у справі від 08 квітня 1999 р. 1-1/99. URL: http://zakon3.rada.gov.ua (дата звернення: 18.08.2019).

315. Рішення Конституційного Суду України у справі від 1 грудня 2004 р. № 1-10/ 2004 URL: http://zakon3.rada.gov.ua (дата звернення: 18.08.2019).

316. Рішення Конституційного Суду України у справі від 20 січня 2012 р. № 1-9/2012. URL: http://zakon3.rada.gov.ua (дата звернення: 18.08.2019).

317. Рішення Миргородського міськрайонного суду Полтавської області від 20 вересня 2017 р. у справі № 541/1499/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69000234 (дата звернення: 10.08.2019).

318. Рішення Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 21 березня 2016 р. у справі № 398/416/16-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56652524 (дата звернення: 18.09.2018).

319. Рішення Світловодського міськрайонного суду Кіровоградської області від 14 квітня 2010 р. у справі № 2-723/10 URL: http:// http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/9447821] (дата звернення: 18.09.2018).

320. Рішення Тернопільського окружного адміністративного суду від 04 квітня 2019 р. у справі № 500/290/19. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81085025 (дата звернення 14.03.2020).

321. Роздобудько І. Ґудзик [Роман]. Київ: НОРА-ДРУК. 2011. 240 с.

322. Романова А. Людина у природно-правовому просторі: інтелігібельний і сенсибельний виміри: автореф. дис. докт. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2016. 43 с.

323. Романова А. Право і людина: гармонійна єдність у період суспільної аномії. *Юридична наука.* 2016. № 3 С. 15–21.

324. Ромовська З. В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. К.: Атіка, 2005. 560 с.

325. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Russo_O_dogovore.pdf (дата звернення: 10.05.2017).

326. Рябошапко Л. Природне право чи юридичний позитивізм *Віче*. 2008. № 5-6.URL: http://veche.kiev.ua/journal/873/ (дата звернення: 28.08.2017).

327. Савонова Г. Онтологія добра і зла та проблема свободи вибору християнином у філософських міркуваннях С. К'єркегора. *ГРАНІ* . 2019. Том 22. № 1. С. 110-116. doi: https://doi.org/ 10.15421/171914.

328. Сайфуліна Ю. Феноменологічний підхід щодо розуміння права. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 40–44.

329. Сартр Ж.-П. Екзистенциализм – это гуманизм. Сумерки богов. Москва. 1992.

330. Селіванов В. Нетотожність права і закону (методологічний аспект). *Право України*. 2005. № 5. С. 7–8.

331. Семенов В. О перспективах человека в XXI столетии. *Вопросы философии.* 2005. № 9. С. 26–37.

332. Серьогін С. Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування: монографія. Дніпропетровськ: Середняк Т., 2014. 124 с.

333. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2947-14 (дата звернення: 20.03.2020).

334. Скакун О. Теорія держави і права. Харків: Консум, 2006. 696 с.

335. Скоробогатов А., Краснов А. Правовая реальность России: философско-правовой анализ. *Российский журнал правовых исследований*. 2015. № 1 (2). С. 79–85.

336. Скрипнюк О. Принцип законності як фундаментальна умова формування правової держави. *Проблеми законності*: Респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. Вип. 97. 273 с.

337. Скурко Е. Принципы права: монография. М.: Ось-89, 2008. 192 с.

338. Сліпченко С. Розвиток вчення про особисті немайнові права в країнах Європи. *Розвиток сучасного приватного права в країнах Європи*. Матеріали VIII Міжнародного цивілістичного форуму, Київ, 19–20 травня 2018 р. К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2018. С. 240–245.

339. Собственность: право и свобода /ред. колл.: В. Графский, Л. Мамут, Е. Скрипилев (отв. ред.). М.: Институт государства и права РАН, 1992. 128с.

340. Соловьев В. Оправдание добра. М., 1999.

341. Соловьев Э. Категорический императив нравственности и права. М.: Прогресс-Традиция. 2005. 416 с.

342. Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності / за ред. О. Злобіної. К.: Інститут соціології НАН України, 2013. 320 с.

343. Спасибо-Фатєєва І. Форми права власності. *Вісник Академії правових наук України.* 2009. № 3 (58). С. 145–154.

344. Справа «Р.Р. проти Польщі» (Заява № 27617/04) Страсбург, 26 травня 2011 р. URL: http://medicallaw.org.ua (дата звернення: 14.07.2017).

345. Справа № 3/1984/75/119 «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства». Рішення Європейського Суду з прав людини від 21 лютого 1986 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_180/page (дата звернення: 14.06.2019).

346. Старженецький В. Россия и Совет Европы: право собственности. М.: Городец, 2004. 208 с.

347. Старчук О. Нормативність як ознака принципів права. Юридична Україна. 2008. № 6. С. 26–30.

348. Стефанчук Р. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія / Р. Стефанчук; відп. ред. Я. Шевченко. Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. 626 с.

349. Стефанчук Р. Принципи та гарантії здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб. *Юридична Україна*. 2007. № 3. С. 48–57.

350. Стефанчук Р., Янчук А., Стефанчук М., Стефанчук Н., Блаживская Н. Право на евтаназію: за чи проти? *Патологія.* 2018. Т. 15, № 3 (44). С. 390–395. doi: https://doi.org/10.14739/2310-1237. 2018.3.151873.

351. Стовба О. Екзистенціальний аналіз правової ситуації. Автореф. дис. ... к.ю.н. Харків, 2005. 16 с.

352. Суверенитет, суб'єктивность, свобода / С. Бондырева, Д. Колесов. М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2007. 464 с.

353. Табачковський В. Образ людини: від «родової всезагальності» до «тотальної індивідуальної екзистенції» / Людина в есенційних та екзистенційних вимірах. К.: Наукова думка, 2004. С. 9–83.

354. Таманага, Брайян Верховенство права: історія, політика, теорія / перекл. з англ. А. Іщенка. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.

355. Терлюк М., Ющик О. До проблеми якості закону України як джерела права. *Право України*. 2017. № 6. С. 17–26.

356. Тертишник В. Принципи права та стратегія і практика судово-правової реформи. *Право і суспільство*. 2016 . № 6. С. 20–26.

357. Тимошенко В. Визначальні фактори правової свідомості. *Право України*. 2008. № 6. С. 41–46.

358. Толстенко В. Принципи права як невід'ємний структурний елемент сучасної правової ідеології. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2009. № 1 (87). С. 90–98.

359. Трофанчук Г. Історія вчень про державу і право: навч. посібн. для дистанц. навчання. К.: Ун-т «Україна», 2004. 210 с.

360. Удовика Л. Людина як суб'єкт правової системи: особливості розвитку в умовах глобалізації. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 1. С. 41–49.

361. Фальковський А. Постмодерністський образ людини та сучасні правові трансформації. Антропологія права: філософський та юридичний виміри. Статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 1-2 грудня 2006 р.). Львів: Край, 2007. С. 305–311.

362. Философия права. Хрестоматия: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / под ред. Н. Панова. К.: Издательский Дом «Ин Юре», 2002. 692 с.

363. Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1983. 836 с.

364. Філософія права / За ред. Джоела Фейнберга, Джума Коулмена. / пер. з англ. П. Таращук. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. 1256 с.

365. Філософія права: навч. посіб. / О. Бандура, С. Бублик, М. Заінчковський та ін.; за заг. ред. М. Костицького, Б. Чміля. К.: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

366. Філософія права: навч. посібн. / Данільян О., Байрачна Л., Максимов С. та ін.; за заг. ред. О. Данильяна. К.: Юрінком Інтер, 2002. 272 с.

367. Філософія права: навчальний посібник / Біленчук П., Гвоздецький В., Сливка С.; За ред.. П. Біленчука. К.: Атіка, 1999. 208 с.

368. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Данильян, О. Дзьобань, С. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.

369. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. Шинкарука. К.: Абрис, 2002. 742 с.

370. Фром Е. Мати чи бути. К.Український письменник. 2010. 222 с.

371. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності та політика скривдженості. Київ: Наш формат. 2020. 185 с.

372. Фулей Т. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.

373. Фулей Т. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 20 с.

374. Фуфалько Т. Поняття та зміст принципу пропорційності, його прояв в основних формах діяльності держави. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія юридична). 2011. № 2. С. 63–73.

375. Хайдеггер М. Бытие и время. М. 1998.

376. Хайек Ф. Дорога к рабству / пер. с англ. М.: Новое издательство, 2005. 264 с.

377. Ханик-Посполітак Р. Принцип свободи договору в Європейському праві. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 53. Юридичні науки. С. 128–129.

378. Харарі Ю. 21 правило для 21 століття. Київ: Book Chef, 2018. 416 с.

379. Хома Ю. Поняттєвий апарат примусового відчуження земельних ділянок та інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені. *Право і суспільство*. 2014. № 4. С. 80–89.

380. Цвайгер К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2-х т.т. Т. I. Основы: Пер. с нем. М.: Междунар. отношения, 2000. 480 с.

381. Центр політико-правових реформ. Офіційний сайт. URL: http://pravo.org.ua/ua/about/activity/ (дата звернення: 10.08.2020).

382. Цивільне право України: підручник: У 2-х т. / Пуль В. (кер. авт. кол.), Баранова Л., Жилінкова І. та ін.; за заг. ред. В. Борисової, І. Спасибо-Фатєєвої, В. Яроцького. К.: Юрінком Інтер, 2004. Т. 1. 480 с.

383. Цивільний кодекс України від 18 липня 1963 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06 (втратив чинність). (дата звернення: 13.08.2020).

384. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 14.12.2020).

385. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (дата звернення: 19.11.2020).

386. Цимбалюк М. Формування правосвідомості громадян у процесі реформування інституту власності. *Право України*. 2003. № 9. С. 57–61.

387. Цимбалюк М. Цивілізаційна цінність права у демократичному суспільстві. *Право України*. 2003. № 2. С. 65–69.

388. Ціцерон, Марк Туллій. Про закони; Про державу; Про природу богів / пер. з латин. В.Литвинов. К: Основи, 1998. 476 с.

389. Чепульченко Т. Принцип верховенства права як відображення генезису прав людини в сучасній правовій державі. URL: www.nbuv.gov.ua (дата звернення: 11.08.2016).

390. Черноморец А. Корреспонденция прав и обязанностей государства и граждан в категории «свобода». *Правовая політика и правовая жизнь*. 2004. № 1. С. 45–54.

391. Честнов И. Методология и методика научного исследования: учебное пособие. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Университета прокуратуры Российской Федерации, 2018. 124 с.

392. Честнов И. Принцип диалога в современной теории права: проблемы правопонимания. Автореф. идсерт. докт. юрид. наук.: специальность 12.00.01. Санкт-петербург, СБЮИ генеральной прокуратиры, 2002.

393. Четвергин В. Введение в курс общей теории государства и права: учебное пособие. М.: Институт государства и права РАН, 2003. 204 с.

394. Шаган О. Система принципів нормотворчості. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Данила Галицького*. 2014. № 9. С. 64–69.

395. Швачка В. Рівень правової свідомості особи як результат її правової соціалізації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2007. №11 (73). С. 77–88.

396. Швецар А. Благоговение перед жизнью. М.: Прогресс, 1991. 412 с.

397. Шевчук Р. Ще раз про діалектичний метод у правознавстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 216–219.

398. Шевчук С. Принцип субсидіарності у діяльності Європейського Суду з прав людини та необхідність узгодження судової практики. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С. Ківалова; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2012. С. 82–89.

399. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні: монографія. К.: Реферат, 2007. 640 с.

400. Шевчук С. Узгодженість практики Європейського Суду з прав людини та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 122–130.

401. Шершеневич Г. Избранное: В 6 т. Т. 4. включая Общую теорию права / Вступ. слово, сост.: П. Крашенников. М.: Статут, 2016. 752 с.

402. Шестіріков В. До питання про дійсність правочинів у контексті прийняття нового Податкового кодексу України. *Актуальні питання цивільного та господарського права*. 2010. № 6 (25). С. 35–41.

403. Шимон С. Розмежування понять «суспільна мораль», «моральні засади» та «моральність» в цивільному праві. URL: http://www.rusnauka.com/23_SND_2008/Pravo/26738.doc.htm (дата звернення: 18.02.2019).

404. Шитий С., Бондаренко А. Причини правового нігілізму та шляхи його подолання в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 235–239.

405. Шупінська О. Становлення інституту права власності в міжнародному приватному праві. *Право України*. 2006. № 7. С. 127–129.

406. Ющик О. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. К., 1997. 191с.

407. Яворська О. Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 384 с.

408. Яремко О. Контамінація раціонального та гуманістичного вимірів у генезі інституту покарання в контексті європейської правової традиції: дис ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ. нац. ун-т внутріш. справ. К.: Б.в., 2009. 221 с.

409. Ярошенко І. Принцип пропорційності у цивільному процесуальному праві: забезпечення балансу публічного і приватного інтересів. *Право України*. 2017. № 8. С. 21–26.

410. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Из-во политической литературы. 1991. 530 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Паращук Л. Приватне право як форма втілення і вираження свободи суб'єкта. *Науковий вісник КНУВС.* 2010. № 4. С. 63–71.

2. Паращук Л. Забезпечення особистих немайнових прав людини як умова практичної реалізації принципу верховенства права. *Верховенство права: традиція і потенціал практики* / Заг. ред. М.Г. Патей-Братасюк. К.: Видавництво Європейського університету, 2010. 536 с. С. 410–440.

3. Паращук Л. Втілення принципу верховенства права в інституті власності. *Верховенство права: традиція і потенціал практики* / Заг. ред. М.Г. Патей-Братасюк. К.: Видавництво Європейського університету, 2010. 536с. С. 450–468.

4. Паращук Л. Принципи та цінності цивільного права. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право».* Київ, 2011. № 1 (18). С. 62–65.

5. Паращук Л. Теоретико-прикладні аспекти реалізації принципу верховенства права в особистих немайнових правах. *Науковий вісник НАВС*. 2011. № 4. С. 115–123.

6. Паращук Л. Свобода договору як один із засобів реалізації принципу верховенства права в Україні. *Юридичний журнал*. 2011. № 11. С. 62–66.

7. Паращук Л. Принцип верховенства права как концептуальная основа развития гражданского законодательства Украины. *Закон и жизнь*. 2013. № 10/2 (262). С. 180–184.

8. Паращук Л. Дотримання вимог принципу верховенства права в процесі створення та функціонування ОСББ – шлях до становлення інституту ефективного власника житла. *Актуальні проблеми правознавства.* 2017. Вип. 4. С. 216–222.

9. Паращук Л. Філософсько-світоглядні засади творення правової норми. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції:* науковий збірник Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Дніпро. 2018. № 5. С. 24–27.

10. Паращук Л. Основні проблеми реформування правової системи в Україні. *Guarantee and protection of fundamental human rights as an integral element of the integration of Ukraine in the EU* /Redakcja Mieczysław Różański, Serhiy Banakh, Oksana Koval. Olsztyn: Zakład Poligraficzny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego. 2019. S. 287– 296.

11. Паращук Л. Аксіологічне осмислення особистих немайнових прав фізичної особи. *KELM*. (Республіка Польща). 2020. № 5. С. 191–196.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

12. Паращук Л. Основні засади здійснення права власності в Україні. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи:* збірник тез доповідей XI Всеукраїнської науково-практичної конференції. (24 квітня 2009 р.) Тернопіль, 2009. С. 154–156.

13. Паращук Л. Свобода як особисте немайнове благо. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи:* збірник тез доповідей XII Всеукраїнської науково-практичної конференції. (9 квітня 2010 р.). Тернопіль, 2010. С. 236–239.

14. Паращук Л. Вплив принципу рівності суб'єктів права власності на законодавче визначення форм (видів) права власності. *Dynamika naukowych badac:* VI Miedzynarodowa naukowi-praktyczna konferencja (Przemysl, Nauka i studia, 07-15 липня 2010 р.). С. 84–86.

15. Паращук Л. Гносеологічні засади реалізації принципу верховенства права. *Методологічні проблеми вітчизняного правознавства*. Матеріали III щорічного міждисциплінарного теоретико-методологічного колоквіуму. Київ: ЮВЕТА, 2010. С. 81–85.

16. Паращук Л. Справедливість, добросовісність та розумність як засада цивільного законодавства. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи*: збірник тез доповідей XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції. (15 квітня 2011р.). Тернопіль, 2011. С. 193–195.

17. Паращук Л. Багатоаспектність свободи в принципі свободи договору. *Ключови въпроси в съвременната наука:* VII Межнародна научна практична конференция (Болгария, 17.04.2011 р. – 25.04.2011 р.). Т. 21. С. 71–73.

18. Паращук Л. Деякі аспекти захисту прав учасників договірних відносин. *Правові реформи в Україні:* ІІІ Всеукраїнська науково-теоретична конференція (м. Київ, 6 жовтня 2011 р.). С. 79–81.

19. Паращук Л. Верховенство права – необхідна умова існування інституту договору. *Верховенство права та права людини*. Київ, 2012. 21-22 квітня 2012 р. Національний університет Києво-Могилянська академія. Кн. 1. С. 207–208.

20. Паращук Л. Місце правочину, який порушує публічний порядок, в системі недійсних правочинів. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи:* збірник тез доповідей XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції. (20 квітня 2012 р.). Тернопіль, 2012. С. 158–161.

21. Паращук Л. Аксіологія нормативно-знакової реальності інформаційного суспільства. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід:* ІІ Міжнародна науково-практична конференція (м. Тернопіль, 21-22 квітня 2017 р.). С. 256–259.

22. Паращук Л. Вплив права на процес реформування в Україні. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід*. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. (5-6 квітня 2019 р.). Тернопіль. 2019. С. 91–93.

23. Паращук Л. Антропологічні аспекти обмеження цивільних прав у період пандемії COVID-19. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: матеріали VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 26 листопада 2020 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 219–221.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

24. Паращук Л. Теоретичні аспекти співвідношення свободи договору та публічного інтересу. *Актуальні проблеми правознавства*: науковий збірник юридичного факультету ТНЕУ. Тернопіль, 2013. Вип. 3. С.184–191.

25. Паращук Л. Компенсація моральної шкоди при захисті честі та гідності. *Актуальні проблеми правознавства*: науковий збірник юридичного факультету ТНЕУ. Тернопіль: Астон. 2012. С. 182–189.

ДОДАТОК Б

РЕЗУЛЬТАТИ
статистичної обробки анкет для опитування
студентів юридичного факультету Західноукраїнського національного університету / юридичного факультету Національного авіаційного університету

Анкету розроблено в межах написання Паращук Лілією Георгіївною дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства» та призначено для виявлення проблем реалізації принципу верховенства права в Україні.

Під час проведення дисертаційного дослідження за анкетою було опитано 115 осіб – студентів вищих навчальних закладів (105 студентів юридичного факультету Західноукраїнського національного університету, 10 студентів юридичного факультету Національного авіаційного університету).

Питання та відповіді	Кількість осіб, які дали відповіді (осіб)	Відсоток до загальної кількості осіб (%)
1. Ст. 3 Конституції України встановлено що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Чи гарантує, на вашу думку, держава на практиці права, що визначені цим принципом?		
А) так;	16	13,9
Б) ні;	36	31,3
В) держава спрямовує усі можливі ресурси для реалізації зазначеного принципу;	57	49,6
Г) інший варіант.	6	5,2
2. З якими із запропонованих термінів у вас асоціюється концепт права:		
А) закон;	32	27,8
Б) свобода, справедливість, рівність.	83	72,2
3. На вашу думку, право - це:		
А) система встановлених та охоронюваних державою загальнообовязкових, формально визначених норм (правил), що врегульовують найважливіші суспільні відносини;	95	82,6
Б) всезагальна форма визнання, буття й здійснення свободи у суспільних відносинах людей;	15	13
В) інший варіант.	5	4,4
4. Яке твердження, на вашу думку, є вірним:		
А) будь-який закон апріорі є справедливим, правовим;	23	20
Б) закон може бути несправедливим, неправовим;	70	60,9
В) інший варіант.	22	19,1
5. Окресліть ваш підхід до розуміння концепції «верховенства права»:		
А) верховенство права тотожне верховенству закону;	36	31,3
Б) верховенство права тотожне розуму, справедливості;	41	35,7
В) верховенство права тотожне основним правам людини;	32	27,8
Г) інший варіант.	6	5,2

6. Головною ідеєю принципу верховенства права є:		
А) визнання людини найвищою цінністю, а її невід'ємні права і свободи – пріоритетом у суспільному житті;	73	63,5
Б) визнання верховенства закону, яким встановлено права і обов'язки усіх суб'єктів правовідносин;	37	32,2
В) важко сказати.	5	4,3
7. Принцип верховенства права:		
А) є явищем абстрактним, ніякої реальної дії він не має;	5	4,3
Б) застосовують для підсилення дії норм, у яких сформульовані конкретні правила поведінки;	20	17,4
В) запозичений із західної традиції права, для нас він не несе ніякого смислового навантаження;	5	4,3
Г) є основоположним принципом, що захищає особу від свавільної влади держави та надає їй можливість володіти людською гідністю;	78	67,8
Д) інший варіант.	7	6,2
8. Чи вважаєте ви, що ваші цивільні права (особисті немайнові права (наприклад, право на життя, здоров'я, гідність тощо,); право власності; права, що виникають за договором) порушуються? Якщо так, то переважно ким/чим:		
А) так, законами, оскільки в них, крім правових норм, є норми, які порушують мої права;	13	11,3
Б) ні, я почуваюсь захищеним і повною мірою реалізую усі належні мені цивільні права та інтереси;	45	39,1
В) так, в залежності від прав, які реалізовую, відчуваю їх порушення з боку інших учасників цивільних правовідносин, суб'єктів владних повноважень та ін.;	49	42,6
Г) інший варіант.	8	7
9. Що гальмує розвиток демократії в Україні:		
А) відсутність ціннісної орієнтації в державі;	21	18,3
Б) недосконалість нормативно-правової бази;	26	22,6
В) відсутність справедливого та незалежного судочинства;	55	47,8
Г) повільний темп розвитку громадянського суспільства;	45	39,1
Д) інший варіант.	10	8,7
10. Ваш внесок у становлення України як правової держави:		
А) мені байдуже, обов'язок побудови правової держави покладено на владу, яку ми обрали;	3	2,6
Б) намагаюсь бути законослухняним, не порушувати прав та інтересів інших осіб;	50	43,5
В) систематично підвищую рівень своєї правової культури та правосвідомості, активно відстоюю не лише свої права, але й права інших осіб, оскільки кожен з нас причетний до цього процесу;	60	52,2
Г) важко сказати.	10	8,7

ДОДАТОК В

РЕЗУЛЬТАТИ
статистичної обробки анкет для опитування
громадян України, які проживають в Україні та за її межами

Анкету розроблено в межах написання Паращук Лілією Георгіївною дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства» та призначено для виявлення проблем реалізації принципу верховенства права в Україні.

Під час проведення дисертаційного дослідження за анкетою було опитано 50 осіб - громадян України, які проживають в Україні та за її межами.

Питання та відповіді	Кількість осіб, які дали відповіді (осіб)	Відсоток до загальної кількості осіб (%)
1. Ст. 3 Конституції України встановлено що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Чи гарантує, на вашу думку, держава на практиці права, що визначені цим принципом?		
А) так;	9	18
Б) ні;	29	58
В) держава спрямовує усі можливі ресурси для реалізації зазначеного принципу;	10	20
Г) інший варіант.	2	4
2. З якими із запропонованих термінів у вас асоціюється концепт права:		
А) закон;	19	38
Б) свобода, справедливість, рівність.	31	62
3. На вашу думку, право - це:		
А) система встановлених та охоронюваних державою загальнообовязкових, формально визначених норм (правил), що врегульовують найважливіші суспільні відносини;	37	74
Б) всезагальна форма визнання, буття й здійснення свободи у суспільних відносинах людей;	13	26
В) інший варіант.	0	-
4. Яке твердження, на вашу думку, є вірним:		
А) будь-який закон апріорі є справедливим, правовим;	15	30
Б) закон може бути несправедливим, неправовим;	26	52
В) інший варіант.	9	18
5. Окресліть ваш підхід до розуміння концепції «верховенства права»:		
А) верховенство права тотожне верховенству закону;	15	30
Б) верховенство права тотожне розуму, справедливості;	13	26
В) верховенство права тотожне основним правам людини;	17	34
Г) інший варіант.	5	10
6. Головною ідеєю принципу верховенства права є:		
А) визнання людини найвищою цінністю, а її невід'ємні права і свободи – пріоритетом у		

суспільному житті; Б) визнання верховенства закону, яким встановлено права і обов'язки усіх суб'єктів правовідносин; В) важко сказати.	36 11 3	72 22 6
7. Принцип верховенства права:		
А) є явищем абстрактним, ніякої реальної дії він не має; Б) застосовують для підсилення дії норм, у яких сформульовані конкретні правила поведінки; В) запозичений із західної традиції права, для нас він не несе ніякого смислового навантаження; Г) є основоположним принципом, що захищає особу від свавільної влади держави та надає їй можливість володіти людською гідністю; Д) інший варіант.	2 9 1 35 3	4 18 2 70 6
8. Чи вважаєте ви, що ваші цивільні права (особисті немайнові права (наприклад, право на життя, здоров'я, гідність тощо,); право власності; права, що виникають за договором) порушуються? Якщо так, то переважно ким/чим:		
А) так, законами, оскільки в них, крім правових норм, є норми, які порушують мої права; Б) ні, я почуваюсь захищеним і повною мірою реалізую усі належні мені цивільні права та інтереси; В) так, в залежності від прав, які реалізовую, відчуваю їх порушення з боку інших учасників цивільних правовідносин, суб'єктів владних повноважень та ін.; Г) інший варіант.	7 7 29 7	14 14 58 14
9. Що гальмує розвиток демократії в Україні:		
А) відсутність ціннісної орієнтації в державі; Б) недосконаліть нормативно-правової бази; В) відсутність справедливого та незалежного судочинства; Г) повільний темп розвитку громадянського суспільства; Д) інший варіант.	9 14 18 22 3	18 28 36 44 6
10. Ваш внесок у становлення України як правової держави:		
А) мені байдуже, обов'язок побудови правової держави покладено на владу, яку ми обрали; Б) намагаюсь бути законослухняним, не порушувати прав та інтересів інших осіб; В) систематично підвищую рівень своєї правової культури та правосвідомості, активно відстоюю не лише свої права, але й права інших осіб, оскільки кожен з нас причетний до цього процесу; Г) важко сказати.	1 32 19 1	2 64 38 2

ДОДАТОК Г

ЗАТВЕРДЖУЮ
Перший проректор
Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

Станіслав ГУСАРЄВ

18.02.2021

АКТ
про впровадження результатів дисертаційного дослідження Паращук Лілії Георгіївни на тему «Філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України» в освітній процес та науково-дослідну діяльність Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: начальника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності, доктора юридичних наук, професора Никифорчука Д.Й. (голова комісії), завідувача кафедри цивільно-правових дисциплін, кандидата юридичних наук, доцента Мироненко В.П. та завідувача кафедри філософії права та юридичної логіки, кандидата юридичних наук, доцента Кравця В.М. склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження на тему «Філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України» впроваджені у освітній процес та науково-дослідну діяльність академії.

1. Матеріали дисертації Паращук Лілії Георгіївни використовуються при підготовці відповідних навчальних програм з наступних дисциплін: «Філософія права», «Актуальні проблеми філософії», «Актуальні проблеми філософії права».

2. Результати дисертації відображені у навчально-методичних і дидактичних матеріалах для здобувачів вищої освіти, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Паращук Л. Забезпечення особистих немайнових прав людини як умова практичної реалізації принципу верховенства права. *Верховенство права: традиція і потенціал практики* / Заг. ред. М.Г. Патей-Братасюк. К.: Видавництво Європейського університету, 2010. 536с. С. 410–440.

2. Паращук Л. Втілення принципу верховенства права в інституті власності. *Верховенство права: традиція і потенціал практики* / Заг. ред. М.Г. Патей-Братасюк. К.: Видавництво Європейського університету, 2010. 536с. С. 450–468.

ДОДАТОК Ґ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 475051;
www.wunu.edu.ua; rektor@wunu.edu.ua; ідентифікаційний код за ЄДРПОУ 33680120

126-29/342 22 лютого 2021р.

ЗАТВЕРДЖУЮ
Перший проректор Західноукраїнського національного університету
_____ М. І. Шинкарик
_____ 2021 р.

Акт
впровадження результатів дисертаційного дослідження Паращук Лілії Георгіївни на тему: «Філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України», поданого на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права в навчальний процес Західноукраїнського національного університету

Комісія у складі: декана юридичного факультету Західноукраїнського національного університету, к.ю.н., доцента Банаха С.В.; зав. кафедри теорії та історії держави і права, к.ю.н., доцента Кравчука М.В.; зав. кафедри цивільного права і процесу, д.ю.н., доцента Лукасевич-Крутник І.С., склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ Паращук Лілії Георгіївни на тему: «Філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України» використовуються для проведення лекційних, практичних та семінарських занять з дисциплін: «Філософія права» (теми: «Правова аксіологія. Ціннісний вимір права та система правових цінностей»), «Правова антропологія. Особистість і право», «Філософія неправа (несвободи), право і власність», «Філософсько-правовий аналіз договору в приватному праві»); «Цивільне право» (теми: «Цивільне законодавство», «Цивільні правовідносини», «Право власності», «Особисті немайнові права», «Цивільно-правовий договір»); «Сімейне право» (тема: «Особисті немайнові правовідносини подружжя»); «Право» (теми: «Основи теорії держави і права: сутність, функції та форми держави», «Основи цивільного права»).

Зокрема в навчальний процес впроваджено: філософсько-правове обґрунтування ціннісно-нормативної природи верховенства права (Розділ 2, підрозділ 1, підрозділ 2); утвердження правової доктрини верховенства права в цивільному законодавстві України (Розділ 3, підрозділ 1); прикладні аспекти реалізації принципу верховенства права в основних підгалузях та інститутах цивільного права (Розділ 3, підрозділ 2, підрозділ 3, підрозділ 4).

Декан юридичного факультету
Західноукраїнського національного університету С.В. Банах

Зав. кафедри теорії та історії держави і права М.В. Кравчук

Зав. кафедри цивільного права і процесу І.С. Лукасевич-Крутник

ДОДАТОК Д

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ МІСЬКРАЙОННИЙ СУД
ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

46003 м.Тернопіль, вул. Котляревського 34,
E-mail: inbox@tem.te.court.go.ua

Тернопільський міськрайонний суд
Тернопільської області
Ідентифікаційний код 02886692
46003 м.Тернопіль, вул.Котляревського,34
№ 1/29/21
03.02.2021 р.
на № _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Паращук Лілії Георгіївни

на тему:

«Принцип верховенства права як концептуальна засада розвитку цивільного законодавства України: філософсько-правове обґрунтування»

В процесі ознайомлення з результатами дисертаційного дослідження здобувача кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ Паращук Лілії Георгіївни на тему: «Принцип верховенства права як концептуальна засада розвитку цивільного законодавства України: філософсько-правове обґрунтування» стає зрозумілим, що в умовах становлення демократичного українського суспільства, людиноцентричної спрямованості державної політики України існує необхідність відтворення на рівні цивільного законодавства антропологічної складової, гуманістичного виміру, що сприятиме якісним змінам також у правозастосовній діяльності.

Відтак, вважаємо, що сформульовані у дисертації Паращук Лілії Георгіївни на тему: «Принцип верховенства права як концептуальна засада розвитку цивільного законодавства України: філософсько-правове обґрунтування» теоретичні положення та практичні рекомендації щодо необхідності втілення принципу верховенства права в українські правові реалії, в тому числі судочинства, можуть бути впроваджені у правозастосовчу діяльність Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області при розгляді справ щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів суб'єктів цивільних правовідносин.

Голова суду Р.М. Грицак

ДОДАТОК Е

УКРАЇНА
ТЕРНОПІЛЬСЬКА РАЙОННА РАДА
ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

майдан Перемоги, 1, м. Тернопіль, 46009, тел./факс (0352) 43 58 21, (0352) 43 58 29
Код ЄДРПОУ 25347928

25.02.2021 № 11

на № _____ від _____

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Паращук Лілії Георгіївни
на тему:
«Філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України»

Положення, висновки та пропозиції, які обґрунтовані здобувачем кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ Паращук Лілією Георгіївною в межах дисертаційного дослідження на тему: «Філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права відображено у діяльності Тернопільської районної ради.

Зокрема заслуговує на увагу наступне:

у нашій державі існує необхідність ствердження філософії закону, заснованої на вимогах та цінностях принципу верховенства права, сутність якої полягає в увідповідненні нормативно-правових актів ідеям свободи, рівності та справедливості. Це сприятиме створенню реальних умов для максимального самоздійснення людини, її розвитку як особистості (розділ 2, підрозділи 2.1, 2.3);

значення принципу верховенства права для розвитку інституту власності полягає у вимозі побудови позитивного права таким чином, щоб забезпечити суб'єктам відносин власності максимальної можливості досягнути особистої свободи. Влада зобов'язана звести до мінімуму своє втручання у відносини власності, надаючи суб'єктам зазначених відносин можливість на власний розсуд реалізовувати належне право, обмежуючись лише правами один одного, а також обґрунтованими суспільно необхідними заборонами (підрозділ 3.2).

Голова районної ради *Віктор КОЗОРОГ*

ТЕРНОПІЛЬСЬКА РАЙОННА РАДА * 25347928 * УКРАЇНА